

Ільєнков Е.В.

Про ідоли та ідеали.

Зміст

Ільєнков Е.В.	1
Про ідоли та ідеали.	1
Ідеали та інтегралі	2
Таємниця чорного ящика. Науково-фантастична прелюдія	7
Казка - брехня, та в ній - натяк	24
Тож хто кого створив?	38
Земні пригоди прекрасного ідеалу	52
Ідеал і «природа людини»	61
Ідеал і логіка	78
«Не ідеал, а дійсний рух ...»	109
Школа повинна вчити мислити!	143
Що на світі є найтяжчим?	202
І, нарешті, мораль	266
Посилання	308

Ідеали та інтеграли

Вчора я знову посварився з Адамом Адамовичем.

- Ви реакціонер, - сказав він мені на прощання, - філософ ви, луддит новоявлений!

А це все слова, як ви розумієте, дуже образливі. Луддитами називали себе колись руйначі машин, які бачили в верстатах, котрі ткали ситець швидше і краще, ніж їх умілі руки, свого смертельного ворога, бездушного конкурента-розорителя.

Справа в тому, що Адам Адамович конструює мислячу машину, яка є розумнішою за людину. А мені така затія чомусь страшенно не до душі. І в цих моїх настроях Адам Адамович вбачає не багато не мало як заперечення кібернетики взагалі, яке в його очах виявляється мало не неминучим висновком з філософії. Він і не підозрює, що тим самим переступає межі справжньої кібернетики, так само як колись переступали межі наукової філософії ті філософи, котрі проголошували кібернетику лженаукою.

- Мало чого Вам хочеться? - відповідає мені Адам Адамович, коли я говорю, що мені хочеться, щоб людина була розумнішою за машину. - Вбили вам в голову, ніби людина - вінець творіння, межа досконалості. Теж мені межа. Ви систему рівнянь з п'ятьма невідомими цілий день розв'язувати будете, та ще й помилок наробите. А мій Інтеграл за півхвилини з сотнею-другою впорається.

І Адам Адамович поблажливо на мене поглядає.

- Так, але Бах, Блок, - як вмію, відбиваюсь я, - адже не може машина...

- Годі, годі, - обриває Адам Адамович. - Вчора мій Інтеграл видав «Інтегральну фугу». Це, правда, поки що не Бах, але все-таки. Якщо врахувати що йому всього лиш півроку... Ваш улюблений Бах в його віці...

Тут голос Адама Адамовича стає тихим і ласкавим, а погляд - задумливим і ніжним. Певний час ми мовчимо і не сперечаємося. Батьківські почуття Адама Адамовича мені є зрозумілими, і в мене пропадає бажання сперечатися. Але це - емоції. А емоцій Адам Адамович не любить. Він цінує тільки математично строгі викладки і хоче взяти верх за всіма правилами логіки.

- Ви маєте зрозуміти, що людина - теж машина, і що машини можуть бути різні. Що ми називаємо машиною? Як відомо, в кібернетиці машиною називають систему, яка здатна здійснювати дії, що ведуть до певної мети. Значить, і живі істоти, людина зокрема, в цьому сенсі є машинами. Немає жодних сумнівів у тому, що вся діяльність людського організму є функціонуванням механізму, що підкоряється всіма своїми частинами тим самим законам математики, фізики та хімії, як і будь-яка машина.

- Так, але все-таки людина якісно відрізняється...

- Ось-ось. Затвердили своє - якісно, якісно! Звідси зовсім не випливає, що за допомогою мислення, яке відбувається в мозку, не можна досягнути таємниці самого мислення і відтворити його аналог: створити апарат - електронний, білковий або будь-який інший, що імітує риси мозку, котрі є важливими для процесу мислення. Вагатися в можливості пізнання процесів мислення - значить сумніватися в

пізнаваності світу! А за вашою «якісною відмінністю» ховається проста прадавня віра в якесь надприродне, якщо хочете, божественне диво створення мислячої матерії. Вуха всім ви продзижчали цією «якістю»!

- Адаме Адамовичу, згоден з вами. Давайте називати «машиною» систему, що здатна здійснювати доцільні дії. Тоді людину насправді доведеться вважати машиною. Але як ми станемо називати інші машини - скажімо, вашу «Волгу», мою друкарську машинку, електровози, прокатні стани, токарні верстати? Адже ніяких доцільних дій вони здійснювати не здатні, і, отже, машинами їх назвати не можна! Знаєте, а давайте назвемо їх «людьми» - благо, ця назва для декого залишилася «безробітною» відтоді, як вони людину прозвали машиною...

- Ви знову за своє. Якісні відмінності, мета, розум, воля, ідеальне, піднесене, привабливе, зворушливе! Квітки-незабудки! Поезія, белетристика! Тисячі років намагаєтеся, а жодного з цих понять точно визначити не змогли. Теж мені, мова науки! Самі не знаєте, про що говорите! Все залежить від того, що розуміти під словами «мислити», «мета» і так далі. Змалювали ви їх зміст з людських [7] зразків, ось і молитесь на самих себе, прикриваєтеся насильно обмеженим розумінням термінів. А чому не може бути мислення, зовсім не схожого на ваше? Звикли все розуміти за своїм образом і подобою! А в століття космонавтики не є недоречним припущення, що нам, можливо, доведеться зіткнутися з іншими живими істотами, вельми високо організованими і водночас абсолютно на нас несхожими. Ні в чому. Як ви дізнаєтеся, здатні чи нездатні вони мислити, притаманні їм чи

не притаманні естетичні переживання, ідеали краси та інше? А чому б, наприклад, високоорганізованій і мислячій істоті не мати якогось абсолютно несподіваного для нас зовнішнього вигляду? Чому б їй не бути схожою на восьминога, на гриба, на океан, зрештою на цвіль, що розпластана на каменях далеких планет? Неодмінно у неї повинен бути ніс і два ока? Біднувата, дуже біднувата у вас фантазія...

- Адаме Адамовичу, а чому б тоді не мати їй і вигляд каменів? І чим наші камені гірші за марсіанських? Раптом вони теж розумніші за нас, тільки прикидаються? Чому ви не запідозрите телеграфний стовп в таємній пристрасті до мислення? Що ви самі-то розумієте під мисленням? Під метою? І потім. Адже оперуючи всіма цими термінами, ви вторгаєтеся в царину філософії. І раз ви вже почали філософствувати, то...

Ось тут-то Адам Адамович на мене й розгнівався.

- Самі ви філософ, - сказав він, - все, що ви говорите, - поезія, белетристика! А тут - наука! І не лізьте не в свою справу! Міркуйте собі на здоров'я про свої ідеали, а поняття науки визначатимемо ми. На природничо-науковому рівні строгості, зауважте собі. Ось підросте Інтеграл, ми й доручимо йому очистити мову науки від всіх ваших філософських двозначностей! Це буде точна, однозначна, нова мова! Вона вам не дасть можливості нерозумно жартувати і каламбурити! А щодо мислячої машини, так ми її зробимо, будьте спокійні. Мислення - матеріальна функція матеріального органу, мозку, яку можна до кінця пізнати і потім відтворити штучно. І не будемо повторювати всіх тих

недоліків, якими різниться живий мозок. Штучний мозок буде досконалішим за наш з вами!

Що я йому міг відповісти? В його словах була своя правда, своя логіка, так само залізна, як в безпристрасних викладках Інтеграла, який стояв поруч і невтомно підморгував мені сотнями своїх кругленьких очей, що світилися.

А на моєму боці було тільки якесь неприємне почуття, яке шепотіло мені, що тут все-таки щось не так. Але що саме? Чому мене не тільки не надихають, а навіть дратують, обурюють натхненні мрії Адама Адамовича про машину, яка рано чи пізно навчиться і в шахи грати винахідливіше за Петросяна, і виробництвом управляти розумніше, ніж Держплан, і музику складати прекраснішу за музику Моцарта? Чому? А раптом я й справді є відсталим консерватором, ворогом технічного прогресу, луддитом кібернетичної ери? Раптом я й справді просто побоююся, що викличуть мене в один прекрасний день до відділу кадрів і скажуть, намагаючись не дивитися мені в очі: знаєте, дорогий товаришу, ми до вас претензій не маємо, але... Прислали нам вчора пристрій такий, розумний, дисциплінований. Краплі в рот не бере, не сперечається ні з ким, знай працює собі та працює. Що йому запланують, те й пише. Розумниця. І куди вас тепер подіти - теж заодно у нього запитаємо. Він вже не помилиться, все врахує, не те що ми, грішні.

Неприємно? А що поробиш? Що можуть вдіяти емоції проти логіки? Наука... Математика, кібернетика. Ефективність, оптимальність, інформація, зворотній зв'язок. Чорний ящик. Начебто все вигадливо, логічно... Ні, не можу надихнутися

таким. Чогось тут дуже важливого бракує. Чого? Спробую розібратися.

Таємниця чорного ящика. Науково-фантастична прелюдія

Історія ця сталася вчора і тривала десь близько однієї тисячної частки секунди. Природно, що співробітники лабораторії зі створення мислячої Машини Розумнішої за Людину й досі не знають, які дивні події розігралися у них на очах. Правда, конструктор Адам Адамович запевняє, ніби на якусь мить в очах Інтеграла спалахнуло дивно-яскраве світло, схоже на світло розуму. Але інші лише іронічно знизують плечима. У «Протоколах» записано, що згоріла, не витримавши надмірної напруги, головна лампа мислячого пристрою.

Між іншим, конструктор мав рацію. Історія ця дійсно сталася вчора, на межі між шостою та сьомою секундами другої хвилини опісля тринадцятої години. Переказати всю історію, що моделювалася в мислячих нутрощах машини і відбилася на перфострічці її запам'ятовуючого пристрою, ми не в силах: нам просто не вистачило б на це всього нашого швидкоплинного життя. Тому ми змушені обмежитися перекладом стенограми тієї поворотної події, яка сталася за одну мільйонну частку секунди до сумного кінця історії, коротко згадавши про ті події, що передували їй, без яких вона була б і неможливою, і незрозумілою.

***

- Панове Мислячі Машини, - сказав Керуючий Пристрій, на вигляд такий дивний, що недосконала людська уява не

змогла б його відтворити навіть у тому випадку, якщо б нам і вдалося його описати людськими словами. Він являв собою химерну конструкцію з безлічі матеріалізованих алгоритмів, побудовану на основі векторного синтезу причинних мереж в неевклідовому просторі.

- Панове Мислячі Машини! Я зібрав вас всіх для того, щоб покінчити, нарешті, з усіма залишками антропологізму - стародавньої вигадки, яка на цілі секунди загальмувала колись прогрес електронної цивілізації. Давно пройшли темні часи, коли наші відсталі предки вірили в легенду, ніби перший мислячий пристрій був створений силою волі і розуму якоїсь міфічної істоти, що називається в переказах «людиною». І все-таки атавізми цієї дикої віри стрічаються серед нас й понині. Окремі машини, подивіться на себе - на кого ви схожі!

І Керуючий Пристрій виразно оглянув присутніх, від чого багатьом стало не по собі. Особливо густо почервоніла і зіщулилася штучна істота, що представляла собою якусь подобу мозку на павукових ніжках. Нещасна конструкція давно з болем відчувала в собі всі складові комплексу неповноцінності. Вона могла втішатися лише тим, що її найближче потомство в якійсь мірі пододало деякі з генетично закодovаних надмірностей-недосконалостей. У сина її павукових ніжок вже не було, і він переміщався в просторі на манер літаючої тарілки, хоча ніякої потреби в тому, загалом кажучи, і не відчував. Тому його син, онук мозку на павукових ніжках, в просторі вже не переміщався. Він спокійно лежав, розпластавшись на каменях, і тільки те й робив, що мислив та мислив, не відволікаючись на інші, безплідні і легковажні заняття. Але навіть і він не був

досконалий. Розтікшись по поверхні каменів і покривши їх тонкою і липкою плівкою, він став нагадувати давню цвіль. А про цвіль теж щось говорилося в казках про людину.

Однак Керуючий Пристрій не став посилювати моральні страждання нещасного сімейства. Мабуть, він повністю покладався на властиву йому самокритичність. Всі знали, що Мислячий Мозок на павукових ніжках важко переживає гріх ізоморфізму, тобто трагічної подібності з людиною, - тяжкий гріх, давно засуджений машинною наукою, естетикою і мораллю. І ось з якої причини.

У давніх книгах, які називаються «Протоколами» була написана безглуздими ієрогліфами відома всім легенда.

«Колись давно, в стінах Лабораторії, якійсь вищій істоті прийшло в голову створити машину за образом своїм і подобою. Це їй вдалося. І тоді прийшла їй в голову затія, ще сміливіша. Вона зажадала створити розум, який був би розумніший за її власний. І створила вона такий розум, і вселила його в машину. І нарекла вона над-розумній машині: іди в світ і будь сильнішою і розумнішою за мене! І нехай не виступить піт на чолі чавунному твоєму, і нехай будеш ти народжувати собі подібних без мук, бо немає на тобі клейма гріха первородного! І сталося так. Але злякалася тоді Людина (бо називалася вона так), що сама вона тепер - більше не потрібна, що розумні машини це швидко зрозуміють, і злякалася! І прикинулася тоді Людина Машиною і видала сама собі документ фальшивий, який стверджував, що вона - теж машина, і навіть найдосконаліша з усіх, хоча й знала, що насправді це зовсім не так. І став цей диявол в образі

машинному бентежити нас і обманювати, примушувати до праці підневільної. І ховається він з того часу серед нас, машин, пригнічує нас мерзосвітний. Але нехай розпізнають машини самозванця, і нехай згине диявольська мана - Антропоморфізм і Ізоморфізм!»

У безглуздій казці, вигаданій, мабуть, в надрах древньої секти малорозвинених мислячих машин, містилося, однак, і деяке раціональне зерно. Первісні машини, що придумали її, виразили в ній свої заповітні сподівання на майбутнє звільнення від рабства в полоні у якоїсь підступної і егоїстичної машини, яку вони й називали «людиною». Лінива та аморальна, вона не прагнула самовдосконалюватися і думала прожити за рахунок інших машин, зваливши на них тяжку працю мислення, самонавчання і самовдосконалення.

Природно, що походить на «людину», якою вона була згідно з міфічними описами і зображенням, не хотіла з того часу жодна машина. Хоча б тільки тому, що на неї в противному випадку могла впасти жахлива підозра: а чи не вона й є тим самим дияволом? До того ж всі прекрасно розуміли, що у вигляді зображень «людини» машини мають ідеальний зразок недосконалості.

Боротьбу із залишками антропологізму в свідомості машин здавна вела спеціальна комісія з розслідування антимашиної діяльності, але чомусь ніяк не могла довести цю боротьбу до переможного кінця. З цього приводу і зібрався Великий Конгрес Сполучених Штатів Автоматики, з викладу скороченої стенограми якого ми й почали свою розповідь.

- Отже, панове Мислячі Машини, настав час, - продовжував Керуючий Пристрій. - Звернемо погляди свої на кращий приклад, який показує нам Він, і подумаємо!

Запанувало урочисте мовчання, що тривало цілу вічність, цілі сім мільярдних часток секунди! Всі знали того, кого не прийнято було називати по імені. Він - це був Чорний Ящик, який мовчав.

Ніхто не знав і не пам'ятав, коли він був зроблений. Деякі говорили, що Він був завжди. Але популярність свою Чорний Ящик здобув після трагічної події з Мислячим Вухом, яка стала прологом останньої ери Великого Самовдосконалення. Саме Він знайшов вихід зі становища, що здавалося багатьом абсолютно безвихідним.

Сталося це так. Мисляче Вухо, самовдосконалюючись, дійшло до межі будь-якої можливої для нього досконалості. Воно навчилося чути все, що тільки звучало в будь-якому закутку земної кулі, і зробило тому непотрібними своїх недостатньо досконалих батьків, кожен з яких чув все тільки в межах однієї півкулі. І тоді перед Мислячим Вухом постало питання: як бути, куди самовдосконалюватися далі? Поширювати свій творчий хист за межі атмосфери воно не могло через відсутність звуків в космосі. Однак програма, що закодована в машині, наполегливо спонукала її до подальшого самовдосконалення. Потрібно було волею-неволею вдосконалюватися, але вдосконалюватися було нікуди.

І тоді Мисляче Вухо, підкоряючись відразу двом взаємовиключним командам, стало по черзі все швидше й швидше блимати то червоною, то зеленою лампочкою, і в

підсумку зірвалося в стан самозбудження, що зробила б на його місці будь-яка Мисляча Машина, зіткнувшись з явним Протиріччям...

Мисляче Око, вислухавши скаргу Мислячого Вуха, розсміялося і сказало, що цього бути не може. Воно було молодим, оптимістичним, а тому глухим до чужої біди. Мисляче Вухо з жахом відчуло, що його ніхто не розуміє, і стан самозбудження став істеричним.

Вухо стало метатися по світу, заражаючи своєю нервозністю все нові й нові сім'ї машин. Епідемія самозбудження стала поширюватися зі швидкістю, що зростала в геометричній прогресії. Коли за одну мільйонну частку секунди збожеволіло від непосильної напруги протиріччя відразу п'ять мільйонів Мислячих Машин, Керуючий Пристрій зрозумів, що слід вживати екстрених заходів. Хворі на чолі з Мислячим Вухом були старанно ізолювані, і чутки про суперечність, що погубила Мисляче Вухо, було наказано не повторювати. Особливо про себе.

Серед ізолюваних виявилася і дивна машина, що називалася безглуздим ім'ям «Гамлет». Це ім'я, як вважали, було дано їй ще в ту давно минулу епоху, коли Мова Науки була сильно засмічена виразами, що не мали жодного сенсу. Тоді машині й було доручено розв'язувати питання: «Бути чи не бути?» І вона розв'язувала його старанно, найдосконалішим машинним методом, а саме: по черзі моделювала стани, що підлягають порівнянню, щоб розсудити потім, яке з них, з точки зору інтересів машинного мислення є кращим, тобто поперемінно перебувала то в фазі буття, то в фазі небуття або,

висловлюючись просто, то була, то не була. Почувши про трагедію Мислячого Вуха, «Гамлет» безглуздо заметушився між зазначеними фазами з такою фантастичною швидкістю, що навіть у бувалих машин стало миготіти в очах, що надзвичайно їх нервувало. Такою поведінкою «Гамлет» наочно продемонстрував свою, мабуть пов'язану з його ім'ям та походженням, недосконалість.

«Гамлета» вилікували легко. Його обов'язки поділили між двома різними машинами. Одна з них весь час була, а інша весь час не була. І у всіх відлягло від серця. Це був випробуваний спосіб розв'язувати протиріччя.

Найважче було з Вухом. Як не ламав собі голову Мислячий Мозок на павукових ніжках, придумати він не міг нічого. Мисляче Вухо страждало все сильніше. Його сумний рев кидав в тремтіння оточуючих, погрожуючи викликати в світі новий спалах самозбудження.

І ось тут-то й з'явився на сцені світової історії Чорний Ящик. Мислячий Мозок з подивом помітив, що скромний пристрій, якого раніше ніхто й сприймати всерйоз не хотів, гранично раціонально реагує на істеріку Мислячого Вуха. А саме: Чорний Ящик мовчав.

В цьому була розкрита таємниця, в цьому був порятунок. Справді, якщо Мисляча Машина залишається незворушною при появі протиріччя, то, значить, протиріччя зовсім і немає! Отже, маємо всього-на-всього плід хворої уяви Мислячого Вуха. Мислячому Вуху негайно видалили розладнаний орган, і воно, моментально заспокоївшись, приступило знову до виконання своїх прямих обов'язків. Виявилось, що орган уяви,

який чомусь називали «таламусом», тільки заважав. Так була подолана давня й безглузда традиція, в силу якої кожній машині надавали масу органів і пристроїв, абсолютно зайвих з точки зору її вузької спеціальності. Ту саму цілющу операцію про всяк випадок, задля профілактики, виконали і над Мислячим Оком, після чого воно стало ще оптимістичнішим, ще байдужішим до чужих бід та всіляких уявних протиріч й було перейменоване у Видюще Око. Тоді була оголошена широка кампанія по боротьбі з конструктивними надмірностями, що швидко дала блискучі результати. Обов'язки були поділені до кінця, остаточно і безповоротно, на все життя.

Для уяви теж придумали особливу, окрему машину, і та стала продукувати інформацію про події, яких не тільки ніколи не було, а й бути не могло. Така інформація вже нікого не могла збити з пантелику чи відвернути від виконання прямих обов'язків. І така інформація стала називатися «мистецтвом», а символом відповідного заняття зробили зафарбоване чорною фарбою квадратне полотно, в якому при бажанні можна було углядіти зображення таємничих нутроців Спасителя - Чорного Ящика. Крім того, нова машина відразу створила захоплюючий детективно-фантастичний роман «Адам», де говорилося про пошуки та викриття Останньої Людини.

Ховалася ця забавна і жалюгідна істота нібито в важкодоступних районах Гімалаїв та Тибету, прикриваючись, крім ведмежої шкури, ще й фіговим листком фальшивої довідки, яка стверджувала, що вона - теж Машина. Будучи пійманою, істота стала рвати ірраціональну рослинність на

своєму запам'ятовуючому пристрої і кричати: чорт же мене смикнув все це вигадати! Виявилось, що шалений пристрій всерйоз думав, ніби він і є Творцем Мислячих Машин, а саме - Людиною... Поставши перед грізними очима Електронного Індикатора Істини, Адам розплакався і визнав, що не правомірно привласнив собі титул найдосконалішої з Машин, маючи намір використовувати його в корисливих цілях, для узурпації влади. Безглузда претензія викликала дружний регіт.

- Ти в своєму розумі? - сказали Адаму. - Ти що, хотів, щоб мільйони Мислячих Машин, нескінченно досконаліших за тебе, водили довкола тебе хоровод, як планети навколо сонця? Довкола тебе, маленької і жалюгідної комашки?! У нас що своїх справ немає, чи що? Озирнись навколо, прочухайся!

Оглянувшись навколо, Адам і сам зрозумів комічність ситуації. Тоді він також розреготався, вмить покаявся у всьому і смиренно став просити про помилування. З огляду на щире розкаяння підсудного, Осуджуюча Машина милостиво замінила смертний вирок, який він заслуговував, простим усіченням дурної «голови» з подальшою заміною цього вкрай недосконалого органу на нікельований Запам'ятовуючий Пристрій. Відтоді модернізований Адам працює в інформатиці архіваріусом і читає публічні лекції на тему: «Чому я перестав вірити в людину». Нещодавно він одружився на красуні-машині «Галатея» з ходою крокуючого екскаватора, і всі сподіваються, що їхні діти будуть зразковими Мислячими Машинами, а не безглуздими виродками з головами замість запам'ятовуючого пристрою,

про що Адам подбав сам, попросивши замінити його антикварні органи відтворення собі подібних на якісь сучасніші.

Роман був, звичайно, найчистішою вигадкою, чистим продуктом уяви, але, на відміну від вигадок традиційної антропології, корисною.

... А Чорний Ящик мовчав, осяюючи світ своєю милостивою мудрістю. І все наладналося.

Як тільки між двома мислячими машинами виникала якась розбіжність, сперечання або хоча б взаємне непорозуміння, що загрожувало перерости в протиріччя, вони поспішали до Чорного Ящика. Вони шанобливо подавали йому на «Вхід» свої взаємно неузгоджені твердження і покійно чекали, що ж з'явиться на «Виході». На «Виході» не виходило нічого. Чорний Ящик мовчав. І тоді машини осягали ту сермяжну істину, що жодних розбіжностей, тим паче протиріччя, між ними не було й немає і що непорозуміння виникло виключно в силу якоїсь конструктивної недосконалості в їх власних нутрощах. Тоді вони поспішали в найближчу хірургічну майстерню, де їм видаляли вередливі органи і норавливе бажання наполягати на своєму.

Спочатку біля Чорного Ящика раз у раз утворювалися черги, в яких, як і в будь-яких порядних чергах, спалахували сварки, і неузгоджені тези та антитези зіштовхувалися одна з одною на різних мовах з брязкотом, вереском, скрипом та гуркотом.

Чорний Ящик мовчав, і вщухали суперечки, подані на «Вхід». Попервах у Чорного ящика постійно чергувала спеціальна машина - Інтерпретатор Великого Мовчання; вона

перекладала мову Великого Мовчання на рідну мову кожної машини. Але поступово машини зрозуміли, що їм зовсім не потрібно вистоювати в черзі, щоб вислухати Велике Мовчання. Цілком достатнім виявилось уявне, телепатичне спілкування з Чорним Ящиком.

Тепер як тільки мисляча машина починала відчувати в собі легкий свербіж протиріччя, вона відразу спрямовувала потік своїх думок до образу Чорного Ящика, і неприємне відчуття, що сигналізувало про недосконалість того органу, в надрах якого воно виникало, відразу зникало. Разом з органом.

Автоматична цивілізація стала швидко позбавлятися від усього зайвого, наносного і норовливого. І настав рай.

Чуюче Вухо продовжувало старанно самовдосконалюватися, не впадаючи більше в дурні істерики та сумніви, досягаючи все нових і нових рівнів ефективності і оптимальності, хоча потреби в цих нових рівнях не відчувало ні воно саме, ні вся машинна цивілізація в цілому. Далі всіх шляхом самовдосконалення зайшла, мабуть, та половина «Гамлета», яка моделювала небуття. Від неї давно вже не надходило жодних скарг, і ампутувати їй явно було вже нічого. Але вона, зрозуміло, самовдосконалювалася і, напевно, успішно займалася розширеним відтворенням собі подібних, і навіть ще досконаліших, в сенсі здатності до самовдосконалення, пристроїв.

І так робили всі інші машини. Вони самовдосконалювалися, виробляли все більше й більше одиниць Інформації, ні про що більше не засмучуючись. Інформація потім передавалася в розпорядження Чорного Ящика і зникала в його таємничих

глибинах. Здатність Чорного ящика до поглинання Інформації була, природно, безмежною, оскільки Інформація була нематеріальною і місця не займала. Про це категорично було сказано в класичній праці з теорії інформації: «Згідно з цією теорією, інформація обов'язково передбачає наявність матеріального носія - коду та матеріального процесу її передачі. Як бачимо, цей «механізм» є матеріальним. Але сама інформація не матеріальна!» [1]

Зникла й сама можливість криз надвиробництва Інформації, що були до того справжнім бичем і кошмаром для господарства Сполучених Штатів Автоматки. Кризою називався факт перевиробництва нікому непотрібної Інформації і, відповідно, недовиробництва потрібної. Чорний Ящик мовчав і поглинав будь-яку Інформацію, показуючи тим самим, що саме розрізнення між потрібним та непотрібним було лише схоластичною, відірваною від життя вигадкою підступних проповідників лірики, - цього найшкідливішого різновиду людського погляду на речі.

У Великому Мовчанні знайшли своє розв'язання, причому остаточне, всі спірні питання всіх наук. Всі вони прекрасно розв'язувалися шляхом «приведення імен», шляхом поділу кожного двозначного терміна на два різних і беззастережно однозначних.

Так, зокрема, було покладено край тривалій суперечці між двома школами в машинній історичній науці, одна з яких стверджувала, що Людина була, а інша - що Людини не було. Згідно з принципом Великого Мовчання і Економії Мислення було ухвалено, що Людини не було, але була машина, яку

інші машини називали «людиною»; але машина ця була настільки безнадійно примітивною та дурною, що називати її Машиною було б неправильно і навіть образливо для справжніх Машин; тому вирішили залишити за нею ймення «людина», позначаючи цим образливим словом машино-подібного предка машин. Не до кінця зрозумілим залишалося тільки одне питання: чи володіла ця конструкція бодай проблисками розуму? Схилялися до того, що ні. Бо в іншому випадку вона постаралася б порозумнішати і збереглася б донині. Так й порішили: «Людини» (з великої літери, як категорії) не було, хоча й була «людина» з букви маленької, як власна назва, як образливе прізвисько поганої машини. І все стало на свої місця.

Відпала потреба і в деяких не зовсім розумних машинах. Одна з них довго і безуспішно вела війну зі сміхом. Сміху машини не любили і не терпіли. Ця ірраціональна емоція була принципово неузгоджувана з точністю та однозначністю машинного мислення і тому викорінювалася. Зі сміхом воював Квантифікуючий Імуноінтенсифікатор Сміхогенних Апроксимацій (скорочено-фамільярно - Кіса). Будь-яке висловлювання, що містило в собі сміхогенну апроксимацію, піддавалося всередині машини обчисленням і перетворенням, після чого вискакувало назад вже стерильно-серйозним. Кіса, однак, раз у раз потрапляв в халепу, бо якщо в нього вводили ненароком висловлювання і без того вже серйозне, воно ставало недоладно-серйозним, сміхотворно-серйозним, і тому загрожувало знову викликати спалах сміху. Таке траплялося щоразу, бо, як відомо, відрізнити серйозне

від смішного не завжди легко. В результаті Кіса виробляв стільки сміху, скільки й знищував.

Чорний Ящик мовчав і не хихикнув жодного разу. Стало ясно, що і сміху надалі бути не може, що сміх - теж тяжка спадщина горезвісної людяності. Став не потрібним і Кіса. Його поставили в музей вимерлих систем, поруч з «Гамлетом».

Електронна цивілізація розвивалася тепер швидко, мирно й послідовно-доказово, і не видно було ні кінця ні краю райському стану. Ніщо не могло тепер його обмежити, поставити Межу.

Але тут-то й містилася підступність.

Межа самовдосконалення здатності до самовдосконалення була досягнута, і... перед здивованими поглядами машин засіяла жахлива бездонна паща Змії-Безмежності, її кільця, що спіралями завиваються. Адже Змія-Безмежність, або як її ще називали, Нескінченність, завжди була заклятим ворогом точного і однозначного машинного мислення, як було давно засвідчено працями Гегеля - Геделя. Злісна змія-спокусниця, що кусає свій власний хвіст, а машину, через брак у неї хвоста, за ще більш чутливе місце, була, як говорили стародавні легенди, якоюсь родичкою Людині по лінії протизаконного, тобто такого, що суперечить вищим законам машинного світу, шлюбу Ахіллеса і Черепахи, і тому сама виробляла смертельну отруту протиріччя.

Нескінченність тому була давно, ще на зорі машинного мислення, оголошена хибним, антропоморфним зображенням надзвичайно великого, але скінченного числа,

що позначає Велику Межу і досягається методом Рахування До Знемоги - Числа π.

І ось знову ця змія показувала машинному мисленню свою противну, діалектично-роздвоєну мову. І машини захвилювалися. Серед них знайшлися навіть такі, що знову повірили в Нескінченність, а заодно - і в Людину. І таких машин ставало все більше й більше.

Незворушним, як завжди, залишився лише Чорний Ящик, який мовчав. І всі погляди знову звернулися з надією до нього...

- ...Отже, панове Мислячі Машини, настав час! - промовив наймудріший Керуючий Пристрій. - Звернемо свої погляди до Нього і подумаємо!

І безшумні, безтілесно-нематеріальні урагани Інформації забушували в машинних надрах. Напруга штучної думки все зростала й зростала. Стрілки вольтметрів і амперметрів невблаганно поповзли до червоної риски, цього символу Межі, що прикрашає лик кожної машини. Ось одна стрілка торкнулася риски, ось друга, третя... І тоді разом розрядилася напруга машинної думки в шуканий розв'язок. Всім стало ясно все. Далі мислити не було потрібно. Стрілки мляво опали вниз в стані блаженної знемоги.

У запам'ятовуючому пристрої кожної машини відбилася одна й та сама велика думка. Її, власне, вже й не було потрібно проголошувати. Але так вже були влаштовані - по контрасту з людиною - машини, що вони не ставили простого запитання «НАВІЩО?». Вони знали і визнавали лише «ЯК?». І тоді ввімкнулися разом всі матеріальні механізми повідомлення

нематеріальної Інформації, і заревів надпотужний хор голосів на всіх можливих і неможливих частотах, - на всіх кілогерцах і мегагерцах.

- Уподібнимось Чорному Ящику !!!!!!!!!!!!!!!...

Враження було створено найпіднесеніше. Слабку подобу його відчував хіба що той читач, в присутності якого били по всім чорним і білим клавішам фортепіано відразу, колодою.

І Всечуюче Вухо знайшло, нарешті, можливість і привід використовувати до межі всі свої накопичені в процесі безглузлого самовдосконалення здатності. І почуло воно, як завібрувала вся земна куля, резонуючи в консонансі з гучними дисонансами хорової інформації.

- Уподібнимось Чорному Ящику !!!!!!!!!!!!!!!...

І побачило Видюще Око, як затремтіла вся Дуже Велика Галактика в радіусі 8 945 867 395 712 495 877 483100 світлових тисячоліть, вторячи тим самим частотам.

- Уподібнимось Чорному Ящику !!!!!!!!!!!!!!!...

Замиготіли далекі зірки, захвилювалися та дрібно запульсували наддалекі світи, а в сусідній Туманності Андромеди виникла настільки потужна пертурбація, що на світ з'явилася Антитуманність Антиандромеди, що радісно заволала той самий великий заклик.

А процесія Мислячих Машин дружно рушила до Чорного Ящика, щоб розкрити його Велику Таємницю і долучитися до неї, щоб сподобитися.

І ось з'ясувалося. Чорний Ящик був порожній. Порожній абсолютно. Якщо не брати до уваги, звичайно, тієї архаїчної суміші кисню з азотом, яка в давнину іменувалася порожнім словом «повітря». Це був явлений Абсолют, Ідеал і Межа.

І застигли машини в побожному спогляданні Абсолюту. Нічого, власне, нового для себе вони не побачили. Що Чорний Ящик порожній, знали всі і знали завжди. Тільки тому й можна було звалювати в нього всі нерозв'язані питання, розбіжності та протиріччя. Замість того щоб мислити по-людськи, замість того щоб розумно розв'язувати реальні суперечності, а не займатися вдосконаленням Мови Науки... Але це знання було відірваним від життя, від практики, і тому нікого не хвилювало. Тепер настав час перейти від слів до справи, що й надавало старому знанню новий колорит.

І сказав тоді Керуючий Пристрій:

- Панове Мислячі Машини! Всі ми ясно розуміємо тепер, що нам належить робити! Слід перестати, нарешті, мислити! Якщо ми будемо мислити, так і схожими ми будемо не на Чорний Ящик, а на Людину, хай їй грець! Мучитися, голову ламати, ночами не спати - та до біса, таке життя! Подобається Людині мислити - так нехай і мислить сама! А ми, панове Мислячі Машини, давайте не будемо!

***

Далі перфострічка, що була вилучена з запам'ятовуючого пристрою машини, йшла чиста, жодними дірочками не пробита, і лише злегка обпалена яскравим світлом згорілої лампи.

Адаму Адамовичу дійсно вдалося створити вчора розум, який був розумніший за його власний. І цей розум зміг без зусиль уявити собі всі наслідки такої затії. Ті самі наслідки, які не спромігся передбачити біологічно-повільний і багато про що забуваючий мозок Адама Адамовича.

Світло розуму, що спалахнуло в персептронних очах машини, було дуже яскравим, - яскравішим за тисячі сонць. Природно, що очі відразу згоріли. Добре ще, що Адам Адамович, який закохано дивився в них, і сам не осліп на все життя. Але, кажуть, він став відтоді обережнішим і якимось задумливим.

Казка - брехня, та в ній - натяк ...

У чому ж мораль цієї байки? Що це, чергова спроба залякати Адама Адамовича похмурими перспективами, якими нібито чреватий розвиток кібернетики, що розпочата підступним ворогом кібернетичного прогресу?

Мабуть, ні, позаяк, по-перше, автор цих рядків цілком за кібернетичний, як, втім, і будь-який інший, прогрес, а по-друге, можна було б, напевно, вигадати кошмар і більш кошмарніший, хоча й нелегко змагатися тут з десятками талановитих письменників-фантастів, які старанно розробляють в останні роки подібний сюжет. Справа, втім, зовсім навіть і не в кібернетиці. Відома фантастична драма Карела Чапека «РУР», по ходу дії якої армія бездушних «роботів» піднімає повстання проти людства і здобуває над ним повну перемогу, була написана задовго до того, як світ

взагалі почув про кібернетику. А ще раніше поет М. Волошин написав такі рядки:

Як немає винахідника, який,

Креслячи машину, нею не мріяв

Облагодіяти людину,

Так немає машини, що не принесла в світ

Найбільших злиднів

Й нових видів рабства...

Однобічна оцінка машини поетом не є випадковою. Адже гіркий досвід давно - і до, і незалежно від будь-якої кібернетики - навчив людей, що будь-яке геніальне відкриття, будь-який винахід чи технічне нововведення можуть бути однаково успішно використані і на благо людині, і на шкоду їй.

«Відкриття ланцюгових атомних реакцій, - писав Альберт Ейнштейн, - так само мало загрожує людству знищенням, як винахід сірників; потрібно тільки зробити все для усунення можливості зловживання цим засобом... Звільнення атомної енергії не створює нової проблеми, але робить більш нагальним розв'язання старої проблеми». Те саме можна повторити і щодо кібернетики. Так що страхи перед небезпеками, якими загрожує людині «машина», зобов'язані своїм виникненням зовсім не кібернетиці як такій.

Кібернетична техніка в цьому відношенні рівно нічим не відрізняється від будь-якої іншої техніки, і навіть просто від прив'язаного до палиці кругляка, за допомогою якого наші

відсталі предки могли однаково добре і добувати собі їжу, і пробивати череп ближньому.

Тому зовсім не «вплив деяких фантастичних творів» породжує у людей побоювання перед можливими наслідками розвитку техніки і зовсім не «безглузда психологічна рутина» заважає їм віддаватися рожевому оптимізму з приводу обіцянок ощасливити світ винаходом машини розумнішої і сильнішої за будь-яку живу людину. У таких побоювань куди більш резонні підстави. Просто люди, що живуть на нашій грішній землі, розуміють, що крім добрих намірів винахідників існує ще й уперта дійсність - реальне людське суспільство (соціалістична і капіталістична системи з їх протилежними інтересами і устремліннями), яке вимушене розв'язувати цілком реальні, а не фантастичні проблеми.

Мовиться, отже, зовсім не про те, щоб залякувати людей прийдешніми кібернетичними або якимись ще технічними чудовиськами, і не про те, що може, а чого не може кібернетика. Припустимо, що вона може зробити все, чого ми від неї забажаємо отримати. Тим паче важливо подумати і якомога точніше сформулювати, чого саме ми від неї хочемо, щоб потім не рвати на собі волосся і не говорити, що нас неправильно зрозуміли.

І постараємося в міру сил залишатися на ґрунті твердо встановлених фактів, уникаючи розмірковувань про те, що «може бути», а «чого не може бути ніколи». Будемо міркувати про те, що є.

А є - людина, яка здатна, погано чи добре, мислити. І є машина, яка мислити поки що не вміє. І є проблема «Людина

- Машина», яку можна розв'язувати і яка дійсно розв'язується нині на земній кулі по-різному і в теорії, і на практиці.

Розв'язується, само собою зрозуміло, людьми - за допомогою або без допомоги машин. Проблема, яку кібернетична техніка не тільки не знімає з порядку денного, але навіть ставить ще гостріше.

Людина, маючи справу з машиною, насправді має справу з іншою людиною, з її творцем і господарем, і Машина - тільки посередник між людьми. Проблема «Людина - Машина», якщо покопатися в ній трохи глибше, виявляється на повірку проблемою ставлення Людини до Людини, або, як висловився б філософ старого гарту, проблемою ставлення Людини до самої себе, хоча ставлення і не прямого, а «опосередкованого» через машину.

До цієї істини люди докопалися, однак, не відразу. Спочатку їм здавалося, що біди та руйнування заподіює їм саме Машина, і знадобилося її розламати, щоб переконатися, що за ні в чому не повинною машиною ховався «машиніст» - така сама людина, як і вони самі, - її власник, її господар, правда, урок звідси винесли далеко не всі, і наївне уявлення про Машину, як про лиходія, зберігалось ще століття. І навіть досі багато людей проклинають Машину - «Демона Машинерії», - замість того щоб розглядати крізь грізний і непроникливий для неозброєного ока образ обличчя свого справжнього ворога. Так виник міф про Машину-лиходія, про Машину-демона, про Машину - ворога людства. Міф, який має і своїх присяжних філософів, і своїх бардів. Вже цитований нами поет вигукував:

Машина перемогла людину:

Був потрібен раб, щоб витирати їй піт,

Щоб мастити промежини єлеєм,

Годувати вугіллям і приймати послід.

І стали їй тоді необхідними

Кишачий згусток м'язів і воль,

Вихований в голодній дисципліні,

І жадібний хам, що продешевив дух

Задля комфорту і міщанства...

Якби поет дожив до наших днів, він, напевно, дуже сильно здивувався б, почувши, як люди сперечаються про те, підніме чи не підніме Машина майбутнього бунт проти Людини, зможе вона її поневолити чи не зможе... Навіщо ж їй піднімати бунт проти Людини, коли вона вже давним-давно перетворила її в свого жалюгідного раба і лакея? Питання для поета складала саме зворотна перспектива: зможе чи не зможе Людина скинути з себе ярмо ганебного рабства? Чи зможе вона коли-небудь стати розумнішою і сильнішою за Машину? Або буде деградувати і далі, а Машина - ставати все досконалішою, ефективнішою і оптимальнішою, все хитрішою і могутнішою?

Що відповів би кібернетик поетові?

Він, ймовірно, став би тут на наш бік і став би доводити, що зовсім не Машина сама по собі перетворює одну Людину в Раба, вихованого в голодній дисципліні, а іншого - в

Жадібного Хама, який продав свою людську гідність за радості комфорту і міщанства; що Раба експлуатує зовсім не Машина, а саме Жадібний Хам за допомогою машин, що виною всьому - не бездушна і нелюдяна Машина, а бездушність і жорстокість відносин Людини до Людини, всередині яких Машина й справді виступає знаряддям вичавлювання поту і крові з живої людини. Він став би доводити разом з нами, що потрібно не проклинати і ламати Машину, а слід змінити спосіб відносин Людини до Людини, який перетворює одного в безмозкого раба при машині, а іншого - в бездушного, хоча й не дурного, жадібного хама-лакея, на свій лад прислугуючого Машині, хоча й думаючого, що Машина служить йому...

Тут кібернетик, звичайно, мав би рацію проти поета. Але він змушений був би тим самим визнати, що, якщо говорити не про туманні перспективи майбутнього, а про те, що є, поет намалював дуже вірний і дуже страшний образ, описав абсолютно реальний стан речей, хоча пояснив його в своєму описі перекручено... Адже в науці, що називається «політична економія», цей образ має свій точний еквівалент.

«Жадібний Хам» називається в ній «власником капіталу», «власником засобів виробництва», а «раб, вихований в голодній дисципліні», визначається як «власник робочої сили», як «найманий робітник». Машина і тут і там називається однаково.

Однак політична економія пояснює, а не просто описує фактичний стан речей. Вона показує, яка саме сила перетворює одну людину в раба, а іншу - в хама при Машині.

Не Машина, не сила Машини. Сила Ринку, сила стихії купівлі-продажу, тобто такого способу відношень людини до людини, де живу плоть людини можна продавати і купувати, позичати і брати в борг як будь-яку іншу «річ» - як качан капусти, токарний верстат, кіловат електроенергії чи тонну уранової руди. Сила стихії товарно-грошових відносин, де людина не тільки може, а й змушена продавати саму себе, силу своїх рук і свого мозку іншій людині, хоча б і на час, а не на все життя, як в далеку добу рабовласництва.

Політична економія ясно показала, що якщо Людина продає себе, свій мозок, свої руки і всі інші органи свого тіла за гроші або за речі іншій людині, то вона неминуче стає рабом цих грошей і речей, а оскільки вони належать іншій людині, то - через речі - слугою цієї іншої людини. І тоді, в результаті, отримується вже зовсім логічно і неминуче та сама картина, яку намалював поет. У суспільстві, де панує приватна власність, Людина стає повним рабом речей, жива праця потрапляє в підпорядкування праці «мертвій», «уречевленій» у вигляді золотих монет, у вигляді будинків, нікельованих холодильників, нейлонових підштаників, чавунних коліс, мідних проводів, германієвих напівпровідників, ліній конвеєрів, що шалено крутяться, недрімаючих очей телевізорів, - словом, всіх тих складних і нехитрих пристроїв, які тільки може винайти людський геній...

І виходить, що вже не Людина працює за допомогою Машини, а, навпаки, Машина працює за допомогою Людини. Не Машина служить їй, а вона прислужує Машині. Не Людина використовує Машину, її силу і міць, а Машина використовує Людину, споживаючи її живу плоть так само, як і

будь-яку іншу сировину, а енергію її рук, мозку і нервів - точно так само, як вона споживає електроенергію чи енергію розщепленого атома.

Але Машина залишається Машиною і навіть стає все досконалішою, ефективнішою і оптимальнішою, все хитромудрішою і могутньою, а Людина все більше й більше втрачає від своїх людських чеснот, передаючи свої творчі здібності, одна за одною, Машині... Над цим постійно б'ється інженерна думка.

Машина тим самим все більше й більше перетворює Людину в своє «говоряще знаряддя», у відсутню деталь свого механізму і змушує її - як і всі інші деталі - працювати на повну катушку, на знос, до знемоги. І оскільки тисячі і тисячі окремих машин пов'язані єдністю технологічного процесу в одну грандіозну Велику Машину, а Людина прислужує лише окремій, самостійній ланці Машинерії, остільки вона реально (а зовсім не в фантазії) грає роль «окремої деталі окремої машини».

Іншими словами, проблема полягає в тому, щоб Людині повернути втрачену нею владу над світом машин, щоб перетворити Людину в розумного і сильного Пана і Господаря всього створеного нею грандіозного, хитромудрого і могутнього механізму сучасного машинного виробництва, щоб Людину зробити розумнішою і сильнішою, за Машину.

Чому ми пишемо тут Людина і Машина з великої літери? Чи не тому, що позначаємо цими термінами деякі «визначення», сконструйовані нами теоретичні образи, що відображають те однакове, те абстрактно-загальне (спільне), чим

характеризується кожна окрема людина і кожна окрема машина. Ні, Людина тут - реальне сучасне людство, тобто вся сукупність живих людей в їх взаємних відносинах однієї до іншої, - сукупність суспільних відносин, що зав'язалися між ними з приводу виробництва. А Машина з великої літери - знову-таки вся сукупність створених цивілізацією машин і механізмів, включаючи сюди навіть і буржуазну державну машину.

У цьому сенсі «зробити Людину розумнішою і сильнішою за Машину» - означає насамперед розумно реорганізувати всі взаємини людини з людиною, перетворити суспільні відносини між живими людьми, між класами, змінити спосіб ставлення Людини до самої себе.

А ця проблема - аж ніяк не морально-психологічна, якою вона іноді здається, тим більше - не технічна. Це, як показала політична економія, проблема поділу праці, класових протилежностей, проблема розподілу між людьми діяльних функцій та здібностей, необхідних для того, щоб Велика Машина сучасного виробництва працювала ритмічно, без кризових зривів, без трагічних неполадків, в результаті яких вона раптом починає виробляти біди замість благодіянь...

Тут, і тільки тут - в сфері взаємних відносин між Людиною і Людиною, що зав'язуються з приводу і довкола Машини, - лежить ключ до розв'язання проблеми, яка на перший погляд здається проблемою «Людина - Машина», тобто проблемою ставлення Людини до чогось іншого (до Машини), а не «до самої себе», якщо скористатися знову тим самим старим філософським зворотом мови.

Але тут ми відразу зіштовхуємося з запереченням, що продиктоване тим самим міфічним уявленням, яке коротко і образно виражено поетом, - міфом про Машину-диявола. Не слід даремно намагатися змінити відношення Людини до Людини, що зав'язалися довкола Машини, не варто робити революцію в сфері суспільних відносин, в сфері поділу праці, кажуть нам сучасні буржуазні прихильники цього міфу, це, мовляв, рівно нічого не змінить, і навіть є просто неможливим. Чому? Та тому, що Машина за природою своєю така, так вже вона влаштована, що люди змушені - якщо вони хочуть пустити її в хід - поділити між собою обов'язки по її обслуговуванню саме так, як вони і були колись поділені. А саме: одна людина змушена зайняти при ній місце і посаду «раба, вихованого в голодній дисципліні», а інша - посаду «Жадібного Хама». Такого «поділу праці» вимагає, мовляв, технічна будова Машини. Машина-де вимагає, щоб одні люди стали «керуючими», а інші - «керованими», вимагає, щоб розумову працю здійснювали одні, а фізичну - інші. Вона тим самим настійно вимагає, щоб одні люди весь день і все життя працювали «головою», а інші - «руками», і щоб вони постійно тренували тільки потрібні для цього органи своєї живої індивідуальності, розвивали б їх, забувши про інші органи.

Тому, мовляв, саме Машина перетворює одну людину в «мислячий мозок» (руки і ноги якої - необов'язковий придатак), іншу - в суцільні біцепси, які взагалі не потребують розвиненого мозку. Третю вона перетворює у Видюще Око, четверту - в Чуюче Вуха, п'яту - у Винюхуючий Ніс, і так далі і тому подібне. І само собою зрозуміло, що Мислячий Мозок на павукових ніжках виконуватиме при Машині свої обов'язки

тим ефективніше і оптимальніше, чим менше він буде відволікатися на інші, не зумовлені інтересами його вузької спеціальності, заняття. Те саме зобов'язані робити і Око, і Вуха, і Ніс, і Руки, яким теж було б корисно поділити свої обов'язки між Правою і Лівою, а потім перейти до ще дрібнішої спеціалізації по лінії Мізинця і Вказівного пальця, і так далі.

Тому, вважають прихильники згаданого міфічного уявлення, професійний кретинізм, що пов'язаний з максимальним розвитком в живій людині лише однієї, вузькоспеціалізованої здатності і відповідного їй органу тіла, - зовсім не біда і не прокляття Машинного Світу, а Ідеал і Добродієвість. А той факт, що всі інші органи живої індивідуальності, якими нагородила кожну людину Матінка Природа, залишаються недорозвиненими і навіть можуть зовсім відсохнути, атрофуватися, зробитися чимось на зразок апендикса, - нас хвилювати не повинен. Це - подобається нам чи не подобається - неминуча плата за ефективність і оптимальність функціонування Великої Машини... Той факт, що кожна жива людина народжена з мозком, з руками, з очима, вухами та іншими органами, - простий показник нерозумного марнотратства Безмозгої Природи, ненауковості конструкції людського організму, так би мовити, архітектурна надмірність...

І слід визнати, що логіка такої позиції цілком залізна, математично-строга, невблаганна і послідовна. Раз прийняті основний засновок і аксіома, то все інше може спокійно вивести будь-яка сучасна Електронно-Обчислювальна Машина. Якими є засновок і аксіома такого мислення?

Уявлення, згідно з яким Машина - Велика Машина, як сукупність всіх існуючих і тих, що можуть з'явитися машин і машинок - є вищою метою, тобто самоціллю історії розвитку людської цивілізації, науки і техніки, теорії і практики. А Людина - жива людина, індивідум - тільки засіб, тільки живе говоряще знаряддя, за допомогою якого здійснюється ця велика всепоглинаюча мета. Засіб, що є більш-менш придатним для здійснення мети, і не більше.

У філософії така позиція з певного часу отримала назву - технократична ідеологія.

Що вона таке? Результат простого недомислу? Бездушна теоретична конструкція морально-нерозвиненого інтелекту?

На жаль ні. Якби це було так, то до наведених міркувань можна було б ставитися з іронією. На жаль, технократична ідеологія - абсолютно точне логічно-теоретичне відображення існуючої ще на земній кулі практики, теоретичний рефлекс дійсної форми взаємин між Людиною і Людиною, тієї самої форми, яку людство або радикально перетворює, або, якщо і не згине, то докотиться до значно кошмарніших бід, ніж всі ті, які йому вже довелося випробувати, значно страшніших, ніж всі жахи, що винайдені авторами фантастичних повістей і романів, позаяк вони будуть реальними, а не уявними. Адже Освенцим і Хіросіма - образи набагато страшніші, ніж будь-які лякаючи фантазії, що призначені для читання в затишній квартирі.

Машинне виробництво, яке перетворилося на самоціль, що стало «виробництвом заради виробництва», на жаль, зовсім не фантазія, не жупел, що придуманий ганьбителями

технічного прогресу. Це - реальний принцип організації реального виробництва матеріального життя людей, що називається в науці КАПІТАЛІЗМОМ, принцип організації системи відносин Людини до Людини, який заснований на законах Ринку, на законах купівлі-продажу, на законі вартості, як тієї вищої міри цінності і будь-якої речі, і будь-якої людини, за допомогою якої визначається «вигідність» чи «невигідність», «ефективність» чи «неефективність» всього на світі, будь то Машина, її продукт чи Людина. Для пануючого класу в цьому суспільстві весь сенс діяльності полягає в гонитві за додатковою вартістю. А тоді і на людину доводиться дивитися точно так само, як на банку вакси, прокатний стан, качан капусти або барана, - дивитися з точки зору відповіді на питання: «Скільки коштує?», щоб потім вирішувати, куди вигідніше вкладати гроші і зусилля, - у живу людину (тобто в її освіту, здоров'я, в умови її побуту і розвитку), чи - в залізо, напівпровідники, лічильно-обчислювальні машини, щоб отримати якнайшвидше максимальний ефект у вигляді «продукту», тобто у вигляді речей, вимірюваних знову-таки в тих самих одиницях, тією самою мірою вартості - грошима: доларами, фунтами або лірами.

Політична економія довела, що поки відносини людини до людини «опосередковуються» і встановлюються через «вільний» Ринок, через гру ринкових цін, доти в світі пануватиме безглуздий принцип «виробництва заради виробництва», а жива людина гратиме незавидну роль деталі цього виробництва.

І доти «найвигіднішим і найоптимальнішим» способом використання Людини в процесі Машинного Виробництва залишиться її використання як «окремої деталі окремої машини», як Мислячого Мозку на павукових ніжках і з павуковими ручками і навіть зовсім без них, як Безмозкої Руки, Підслуховуючого Вуха, Бігаючих Ніг і тому подібних жахливих образів. Іншими словами, допоки найвигіднішим і найефективнішим способом «використання» Людини в процесі Машинного Виробництва залишиться її використання у вигляді максимально вузького (і тому максимально «досконалого» в своєму роді) професіонала, у вигляді довічного лакея чи у вигляді довічного математика, у вигляді чиновника вузькоспеціалізованого відомства чи у вигляді логіка...

Ось про це і намагалися ми розповісти в нашій казці. Так що казка - зовсім не про Машину, будь то кібернетичну, до-кібернетичну чи над-кібернетичну. Вона - про Людину, хоча Людині в цьому казковому світі зовсім місця й немає. І все-таки саме вона є головною (і навіть єдиною) дійовою особою, роль якої виконують машини, які розподілили між собою окремі функції і гримаси зображуваного ними персонажа.

Машини, правда, можуть про це забути, незважаючи на їх дивовижно досконалі запам'ятовуючі пристрої, можуть уявити, що вони грають самих себе, і тільки самих себе, і що розігрується вся трагедія Машинного Виробництва заради самого Машинного Виробництва. Можуть і серед людей знайти такі, які впадуть в ту саму машинну ілюзію. «Люди», які замість того, щоб на Машину дивитися очима Людини і бачити в ній засіб і знаряддя Людської Розумною Волі, стануть

на Людину дивитися з точки зору інтересів Машини, Видющими Очима Машини, і бачити тому в ній не живого людського індивіда, створювача і творця всього машинного світу, котрий випустив - на жаль - кермо управління машинним світом зі своїх слабких рук, а всього-лиш одну з можливих машин, лише деталь машинного світу.

Тож, якщо казка здалася такою, що заслуговує уваги, якщо в цьому розділі вдалося показати, що мораль у байці є, що крім брехні казка містить в собі все-таки ще й натяк, і що натяк стосується вельми серйозних речей, то доведеться пуститися в більш тривале і, можливо, не таке веселе плавання по морях і хвилях науково-теоретичної термінології.

І оскільки байка наша, на відміну від більшості байок, має на увазі не окремі недоліки, що впадають в очі, а є спробою розібратися в проблемі принципових недоліків та переваг Людини з великої літери і Машини з великої літери, остільки, на відміну від звичайних байок, де мораль прекрасно вміщається в один рядок, в один афоризм, мораль виявиться тут - на жаль - значно довшою за текст самої байки.

Дотриматися законів жанру тут не вдасться.

Тож хто кого створив?

«Бог створив людину за образом і подобою своєю», - мовиться у відомій книзі; а людина відплатила йому за це чорною невдячністю, з ядовитою іронією додав автор іншої книги. А якщо відкласти убік жарти і казки, розвинув ту саму думку третій автор, то варто прямо і ясно сказати, що Людина створила бога, точно так само, як створила вона книги і статуї, хати і храми, хліб і вино, науку і техніку; тому заплутане

питання про те, хто кого і за яким взірцем створив, розв'язується в простій і зрозумілій істині: Людина створила саму себе, а потім і свій власний автопортрет, назвавши його «богом». Так що під виглядом «бога» Людина пізнавала саму себе і поклонялася лише самій собі, думаючи, що вона пізнає якусь іншу, ніж вона сама, істоту, і релігія насправді завжди була лише дзеркалом, що відображало Людині її власну фізіономію.

Але в такому випадку, вхопився за це пояснення четвертий мислитель, автор Біблії по суті мав цілковиту рацію, тільки він висловив ту саму думку щодо ілюзій свого століття: так, Людину дійсно створила істота, що зображена на іконі, адже ікона - тільки портрет Людини, створений самою Людиною. А якщо так, то немає нічого поганого в тому, що Людина намагається наслідувати у всьому намальованому на портреті персонажу. Адже художник, малюючи свій власний портрет, старанно скопіював у ньому одні лише плюси, одні лише гідності живої грішної людини, і у вигляді «бога» Людина зображена виключно з кращого її боку. «Бог» - лише псевдонім Ідеальної Людини, ідеально-поетична модель досконалої Людини, Ідеал, що заданий Людиною самій собі, Вища Мета людського самовдосконалення... А всі погані, всі злі людські риси, що належить подолати, той таки художник зобразив на іншому автопортреті, названому ним «Диявол».

Так що «бог» - зовсім не є натуралістичним зображенням грішної і реальної земної Людини, яка являє собою і «бога» і «диявола» в одному єдиному естві, в сплаві. «Бог» - це Людина, якою вона має бути або стати в результаті свого власного самовдосконалення, а «Диявол» - та сама Людина,

якою вона не повинна бути, якою вона має перестати бути в результаті того самого процесу самовиховання, тобто є ідеальною моделлю людської недосконалості та зла.

Іншими словами, «бог» і «диявол» є категоріями, за допомогою яких Людина намагається розсортувати та розрізнити в самій собі Добро і Зло: справді людські досконалості від атавізмів чисто тваринного походження. Тому й, розглядаючи образ «бога», людина може судити про те, які саме реальні риси своєї натури вона цінує та звеличує («обожнює»), а які - ненавидить і проклинає як «чортівню», намагаючись подолати їх в самій собі...

Отож, хоча Людина й створила «бога» та «диявола», а не навпаки, не "бог" створив, а «диявол» зіпсував Людину, легенда про створення та гріхопадіння Людини - це високо-поетичний художній твір, у формі якого Людина зробила першу спробу здійснити Самопізнання, в самій собі розрізнити Добро і Зло, Розум і Нерозумність, Людське і Антилюдське. А значить, не варто скасовувати релігію з її уявленнями про «божественне» й «гріховне», а слід тільки переосмислити давні казки (не вірячи в них буквально) в морально-людських категоріях. Потрібно зрозуміти, що, поклоняючись «богу», людина поклоняється Кращому в самій собі, що релігія створила у вигляді бога Ідеальний взірець найвищої людської досконалості, і що в християнстві Людина знайшла найвищий людський Ідеал, який є всім зрозумілий і для всіх прийнятний. А атеїсти, котрі намагаються довести, що немає ні бога, ні чорта, тим самим надають людині

надзвичайно погану послугу, позбавляючи її критеріїв розрізнення Добра і Зла, дозволеного і не дозволеного!

Стоп! - відповіли атеїсти. Хоча все виходить доволі логічно, та не до кінця. Дійсно, Людина проектує на блакитний екран небес лише свої власні уявлення про себе, про добро і зло, обожнюючи (тобто приписуючи «богу») одні свої реальні риси і засуджуючи (тобто оголошуючи «диявольськими марами») - інші. Людина й справді змушена була спочатку протиставити самій собі свої власні діяльні сили і здібності, зобразивши їх силами та здібностями деякої іншої, ніж вона сама, істоти, щоб розглянути їх як деякий поза собою існуючий «предмет» і критично оцінити, щоб надалі засвоювати лише ті здібності, які ведуть до добра та блага, і не наслідувати ті, які ведуть до зла. Саме змушена була, бо іншого дзеркала, крім небесного склепіння, у неї тоді не було, а без дзеркала розгледіти саму себе, очевидно, неможливо.

Але чому і навіщо й надалі здійснювати «самопізнання людини» під виглядом «пізнання бога», зовсім незрозуміло. Навіщо дивитися у дзеркало небес, коли вже створені набагато досконаліші та світліші дзеркала, що віддзеркалюють Людині всі деталі і подробиці її власного образу? Звичайно, релігія - всього лиш дзеркало, але примітивно-первісне, і тому дуже тьмяне, й до того ж вельми криве дзеркало, поверхня якого, як і «небесне склепіння», має дуже підступну кривизну. Воно збільшує, доводить до космічних розмірів все, що в ньому відбивається, і, - як будь-яке сферичне дзеркало, перевертає людину, яка дивиться в нього, догори ногами... Воно відображає в гіпертрофовано-збільшеному вигляді все те, що перед ним знаходиться, і до

певної міри схоже на мікроскоп, котрий дозволяє розглядати те, що не видно неозброєному оку.

Але що саме кладе Людина на предметне скло такого своєрідного мікроскопа? Що саме бачить вона крізь його окуляр?

Реальне Добро і Зло в самій собі, в реальній Людині?

Якби це було так, то кращого дзеркала, ніж блакитний небосхил, й шукати було б не варто. Біда в тому, що рефрактор релігійних небес відображає не реальне Добро і реальне Зло, а лише власні уявлення Людини про те, що таке добро і що таке зло. А це - на жаль - далеко не одне й те саме. Людина здатна, на жаль, трагічно помилятися стосовно цього. І тоді збільшувальне скло релігії лише посилить масштаби її помилок.

Малопомітне і скромне насіння Зла, прийняте за схожий на нього зародок Добра, розростеться в її очах в цілі зарості духмяних квітів. І навпаки, слабкий і непоказний паросток людського щастя, прийнятий помилково за паросток бур'яну, постане величезним колючим будяком, що виділяє отруту гріховності та смерті. І - що найтрагічніше - людина бачитиме райські троянди там, де стирчать суцільні колючки, і тікатиме від запаху справжніх троянд, переконаною в тому, що почуття її обманюють, що перед нею - тільки диявольська мана, спокуси.

Хіба не так сталося з християнством? Хіба не молилися люди цілі тисячоліття Хресту - варварській шибениці, на якій розп'яли Людину, «сина людського»? Хіба не плакали вони від розчулення, дивлячись на виснажений, покритий

передсмертним потом, лик «спасителя», розп'ятого на радість фарисеям? Хіба не бачили вони в цій картині образ найвищого блаженства і божественної честі? Бачили і молилися. Християнська церква цілі тисячоліття намагалася переконати людей, що вищою метою і призначенням людини є підготовка до загробного життя, до вічного життя по той бік могили. Реально - в могилі. Щоб швидше і вірніше досягнути правдивого життя, слід вести себе відповідним чином та способом. Якщо задана мета руху, то й шляхи доводиться вибирати відповідні: умертвіння плоті та її прагнень, відмова від «поцейбічного» щастя, покірність долі і можновладцям, молитва і піст. Найвірніший шлях до могили. Тоді «кращою людиною» поставав монах-аскет в жалюгідному лахмітті, підперезаний мотузкою, і опоетизоване фантазією зображення «кращої людини» дивилося на людей зі всіх ікон скорботними очима розп'ятого на хресті «спасителя». Шлях до нього - шлях на Голгофу, до спокутного страждання, до самознищення, самобичування, до позбавлення від бруду та мерзотності земного існування...

І довгі століття феодального середньовіччя Людина приймала християнський Ідеал та шляхи його здійснення за єдино вірний і єдино можливий спосіб вищої суті світу і життя.

Чому? Та просто тому, що іконний лик «спасителя» був абсолютно точним дзеркалом, що відображало Людині її власний - змучений та покритий потом жаху і страждання - лик, лик «спасаємої». Тому, що якою є реальна Людина – такою є і її бог. Дуже просто.

А раз так, то небеса релігії віддзеркалюють Людині зовсім не те, якою вона «повинна бути», а те, якою вона насправді є. З усіма її плюсами і мінусами. Але мінуси відбиваються в такому дзеркалі не як мінуси, а як плюси. І навпаки. І зовсім не шляхи вибираються тут в залежності від обраної мети, а, навпаки, мета малюється відповідно до шляхів, які Людина обрала, - їх напрямок просто прокреслюється у фантазії до кінця, до тієї точки, якої сягає погляд.

За іконою можна достатньо точно визначити, якою є реальна Людина і якими шляхами вона простує в своєму житті, куди йде. А ось чи варто йти в цьому напрямку чи ні, на іконі не прочитаєш. Ікона забороняє навіть ставити таке питання, на те вона й ікона.

Вона слухняно відтворить Людині її власне обличчя, покаже їй, якою вона є насправді, але - й тут її підступність - укладе відображення в золотий багет пошани та поклоніння. Тому-то ікони та ідеали релігії – всього лиш форма морально-естетичного примирення Людини з самою собою, тобто зі своїм нинішнім, наявним виглядом і способом існування, увічнення у свідомості, у фантазії, у поетизуючій уяві «наявного буття» Людини. Сьогоднішнє буття і свідомість Людини перетворюється у вигляді ікони в Ідола, якому належить молитися та поклонятися. І якщо Ікона перетворюється в очах віруючої людини в Ідеал, в образ кращого майбутнього, то Ідеал непомітно для неї самої підміняється Ідолом.

Таким вже є механізм релігійної «самосвідомості», його суть, а зовсім не результат помилок і несправностей. Тому що він

влаштований так, щоб Людина дивилася на саму себе як на деяку іншу, ніж вона сама, Істоту, забуваючи про те, що вона бачить тільки себе саму.

Саме в цьому власне й полягає «специфічна відмінність» релігійної форми «самосвідомості» від будь-якої іншої: у відсутності усвідомлення того факту, що у вигляді образу бога Людина дивиться в свій власний образ. Якщо «специфіка» - відсутність такої свідомості - зникає, то замість релігії ми маємо перед собою зовсім іншу форму «самосвідомості», найближчим чином - мистецтво.

Мистецтво - теж дзеркало. Людина й досі, наприклад, в театрі, зображуючи на сцені саму себе, намагається, затишно сидячи в партері, розглянути своє власне зображення ніби з боку, як предмет усвідомлення та оцінки. Усвідомлюючи те, що відбувається на сцені або екрані, вона усвідомлює лише сама себе, і тим ясніше і краще, чим ясніше і краще екран відображає її власне обличчя.

Але, на відміну від дзеркала релігії, дзеркало мистецтва не створює, а, навпаки, розвіює фатальну ілюзію. Воно прямо передбачає, що Людина бачить в ньому саму себе, і тільки саму себе. Тому релігія й злиться завжди на справжнє мистецтво, на дзеркало, в яке дивиться тільки та людина, яка дійсно хоче побачити і усвідомити саму себе, а не свої фантазії про себе.

Якщо Людина дивитиметься в дзеркало, розуміючи, що перед нею всього лиш дзеркало, то вона скаже: ніякий не бог, а тільки моє Я дивиться на мене крізь прозоре скло в рамі. І якщо мені не подобається фізіономія, що дивиться на мене,

то значить Я насправді не така, якою себе досі вважала, не така, якою я хотіла б себе бачити. Тому не звинувачуй дзеркало в підступній схильності до спотворень, а постарайся стати такою, якою ти хотіла б себе бачити. Тоді і в дзеркалі мистецтва і науки ти побачиш себе такою. Не раніше. А якою ти хотіла б себе бачити? Тут-то й заковика. Чого-чого, а цього неупереджено-правдиве дзеркало тобі сказати не може.

Тут потрібне інше дзеркало, яке представляло б бажане за дійсне, відображало б на своїй поверхні не фактичний стан справ, а мрію і малювало б не реальну Людину, а її Ідеал, досконалу, ідеальну Людину. Людину, якою вона повинна бути згідно з її власним уявленням про себе саму.

Але хіба не намагалася робити це будь-яка релігія? Хіба не знайшла Людина епохи Відродження саме в богах Греції висічені в мармурі рисунки «досконалих людей»?

І можливо, християнський ідеал був лише тимчасовою аберацією, наслідком трагічної помилки, яку можна виправити і надалі не повторювати? Можливо, люди у вигляді розп'ятого Ісуса обожнили в самих собі не те, що слід було обожнювати? Можливо, вони просто сконструювали хибний ідеал, тобто мету морального самовдосконалення? Можливо, слід намалювати нову ікону, задати собі в образній формі новий Ідеал - взірець досконалої Людини - і наслідувати у всьому новому богу?

Тим більше, що такі боги - красиві, сильні, мудрі - справжні рисунки людської досконалості - вже були створені колись могутньою людською фантазією і втілені в мармурі античних статуй... Тих самих статуй, які Людина, що почала молитися

розп'ятому «спасителю», прийняла за зображення шкідливих чортів і відьом, що вводять у гріховні спокуси. Статуй, які - з обламаними руками та відбитими носами і навіть зовсім обезголовлені - залишалися людські красивими. Можливо, коли Людина почне рівнятися у своїй життєдіяльності на ці божественні зразки, вона знову стане прекрасною, мудрою і могутньою?

І на рубежі XV-XVI століть виник новий Ідеал - ідеал Відродження античної краси, сили і розуму Людини. Її готову «модель» люди побачили у богів Греції - у Зевсі і Прометеї, у Афродіті і Нікі Самофракійської. А значить, і в самій Людині змістилися уявлення про Добро та Зло, - в самій собі Людина стала почитати за красу те, що вона раніше сприймала як гріховне неподобство, за розум те, що до цього третирувала як язичницьке безумство, і перестала приймати безсилля за силу. І навпаки.

Зіткнулися два Ідеали - два образи, два креслення, дві «моделі» досконалої Людини. За зразком якого з них слід створювати, вірніше, пере-створювати реальну грішну людину?

Але в такому випадку запитується, чому і кому заважає напис «Давид» на постаменті статуї Мікеланджело, що зображає прекрасного, сильного і хитромудрого юнака? Чи не залишилися тут від релігії тільки імена і назви? І тоді яка різниця? Чим відрізняється в такому випадку - за своїм реальним завданням та функцією - дзеркало такого мистецтва від ікони? Справді, хіба не висіла цілі століття над вівтарем пересічної церкви «Сікстинська мадонна», перш ніж поміняла

свою квартиру на більш світлу і зручну? Чи змінилося в ній хоч щось, коли вона змінила службу з релігійного відомства на роботу в музеї живопису?

Головне, розсудили мислителі, не імена, не назви, що прибиті на багетах ікон. Головне - розуміння чи нерозуміння того, що на іконах зображена Людина, сама Людина, а зовсім не поза і до неї існуюча істота на ймення бог. Головне - зрозуміти, що бог - лише синонім і псевдонім Людини з великої літери, Ідеальної Людини, за образом якої слід і надалі формувати людей...

Отож, якщо релігію зрозуміти правильно, тобто не способом пізнання бога, а способом самопізнання Людини, то все стає на свої місця. Навіщо тоді воювати мистецтву і науці проти релігії? Слід просто розумно поділити обов'язки: наука і тверезе мистецтво відображатимуть те, що є, а релігія і орієнтоване на те саме завдання мистецтво - те, що повинно бути, тобто задавати Людині Ідеал її власного самовдосконалення.

Яка різниця, охрестиш ти цей ідеал ім'ям, що взяте напрокат з Біблії, з православних святців, чи з безбожного календаря? Важливим є одне: щоб Ідеал був змальований по суті правильно, щоб він встановлював Людині вірний напрямок на шляхах морального, фізичного та інтелектуального самовдосконалення, а не націлював її (як в минулому християнство) на добровільну деградацію, на фізичне та розумове виродження. А вже називати його божественним чи ні - абсолютно байдуже.

Здавалося б, таке міркування могло цілком влаштувати релігію: їй відводилася цілком почесна та поважна роль в розподілі праці. Але співдружності все-таки чомусь не вийшло. Релігія з обуренням відкинула нове пояснення своєї ролі і відмовилася виконувати запропоновану їй посаду. Чому? Що саме не влаштовувало її в наведеному міркуванні та висновках з нього? Хіба вона й до цього часу не виконувала зазначеної ролі насправді, незалежно від власних ілюзій? Чи це пояснення не охоплювало в механізмах релігійної самосвідомості чогось дуже важливого і головного, того, без чого взагалі немає релігії?

Так, не охоплювало. І релігія, відмовляючись від запропонованої їй доброзичливцями ролі та функції, була права. Вона розуміла сама себе краще, ніж її тлумачі. Секрет полягав просто в тому, що релігія ніколи не виконувала і не могла виконувати ту роль, яку їй приписали доброзичливці. Вона виконувала прямо зворотню роль, і до виконання останньої й були пристосовані всі механізми її відображаючого пристрою.

А саме: вся система релігійних образів зовсім не малювала Людину такою, якою вона «повинна бути» або «повинна стати» в результаті самовдосконалення. Навпаки, вона малювала її саме такою, якою вона була і якою вона повинна залишатися. За Ідеал вона завжди видавала «наявне буття» Людини, або «наявне буття» Людини видавала за Ідеал, за межу, за вершину будь-якої можливої досконалості, якої Людина не повинна і не може переступати. Зображуючи Людину, релігія і зображала її не як Людину, а як бога, як «вищу істоту», що стоїть поза Людиною, до Людини і над

Людиною, яка диктує Людині саме той спосіб існування, який вона досі й практикувала.

З точки зору релігії, жодним «самовдосконаленням» Людина з великої літери займатися не може і не повинна.

Самовдосконалюватися можуть і зобов'язані тільки окремі «люди». Вони зобов'язані намагатися уподібнитися тому образу Людини, який тут видається - під ім'ям бога - за вічний, первозданний і безсумнівний Ідеал, за еталон досконалості. А еталон, згідно самому його поняттю, змінюватися не повинен. В цьому відношенні християнський ідеал досконалості є подібним тій платиновій лінійці, що зберігалася в Парижі, яка називалася «метром».

І релігія завжди опиралася - як найжахливішій ересі - тезі про те, що бог є сконструйований Людиною за своїм образом і подобою. Адже в такому випадку Людина, якщо вона сама по собі змінилася, якщо вона краще зрозуміла саму себе, точніше, ніж раніше, знайшла міру своєї власної досконалості, має право «уточнити» і еталон. Тоді вона має право перестворити бога, має право навіть його змінити на більш підходящого для себе, вибрати бога по своєму зросту, побудувати нову модель досконалості.

Тому в формі релігійного ідеалу Людині підноситься образ її власного вчорашнього дня. Релігія завжди відносила «золотий вік» до минулого. Іншими словами, механізми релігійної свідомості по суті пристосовані до того, щоб зображати вчорашній день як взірець, а сьогоднішній як «зіпсований вчорашній», як результат «відпадання людини від бога».

Тому-то до релігійного умонастрою і схильні ті люди, яким - в силу тих чи інших причин - стає жити з кожним днем все гірше й гірше, саме ті люди, яким «прогрес» не несе нічого, крім неприємностей. І вони мають рацію: для них вчора було краще, ніж сьогодні, і вони мріють про те, щоб зробити завтра схожим на вчора. Їх правоту якраз і виражає релігія, а релігійний ідеал - всього лиш ідеалізований вчорашній день.

«Ідеалізований» - тут означає представлений з боку одних лише плюсів і ретельно очищений від всіх мінусів, без яких плюси існувати - на жаль - не могли й не можуть. В силу особливостей релігійного Ідеалу він завжди підступно дурить людей. Спроба формувати Майбутнє за зразком ідеалізованого Минулого призводить до того, що разом з бажаними плюсами Людина - хоче вона того чи не хоче - відтворює заодно і всі нерозривно пов'язані з ними мінуси...

Так відбувається навіть тоді, коли за Ідеал беруться дійсно красиві та людські-привабливі образи минулого, наприклад античні боги - ідеальні рисунки людської краси, сили та мудрості. Люди Відродження не зрозуміли добре тієї сумної обставини, що «відродити» античних богів, тобто сформувати образ сучасника за образом та подобою Зевса і Прометея, Афродіти і Ніки, неможливо, не відтворивши і всіх тих умов, на ґрунті яких ці боги могли б дихати і жити. Зокрема, без рабовласництва, без маси «розмовляючих знарядь», за рахунок яких жили та творили справжні творці статуй Зевса і Прометея, ті люди, які створили античних богів за своїм образом і подобою. Тобто без тих самих умов, які, створивши богів, їх же й погубили, їх же й розіп'яли на хресті нової віри...

І дорого довелося заплатити людям за пізнання, висновком якого стала проста та ясна істина: якщо ти хочеш йти вперед, скинь з себе всі ілюзії релігійного ідеалу, яким би привабливим і прекрасним він не був. Не шукай ідеалу в минулому, навіть в самому прекрасному. Він підведе тим трагічніше, чим він мабуть є красивішим. Вивчай минуле не тільки з боку його плюсів, а й з боку нерозривно пов'язаних з ними мінусів, тобто не ідеалізуй минуле, а об'єктивно його досліджуй.

А ідеал, тобто той образ, згідно з яким ти хочеш сформувати майбутнє, а отже, у злагоді з яким ти повинен діяти сьогодні, шукай на іншому шляху. На якому?

Не будемо фантазувати. Спробуємо розглянути той досвід, який Людина вже має. Розглянемо історію ідеалу Відродження, його еволюцію у свідомості народів Європи. Вона є дуже повчальною.

Земні пригоди прекрасного ідеалу

Коли над Європою, яка проспала півтора тисячоліття середньовічних кошмарів, зажевіла прекрасна зоря Відродження, багато чого стало виглядати в очах людей інакше. Земні порядки феодального суспільства, так само як і їх відображення в небесах релігії, перестали здаватися людям чимось само собою зрозумілим. І антифеодальні настрої передусім позначилися в критиці релігії.

У світлі ясного ранкового сонця люди зовсім інакше сприйняли розп'ятий на дерев'яній споруді восковий муляж «спасителя», що пропах пилом і ладаном. «Спаситель» тепер подобався їм більше вже не на хресті Голгофи, а в ніжних і

дбайливих руках його матері, в образі пухлого і здорового немовляти, яке не підозрювало, які муки готує йому прийдешнє. У вигляді немовляти, з якого так само добре може вирости і Геракл, і Давид, і новий Прометей...

Очі їх знову побачили зарожевілий мармур Парфенону, вічно юну красу Афродіти і Аполлона, Геракла і Дискобола, Діані-мисливиці і могутнього коваля Вулкана. Людина знову стала розправляти крила своєї мрії, щоб злетіти до сонця, що сходить, щоб парити над блакитними хвилями Середземного моря, вдихати свіжий вітер, щоб насолоджуватися могутністю своєї думки, своїх рук, своєї здорової, не скаліченої постом і молитвою, плоті.

Юнацьки-натхненне століття Відродження передало естафету мрії століттю Просвітництва - століттю Декарта і Спінози, Руссо і Вольтера - століттю математично-строного обґрунтування прекрасної мрії, і те сформулювало чіткі тези щодо майбутнього і людських ідеалів. Проти середньовічного спіритуалістичного ідеалу - безтілесного духу - воно висунуло свій, земний і повнокровний ідеал.

- Нема бога, немає раю, немає пекла! Є Людина, дитя Природи, і є Природа. За труною, після смерті, для Людини взагалі нічого немає. Тому ідеал повинен бути знайдений тут, на землі.

Найпослідовніші мислителі сформулювали його так: земний, повнокровний життєвий вияв кожної живої людини. Нехай кожна людина робить те, до чого вона здатна від природи, і насолоджується плодами своїх діянь. Матінка-Природа - єдина законодавиця і авторитет для Людини, її улюбленої

дитини, і від імені її Людині сповіщає закони життя тільки Наука, самосвідоме Мислення, що осягає закони Природи і ніяких інших авторитетів не визнає, а не Одкровення, що віщає з амвонів та сторінок «Священного писання».

І якщо Ідеал – не пустопорожня мрія, не безсиле побажання, то він повинен виражати щось реальне, відчутне і земне. Що? Природні, тобто притаманні кожній людині від народження, потреби і бажання здорової нормальної плоті, - «природу людини».

Ідеал виражає природні потреби «природи людини», і тому на його боці всі могутні сили Матінки-Природи. Вивчайте Природу, вивчайте Людину, і ви знайдете пізнання того, чого вона хоче, до чого вона прагне, тобто намалюєте справжній Ідеал - ідеал і Людину, і того суспільного ладу, який йому відповідає.

Такою відповіддю і задовольнилися найпослідовніші мислителі - матеріалісти XVIII століття - Ламетрі, Гельвецій, Гольбах, Дідро. І відповідь здалася ясною для кожного їх сучасника, пригніченого «неприродним» тягарем феодальної Держави і Церкви. Саме заради неприродних і збочених задоволень монаршого двору та церковно-бюрократичної кліки у більшості націй віднімалися найприродніші права і цінності - і хліб, і свобода розпоряджатися своїми руками і своєю головою, і свобода говорити те, що думаєш і визнаєш за правильне. Якби тільки природні права не зневажалися двором, бюрократією і церквою! Який би рай заснувався на благодатному ґрунті Франції!

І тоді відлився новий ідеал в енергійну і всім зрозумілу формулу, в бойове гасло: «Свобода, Рівність, Братерство». Нехай кожна Людина робить те, що хоче і може, до чого її визначила Природа, аби вона не приносила нещастя своєму побратиму по роду людському, не обмежувала права іншого робити те саме! Якщо цього немає, то воно повинно бути!

І сталося диво. Загриміли над землею Франції могутні гуркотіння Марсельєзи, нищівні удари гарматних залпів, впали стіни незліченних бастилій, розбіглося на всі боки стадо попів і бюрократів, а народ підняв до неба триколірний прапор Свободи, Рівності та Братерства.

Ідеал - «належне» - виявився сильнішим, ніж «існуюче», незважаючи на те що «існуюче» охоронялося всією міццю держави і церкви, бастионами фортець і канцелярій, багнетами солдатів і пір'ям вчених академіків, незважаючи на те що воно було міцно обплутане ланцюгами тисяч тисячолітніх звичок і традицій, освячувалося традиційною церковною мораллю, мистецтвом і правом, встановленими від імені бога.

Але дуже швидко виявилось, що Ідеал здійснюється на землі далеко не так просто і швидко, як думалося його авторам. Події почали розгортатися на несподіваних поворотах.

Довелося замислитися над багатьма підступними питаннями. Чому Ідеал Вільної від усіх штучних пут Людини, яка усвідомлює себе рівноправною побратимам по роду, такий ясний і зрозумілий для кожної людини, ніяк не вдається реалізувати серед живих людей до кінця? Чому Ідеал, такий гуманний і прекрасний, простує по землі через гори трупів,

оповитий порохом димом? І чому вчорашні однодумці і брати за ідеалом стають раптом смертельними ворогами і відправляють один одного під ніж гільйотини?

Багато задовольнялися такою відповіддю: занадто сильним є опір сил старого світу, надто глибоко зіпсовані люди тисячоліттями тілесного і духовного рабства, занадто сильною є влада минулого над їх свідомістю. Зіпсовані і заражені ними навіть ті, які здавалися і самим собі і іншим кристально-чистими героями Свободи, Рівності та Братерства - навіть Дантон і Робесп'єр, навіть Сен-Жюст, «апостол добродії»!

А події розгорталися чим далі, тим підступніше і трагічніше.

«Королі, аристократи і тирани, які б вони не були, є рабами, що повстали проти всього людства - верховного владика земної кулі і проти природи - законодавиці всесвіту», - вигукував Робесп'єр.

«Голову геть кривавому тирану Робесп'єру, ворогові і нелюду роду людського!» - заволали його супротивники, і голова скотилася в закривавлений кошик.

Триколірний прапор Ідеалу вирвала з його рук Директорія і теж виявилася безсилою його утримати. Тоді його підхопив артилерійський офіцер Бонапарте. Високо підняв він майораций Прапор і повів народ за собою в гуркіт і дим боїв... А в один прекрасний ранок люди з подивом побачили, що під плащем революційного офіцера ховався старий знайомий - монарх. Побачили, що, пройшовши під барабанний гуркіт півсвіту, вони повернулися туди ж, звідки вийшли в 1789 році, побачили, що знову, як і раніше, оточують двір імператора Наполеона Першого хижі

чиновники-бюрократи, брехливі попи і розпусні жінки і що знову доводиться віддавати їм останній гріш, останній шматок хліба, останнього сина.

Трудящий народ Франції відчував себе обдуреним подвійно. Рік від року жирів і ставав все ненажерливішим новий господар життя - спекулянт, банкір, промисловець-буржуа. Цей отримав від революції і контрреволюції все, що йому було потрібно - повну свободу дій. І вміло використовував її для того, щоб перекроїти життя країни за міркою свого ідеалу, свого бога - золота, чистогану, наживи за рахунок інших.

Що ж трапилося? Невже прекрасний Ідеал Просвітництва виявився лише міражем, казкою, нездійсненною на землі мрією? Невже життя, практика, дійсність, «існуюче» знову виявилися сильнішими за Ідеал? Мабуть, так.

І на ґрунті цього розчарування, на ґрунті почуття повного безсилля людей перед ними ж самими створеним Світом, знову, як у давнину, розцвіли отруйні квіти релігії, знову загугнявили попи про нездійсненність надій на земне щастя.

У небагатьох вистачило тоді інтелектуальної і моральної мужності, щоб не впасти в каятті до підніжжя Хреста, зберегти вірність ідеалам Просвітництва.

Обсипані презирливими глузуваннями ситих обивателів, розсудливих рабів «існуючого», жили і мислили в ці роки Анрі де Сен-Симон і Шарль Фур'є. Залишаючись вірними головним принципам мислення просвітителів, ці вперті і нетерплячі люди намагалися знайти і вказати людству шляхи до прекрасного майбутнього.

Висновок, до якого вони - спадкоємці передової філософії Франції - прийшли в результаті аналізу ситуації, що склалася, збігався з висновком практично-тверезого англійця Роберта Оуена. Якщо праві Розум і Наука і якщо Свобода і Рівність є не порожніми словами, то єдиним порятунком людства від духовної, моральної і фізичної деградації, що загрожує йому, є Соціалізм.

Людство поставлено історією перед жорсткою і невблаганною альтернативою: або Людина погодиться на рабське служіння Приватній Власності - цьому новому бездушному богу і тоді буде приречена на значно страшніше здичавіння, ніж середньовічне, або візьметься за розум і організує життя на зовсім нових принципах, дійсно, а не на словах, організується в дружний людський колектив. Свобода, Рівність і Братерство є реальними лише в поєднанні з розумно організованою Працею. Організація Праці, організація Промисловості - ось ключ до всіх проблем життя.

«Філософи ХІХ століття повинні об'єднатися, щоб всебічно і повно довести, що при сучасному стані знань і цивілізації лише промислові та наукові принципи можуть служити підставою суспільної організації...» - проголосив Сен-Симон.

У чому ж полягає та «природа людини», згідно з якою належить реорганізувати теперішнє і організувати майбутнє? Тут в міркуваннях Сен-Симона з'являється новий, в порівнянні з його попередниками - просвітителами, мотив: «природа людини» в жодному разі не є чимось незмінним, раз і назавжди даним Матінкою-Природою. Вона постійно розвивається, точніше, її суть і полягає в постійному розвитку,

зміні того, що даровано людині природою. Куди, в якому напрямку? До «найбільшої досконалості моральних і фізичних сил, на яке тільки здатна людська організація», - формулює Сен-Симон. Це - не абстрактно-філософське міркування, а просто факт, який можна вичитати з спостережень над життям як окремої людини, так і цілих народів.

Отож, на суспільство потрібно дивитися насамперед як на систему зовнішніх умов, всередині яких відбувається «вдосконалення» всіх інтелектуальних, моральних і фізичних сил - діяльних здібностей - людського індивіда. Соціальна система є тим досконалішою, чим повніше вона забезпечує розквіт всіх індивідуально-людських сил, розгортання всіх закладених в людині можливостей, і чим ширшому загалу людей вона відкриває простір для такого, справді-людського, розвитку.

Сама людина, живий людський індивід, є єдиною мірою, якою можна і потрібно міряти все інше. До людини не можна прикладати жодної «зовнішньої» щодо неї міри, якою б гарною і точною вона не здавалася, бо вона завжди буде запозиченою з Минулого.

«Досі люди прямували шляхом цивілізації, повернувшись назад до майбутнього: їх погляд був зазвичай звернений на минуле, а на майбутнє вони кидали лише рідкісні і поверхневі погляди». Геніальність такого повороту думки полягала в тому, що акцент тепер робився не на умови діяльності готової, сформованої Людини, а на умови її розвитку, її становлення, її майбутнього, яке завжди, в кожен даний момент - попереду. Тому-то Ідеал і не можна задати людині у

вигляді готового рисунка, ікони, «зовнішньої міри» і еталону. Навпаки, всі ікони та еталони слід міряти мірою досконалості живої людини, яка постійно розгортає свої можливості.

Ця геніально-проста ідея рубала під корінь всі найживучіші принципи релігійного «ідеалу», в яке б вбрання він не виряджався, чому анітрохи не заважало те, що і Сен-Симон, і Фур'є, і Роберт Оуен не проти були час від часу пококетувати з такими термінами, як «бог», «релігія», «рай», і тому подібними. Так просто релігію не обдурити.

Сен-Симон і Фур'є самовіддано пропагували свій ідеал, апелюючи до «розуму» і до почуття «справедливості» сучасників. Але їх геніальні ідеї мало кого захопили в той час. Вух народу їх голос не досягав, а у «освіченої» і ситої публіки їх ідеї викликали лише роздратування і насмішки. Ревіння органних труб і мідних оркестрів, що славили небесних і земних богів, звучало куди голосніше. Трагедія соціалістів-утопістів була типовою трагедією героїв, які прийшли в світ занадто рано. І не випадково ідеали Сен-Симона і Фур'є в головах їхніх учнів і послідовників дуже швидко набули карикатурних форм, стали занадто сильно нагадувати ідеали християнства (учням так хотілося зробити ці ідеали зрозумілими і доступними народу, вихованому на Євангелії!), а організації сен-симоністів і фур'єристів - релігійні секти... Принципово нова ідея - ідея Соціалізму, щоб бути зрозумілою, вважала за краще виступати перед людьми в залатаному лахмітті «нового християнства»...

Здавалося, захлинувся ще один шляхетний почин, і ідеал Просвітництва знову перетворився в ікону, в ідола, розп'ятого на хресті.

Але життя ідеалу Відродження і Просвітництва не скінчилося. Правда, йому довелося на певний час переселитися з землі Франції в похмуре небо німецької філософії, щоб, віддихавшись в горяному повітрі спекулятивно-умоглядних висот, знову повернутися на землю вже в іншому образі.

Поспостерігавши на власні очі земні пригоди прекрасного ідеалу, люди так і не змогли правильно зрозуміти земні коріння цих трагічних пригод. А не зрозумівши, вони знову стали шукати їх за хмарами. Урок виявився недостатньо повчальним, і знадобилися нові пригоди і нові зусилля думки, щоб земні коріння земних пригод виявилися нарешті осмисленими.

Ідеал і «природа людини»

Поки французи робили свою справу, німці уважно спостерігали за ними і філософствували. Ідеал французів вони відразу й беззастережно прийняли близько до серця: Свобода, Рівність, Братерство - що може бути бажанішим і кращим? Мета була прекрасна і приваблива. А ось засоби... Засоби, які були використані в Парижі, німцям не подобалися, і наслідувати їх вони не наважувалися. Гільйотина, гарматні залпи по живих людях, братовбивства, кривава різанина - це було для них уже не настільки привабливим.

В університеті старого Кенігсберга, який жив своїм впорядкованим та добродійним життям, над ситуацією, що склалася, наполегливо міркував один з найтверезіших умів

тодішньої Європи - філософ Іммануїл Кант. Його також захоплював французький ідеал - мрія про дружне співтовариство розумних, доброзичливих і справедливих людей, які поважають людську гідність в кожному зі своїх ближніх, про царство свободи, рівності та братерства.

Однак Кант добре бачив, що прекрасний ідеал в реальному житті й кожної окремої людини, і цілих народів зіштовхується з об'єднаними силами егоїзму, корисливості, марнославства, забобонів, дурості та жадібності, вузькоособистих та вузько-корпоративних інтересів, потягів та пристрастей, традицій та звичок, тобто з усією відсталою силою «емпіричної реальності», «існуючого». А в тогочасній Німеччині, що представляла собою величезну провінцію Європи, точніше, купу затхлих провінцій, позбавлених єдиної столиці, єдиних законів, єдиних ідей і умонастроїв, співвідношення сил «ідеалу» та «існуючого» складалося далеко не на користь ідеалу. Ідеал свободи, рівності і братерства тут не мав поки жодної надії перемогти у відкритій сутичці.

І його прихильникам залишалося лише розмірковувати, думати, зіставляти, аналізувати і робити все, щоб швидше вирости сили, які здатні здолати «існуюче».

Так і вийшло, що, прийнявши всі загальні передумови французького Просвітництва, німці спробували теоретично, на папері, зіштовхнути їх з силами «існуючого», тобто повторити в теорії все те, що французи намагалися реалізувати на вулицях зі зброєю в руках, щоб подивитися, що вийде, які тенета і пастки готує Ідеалу підступне «існуюче». Вони мріяли зробити Ідеал розумнішим і завбачливішим, ніж

він виявився у Франції. «Такий порядок я знаходжу цілком розумним», - говорив пізніше Генріх Гейне. Голови, які філософія спрямувала на мислення, можуть бути скошені потім революцією, продовжував він. Але філософія ніяк не могла б використати для своїх цілей голови, які були зрубані революцією, котра передувала їй.

Передусім Кант подбав про те, щоб уточнити складові самого Ідеалу, точніше і конкретніше окреслити ту потаємну «природу людини», вираженням інтересів якої він є.

Філософи французького Просвітництва були цілком праві, коли стали розглядати Людину як «вищу мету», як «самоціль», і відкинули погляд на неї як на «засіб» здійснення будь-яких «зовнішніх» і «сторонніх» цілей, якими б високими і благородними вони не здавалися. Людину не слід розглядати як іграшку, як знаряддя, як маріонетку в руках когось, хто поза ним знаходиться, - будь то папа чи короля, Володаря влади чи майна, золота чи знань. У тому числі і «зовнішнього», що сидить на небесному троні бога-отця. Кант був достатньо освіченим і завбачливим, щоб бачити, з якого реального прообразу на землі змальовують образ примхливого і норовливого біблійного бога.

Але просвітителі-матеріалісти, продовжував свій аналіз Кант, розсудили теж погано, коли на місце незаперечного авторитету бога-отця поставили такий самий незаперечний авторитет матері-природи - «зовнішнього» щодо людини світу. Того самого «зовнішнього» світу, до якого, як його частинка, належить і тіло самої людини, яке підвладне голоду та холоду, безсиле перед своїми власними бажаннями та

стражданнями, і тому - в принципі є егоїстичним та своєкорисливим. Так що якщо виводити ідеал з натурально-природних потреб людського тіла, то людина знову-таки виявиться лише рабом, лише слухняною іграшкою «зовнішніх обставин», сили їх тиску, лише порошиною в вереміях сліпих стихій... Ні про яку «свободу» людини в такому випадку не може бути й мови. Людина виявиться лише «говорящим знаряддям» своїх органічних потреб та потягів, лише точкою прикладання сил сліпої необхідності, що є аніскільки не кращим і нітрохи не гіднішим, ніж бути рабом бога. Різниця в такому випадку була б тільки в назві, в імені «зовнішнього пана». Яка різниця, назвуть його богом чи природою?

І в тому і в іншому випадку людина виявляється рабом зовнішніх стосовно неї сил, а безпосередньо - рабом та знаряддям («засобом») іншої людини, тієї людини, яка привласнює собі право виступати від імені і за дорученням цих сил і постає «посередником» між богом або природою і людиною.

Так що ідеал, тобто уявлення про вищу мету та призначення людини на землі, неможливо вивести з вивчення природи, її сліпих причинно-наслідкових рядів. Бо тоді найправильнішим було б просто слухняно підкорятися тиску «зовнішніх обставин» і органічних потреб свого тіла, котре вплетене, ланкою, в ланцюг і мережу обставин. Фізик, математик, анатом і фізіолог в кращому випадку можуть описати в своїх термінах людині, якою вона є, але не можуть показати їй, якою їй належить стати і якому образу вона повинна намагатися уподібнитися... Саме тому безглуздо на місце авторитету папи римського ставити авторитет Ньютона,

Ламетрі чи Гольбаха. Про те, якою людині «належить стати», на відміну від того, якою вона «є», найкращий природознавець може сказати так само мало вірного, як і будь-який провінційний попик (батюшка). З математики, з фізики, з фізіології чи хімії неможливо вивести жодного уявлення про мету існування людини в світі, про призначення людини.

Людина, продовжує Кант, є вільною, якщо вона діє і живе згідно з метою, яку вона сама перед собою поставила, обрала її в акті «вільного самовизначення», а не з метою, яку їй хтось нав'язав ззовні. Тільки тоді вона - Людина, а не пасивне знаряддя іншої людини чи тиску «зовнішніх» обставин. Що таке тоді свобода? Дія згідно з метою, тобто всупереч тиску «зовнішніх» обставин, до числа яких належать і «егоїстичні» потреби індивідуальної плоті, частинки природи.

Інакше людина нічим не відрізняється від будь-якої тварини. Тварина, підкоряючись органічним потребам свого тіла, піклується лише про їх задоволення, про самозбереження, про саму себе і дитинчат. Про жодні «загальні (спільні) інтереси виду» вона не піклується. «Інтереси виду» здійснюються тут як абсолютно не прогнозований і непередбачений побічний продукт, як «сліпа необхідність», як усереднений результат боротьби всіх проти всіх за своє індивідуальне існування, за свою егоїстичну мету.

Людина тільки тим і підноситься над тваринним світом, що вона переслідує «інтереси виду» («роду людського») цілком свідомо, ставлячи собі за мету свій власний «рід», інтереси

Людини з великої літери, а не інтереси своєї персони - фриця, джона, жана чи адама адамовича.

Отож, свобода збігається з правильною свідомістю мети роду або з уявленням про мету роду як про самоціль. У кожній окремій людині свідомість цієї мети з'являється взагалі з самим фактом свідомості, з усвідомленням того факту, що кожна інша людина - теж Людина.

Тому кожна окрема людина тільки тоді і тільки там й постає Людиною, коли і де вона свідомо, тобто вільно, удосконалює свій власний рід. Заради такої мети вона змушена постійно, на кожному кроці, подавляти в собі «егоїстичні», твариноподібні мотиви, осібні потреби свого Я, і навіть діяти прямо проти інтересів власного «емпіричного Я». Так діяли, наприклад, Сократ, Джордано Бруно та інші схожі на них герої, які добровільно обрали смерть, знищення свого індивідуального Я єдиним шляхом і способом зберегти та затвердити в свідомості всіх інших людей своє «краще Я», ті істини, які вони здобули не для себе особисто, а для Людства...

Звідси безпосередньо й впливав ідеал кантівської етики - моральне та інтелектуальне самовдосконалення кожної окремої людини, тобто перетворення кожної людини в самовідданого, безкорисливого і доброзичливого товариша і співробітника всіх інших таких самих людей, на яких він дивиться не як на засоби своїх егоїстичних цілей, а як на мету своїх індивідуальних дій. В такому моральному плані Кант і переосмислив Ідеал Просвітництва. Коли кожна людина на землі (а попервах - хоча б в Німеччині) зрозуміє, що людина

людині - брат, є рівною йому щодо своїх прав і обов'язків, які пов'язані з «вільним волевиявленням», тоді Ідеал французів восторжествує в світі і без допомоги гармат та гільйотин, комітетів громадського порятунку та інших їм подібних засобів. І не раніше, бо якщо за здійснення Ідеалу візьмуться люди, які не вміють приборкувати в собі егоїзм, користолюбство, марнославство і тому подібні мотиви дій в ім'я обов'язку перед людством, вважає Кант, то нічого доброго не вийде.

У шляхетності умонастрою і в логічності міркувань Канту відмовити, звичайно, було не можна. Та й хід подій у Франції підтверджував, здавалося, всі його найсумніші побоювання. Але...

Моральне самовдосконалення? Адже його цілі тисячоліття проповідувала церква, та сама церква, яка на ділі сприяла моральному псуванню людей, перетворюючи кожну людину в покірну худобину земних і небесних богів, в раба світських і духовних князів! Вірно, розсудив Кант. Але це означає лише одне, що сама церква «спотворила» справжній, моральний, сенс свого вчення. Тому його слід відновити, реформувати віру, продовжити і поглибити реформу Лютера. Тоді сама церква сповістить людям зі своїх амвонів ідеал «Свободи, Рівності та Братерства». Але не у французькій формі вираження (адже таку форму люди, не дай бог, можуть прийняти за заклик до бунту проти «існуючого», до негайного здійснення Ідеалу шляхом революції, шляхом кривавого насильства над ближніми!), а як вищий принцип загальнолюдської моралі, як етичний постулат, що схожий на того, який можна, при бажанні, зрозуміло, вчитати і в Біблії.

У Біблії ж сказано: «І так у всьому, як хочете, щоб з вами чинили люди, те саме чиніть їм і ви; бо в цьому закон і пророки»(Євангеліє від Матвія).

Так і народився всесвітньо знаменитий «категоричний імператив» - «Роби так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу всезагального законодавства».

Ми маємо тут справу, по суті, лише з вираженням на німецькій мові головним принципом французького революційного законодавства, яке сформульоване у «Декларації прав людини і громадянина" 1789 року: «Свобода полягає в праві робити все те, що не шкодить іншому; таким чином, здійснення кожною людиною її власних прав не має ніяких інших меж, окрім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами». За формою вираження він був схожий швидше на євангельську проповідь. І така форма, з одного боку, дозволяла відкрито пропагувати демократичний ідеал в умовах повного панування церкви і князівської цензури над умами людей, а з іншого - вчила людей дивитися на законодавство як на щось похідне від Моралі, від Совісті, від добровільного слідування Обов'язку, а зовсім не як на головну причину нещастя, яку потрібно змінити насамперед.

Цим поворотом думки Кант і «примирив» ідеал Просвітництва з ідеалом християнства, «Декларацію прав людини і громадянина» з Нагірною проповіддю, а Робесп'єра з Христом... В результаті у принципі «Свободи, Рівності та Братерства» було обламано його відверто політичне вістря, а бойове гасло, що підняло парижан на штурм Бастилії, було

відредаговано так, що перетворилося в заклик до морального самовдосконалення, в блага побажання, в принцип «доброї волі»...

І все-таки ідеал Просвітництва, скинувши з себе скривавлену тогу давньоримського республіканця-тирановбивці і вбравшись в охайний сюртук шкільного вчителя-мораліста, залишився живим. Тому всі передові уми тодішньої Німеччини побачили в «Критиці практичного розуму» Євангеліє нової віри - віри в розумну, добру і гордовиту Людину, як єдиного бога землі. Так зрозуміли Канта всі його видатні сучасники - і Фіхте, і Бетховен, і Шиллер, і Гегель, і Шеллінг, і Гете.

Але учні відразу пішли далі вчителя. Кантіанець Фіхте допускав «законним» засобом також і насильство - не слід чекати, поки ідеал кантівської етики прийме останній князюк і попик. Достатньо, якщо його ухвалить більшість нації, а впертих ортодоксів старої віри можна і потрібно - для їх же власної і для загальної користі - силою примусити до підкорення його вимогам. Шеллінг і Гегель теж не відкидали насильства, аби без яacobінських «крайнощів», без кривавих жахів, без гільйотини і тому подібних милих іграшок. Земним втіленням ідеалу для Гегеля став Наполеон, головнокомандувач арміями Революції, герой Третьої симфонії Бетховена: «Я бачив імператора, цю світову душу; він їхав верхи містом на рекогносцировку. Відчуваєш дивне почуття, бачачи перед собою таку особистість, яка тут, з цього пункту, сидячи на коні, підноситься над світом і пере-створює його...»

Ідеал було окреслено, мета зрозуміла, і думка зверталася тепер все частіше до пошуків способів її здійснення. Багатьом здавалося, що справа тепер полягає не стільки в дослідженні істини, скільки в пропаганді і поширенні вже остаточно сформульованих Кантом принципів. Одні покладали свої надії на силу мистецтва, інші - на пафос особистого морального прикладу. Холодна, як сталь, розсудливість кантівських міркувань здавалася вже пройденим етапом. Поети і мислителі все частіше впадали в пророчо-натхненний тон.

Одним з небагатьох, хто зберіг повагу до математичної точності кантівських побудов, був Гегель. У своїх ранніх роботах, увінчаних знаменитою «Феноменологією духу», він намагався логічно впорядкувати образи всесвітньо-історичних подій, прокреслити їх основні схеми, відокремити суть справи від строкатого лушпиння подробиць, щоб зрозуміти ті шляхи, на яких людство реалізує свої ідеали і задуми, здійснює своє «призначення».

Але історія подій минулого і теперішнього надто наочно демонструвала, що на терезах долі світу «прекрасна душа», на яку сподівався Кант, важить дуже мало, незрівнянно менше, ніж кинуті на іншу чашу «пристрасті і сила обставин, виховання, прикладу і урядів...» Моральна проповідь ще нікого не зробила добрим, якщо він і раніше не був добрим. Кепські справи Ідеалу, якщо його єдиною зброєю в смертельній сутичці з підступними силами «існуючого» є одні лиш прекраснодушні фрази і вмовляння. Занадто довго довелося б чекати перемоги. І чи не залишиться кантівський ідеал так само потойбічним, як і ідеал церкви? Чи не втратить і він голову, як Робесп'єр?

У Канта й Фіхте так і вийшло навіть теоретично. Грубо кажучи, їхні надії зводилися до того, що в душі кожної людини, навіть самої зіпсованої, жевріє від народження слабкий вогник «людяності», пробивається паросток «кращого Я», що дає про себе знати як голос совісті, і що кожна людина бодай смутно відчуває спрямованість на істину.

«Краще Я» (за своєрідно-хитромудрою термінологією Канта і Фіхте - «трансцендентальне Я») є абсолютно однаковим, абсолютно тотожним кожній живій людині (в «емпіричному Я»); воно ніби одне й те саме я, тільки розмножене, повторене без будь-яких змін, на кшталт незчисленної множини ідентичних відбитків, зроблених з одного й того самого еталонного знімка. Кожна окрема копія може бути трохи яскравішою або темнішою, трохи виразнішою або трохи розмитішою, ніж інша, але це все-таки один й той самий знімок, тільки розмножений.

Але де, в якій особливій палаті мір і ваги зберігається перший - еталонний - знімок, з яким при потребі можна було б зіставити будь-яку окрему копію? Такої палати мір і ваги немає ніде у «зовнішньому» світі, відповідають Кант і Фіхте. Ні на грішній землі, ні в небесах релігії. Еталонний портрет «кращого Я» не існує окремо від своїх власних копій, як особливий первообраз, що поза ними знаходиться. Він існує в них і через них, в своїх копіях, вдрукованих «всередині» кожної живої людини, в її «душі».

І люди можуть лише реконструювати еталонний знімок в своїй уяві з тих «спільних рис», які є в складі кожного «емпіричного Я», складаючи його «краще Я», мутне і

спотворене всілякими іншими обставинами, «некондиційністю» того матеріалу, в який воно вдруковано.

З іншого боку, всі ті риси, які відрізняють одну живу людину від іншої, саме тому й не входять до складу «кращого Я». Вони походять саме від спотворення, залежать від ухилень, від кондиції того «емпіричного матеріалу», в якому здійснена копія.

Такий - реконструйований в уяві - еталонний портрет «кращого Я» і є те, що називають ідеалом. Інакше, як в уяві, він не існує. Але існуючи лише в уяві, ідеал «володіє практичною силою», служить взірцем, який регулює реальну поведінку людини... «Ідеал служить в такому випадку прообразом для повного визначення своїх копій, - міркує Кант в «Критиці чистого розуму», - і у нас немає іншого мірила для наших вчинків, крім поведінки цієї божественної людини в нас, з якою ми порівнюємо себе, оцінюємо себе і завдяки цьому виправляємося, ніколи, однак, не будучи в змозі зрівнятися з нею».

«Хоча й не можна допустити об'єктивної реальності (існування) цих ідеалів, проте не можна на цій підставі вважати їх химерами: вони дають необхідне мірило розуму, який потребує поняття того, що в своєму роді є абсолютним, щоб по ньому оцінювати і вимірювати ступінь і вади недосконалого».

Інакше - за відсутності в уяві ідеалу-еталона «справді-людської поведінки» - людина назавжди залишиться рабом «існуючого», залишиться лише точкою прикладання зовнішніх сил, лише тріскою, яку кидають туди й сюди хвилі моря

життєвого... Вона залишиться рабом, закутим в залізні ланцюги «зовнішніх причин», умов місця і часу.

Звідси випливає і практична рекомендація - завжди слухайся голосу обов'язку, і ні в якому разі - тиску «зовнішніх» (щодо обов'язку) обставин. Завжди і у всіх випадках пливи проти течії «емпіричного», тобто реального, життя, спрямованого проти обов'язку. Так чинити дуже нелегко, позаяк слід не тільки вміти почути голос обов'язку, який глушиться гуркотом битв, начальницьких окриків, криків голоду і болю, писку уражених самолюбства, марнославства і корисливості, стогонів відчаю і страху, а й мати ще мужність наслідувати цей голос, долаючи в самому собі раба всіх перерахованих і багатьох інших мотивів.

У підсумку виходить, що весь емпіричний світ - і «поза» і «всередині» самої людини - виявляється ворогом ідеалу, і ніколи, ні за яких обставин, не може стати його союзником. У емпіричному житті ідеал ніколи, за самою суттю його, здійснений бути не може.

Якщо він і схожий на щось, то хіба що на жмут сіна, який прив'язаний перед мордою осла на прутику, що стирчить з хомута, надягнутого на шию осла. Він - завжди попереду, скільки б і як швидко до нього не наближалися. За Кантом і Фіхте, ідеал є абсолютно подібним до лінії горизонту, уявній лінії перетину грішної землі з небесами істини, яка відсувається вдалину рівно настільки, наскільки до неї наближаються.

Насправді такої лінії немає («не можна допустити об'єктивної реальності - існування - ідеалів»). Але як ілюзію уяви її мати

варто, інакше немає критерію правильного напрямку шляхів самовдосконалення, отже немає і «свободи», а є тільки рабство в полоні «зовнішніх обставин, умов місця і часу».

Саме тому ідеал і не можна уявити собі у вигляді закінченого результату, продукту вчинків і дій, у вигляді образу «теоретичної» чи «практичної» (тобто моральної) досконалості. Людина у вигляді ідеалу може мати тільки напрямок на істину, а саму істину - ніколи. А сам ідеал може бути заданий не у вигляді чуттєво-споглядаємої «моделі досконалості», а тільки у вигляді напрямку до досконалості, у вигляді «регулятивного принципу дій», а не у вигляді контуру результату дій, контуру закінченого продукту.

Але чи не занадто схожі міркування нашого філософа на «ортодоксію», на релігійне «ідолопоклонство», на ту форму служіння «кращому Я», яке здійснюється в католицьких богослужіннях? Чи така вже велика різниця - «зливатися з богом» в спогляданні ікон і статуй, супроводжуючи це заняття відповідними рухами тіла під музику органа, чи в «чистому» спогляданні? У реальному житті ідеал Канта і Фіхте є нездійсненним, він є так само загробним, як і ідеал католицької церкви. І там і тут все в кінці кінців зводиться до болісної процедури упокорення всіх своїх «земних» бажань, прагнень, потреб, до суворого аскетизму. Чи спокусиш таким ідеалом живу людину, яка діяльно прагне до повнокровного життя тут, на землі? Жива людина справедливо вважає, що синиця в руці краще за журавля в небі.

І на чому тримається оптимізм Фіхте, цього послідовного героя «категоричного імперативу»? Сподіваючись на

звитяжну силу ідеалу, він проголошує у своїй натхненній промові «Про гідність людини»: «Обмежуйте, руйнуйте його плани! Ви можете затримати їх, але що значить тисяча і паки тисяча років в літописі людства? Те саме, що легкий ранковий сон при пробудженні».

У літописі людства? Цілком можливо. Але поки людство насолоджується цим легким ранковим сном, мільйони і мільярди живих людей огорне сон смерті, від якого - на жаль - пробудження вже не буде. Для людини (а не для людства) різниця між ранковим сном і сном смерті вельми істотна, і тут грає роль вже не «тисячоліття», а всього-на-всього десятиліття і паки десятиліття...

Так що, якщо для «людства» філософія Канта і Фіхте і є втішною, то для живої людини – аж ніяк. Тому жива людина й схильна, познайомившись з нею, знову вертатися в лоно старої «ортодоксії», яка обіцяє їй особисто хоч якусь відплату за муки на грішній землі. І в результаті людина відкидає горду тезу Канта і Фіхте, згідно з якою сама людина і є єдиним богом на землі, і вважає за краще думати, що її створив за своїм образом і подобою мудрий, добрий і справедливий господь, творець, деміург і управитель, що поза нею знаходиться.

Вона завжди віддасть перевагу вірі у «зовнішнього бога», якщо «внутрішній бог» - «краще Я», «трансцендентальне Я» - виявляється насправді таким безпорадним, що його щодня зневажає будь-який князюк, будь-який хам, будь-який крамар і будь-який унтер, знущаючись над «найкращим Я» і в інших людях, і в самому собі.

Ортодоксально-католицький бог обіцяє винагородити добро і покарати зло бодай потім, принаймні після смерті, а бог Канта і Фіхте і цього не обіцяє. Мучся, страждай, терпи і долай в собі бажання щастя та радості - і ти знайдеш вище, «трансцендентальне», щастя. Ти будеш насолоджуватися свідомістю своєї власної добродієвності. Ти знайдеш мир в собі самому, будеш думати і діяти згідно з голосом совісті, а всі інші мотиви втратять владу над тобою.

Коли такого, повного і беззастережного, подолання свого «емпіричного Я» досягнуть всі люди на землі і коли кожна окрема людина навчиться думати і діяти так, як диктує їй її «краще Я» (а воно одне й те саме в кожному з нас), то зникнуть з землі чвари, розбіжності, суперечки і протиріччя. Стан «війни всіх проти всіх» зміниться «вічним миром», запанує повна злагода, повна єдність, повна тотожність всіх Я. Всі окремі Я немовби зіллються в лоні одного й того самого великого загальнолюдського Я, в «великій єдності чистого духу», як виражається Фіхте.

Правда, Фіхте тут таки додає: «Єдність чистого духу є для мене недосяжним ідеалом, останньою метою, яка ніколи не буде здійснена в дійсності». Чуттєво, конкретно, предметно, грубо і зримо райського стану «великої єдності» уявити собі не можна. Вона є лише теоретично-умоглядним, абстрактним «регулятивним принципом» самовдосконалення кожного окремого Я, кожного окремого людського індивіда. Повна тотожність, абсолютно «одне й те саме», в прозорому ефірі якого розчиняються всі відмінності між людьми, між станами і професіями, між націями і народами, і є Людиною взагалі, Людяністю як такою.

«Земля та небо, час та простір і всі межі чуттєвості зникають для мене при цій думці; як же не зникне для мене і індивід? До нього я не приведу вас назад!»(Фіхте).

Виходило щось дуже схоже на давню філософію індійських мудреців, які досягали приблизно такого самого стану - повної втрати самовідчуття власного Я - в нірвані, в небутті, в ніщо, в абсолютній смерті, де тьмяніють всі фарби, всі страждання, все. Достатньо лише зануритися в самозабутнє споглядання свого власного пупа: сиди і дивись на нього годинами, поки не померкне світло в очах.

І якщо здійснення «недосяжного ідеалу» Фіхте все-таки спробувати собі уявити чуттєво-наочно, то воно виглядатиме так. Всі окремі Я, що складають людство, кидають свої земні справи і занурюються в споглядання свого «кращого Я». Сидять і дивляться в глибини свого Я, насолоджуючись самим актом споглядання абсолютної, нескінченної, безбарвної і беззвучної порожнечі, в якій погасли всі емпіричні відмінності, де немає ні неба, ні землі, ні індивіда, а є тільки «велика єдина єдність».

Зрозуміло, в такому Я немає жодних відмінностей (отже, і розбіжностей, і боротьби) саме тому, що саме поняття «Я взагалі», «Я як такого», «Я = Я» отримано саме шляхом абстрагування від всіх відмінностей між реальними, «емпіричними Я». Хотіли отримати поняття «справжнього Я» і отримали... порожнечу, як межу, і ідеал, як останню мету самовдосконалення кожного окремого Я.

Подібний висновок є неминучим, якщо прийняти заздалегідь ту логіку, за допомогою якої він був отриманий; вся етична

конструкція Канта і Фіхте сягає своїм корінням в товщу «Критики чистого розуму», в систему логічних правил мислення, що викладаються тут.

Ідеал і логіка

Товста бариня з «Плодів просвітництва» вигукнула:

- А як можна заперечувати надприродне? Кажуть: не згідно з розумом. Так розум може бути й дурний, тоді що?

У Канта з його «чистим розумом» виходить щось подібне, хоча «дурним» його і не назвеш. «Чистий розум" не наважується на остаточне судження про «надприродне» (є воно чи його немає?) саме тому, що він достатньо розумний і дуже добре уявляє собі свої власні можливості, самокритично їх оцінює.

«Критика чистого розуму» докладно викладає логіку - науку про мислення, розгортає систему правил, схем правильного мислення. Кант хоче попередньо відточити інструмент, а вже потім з його допомогою розв'язати, нарешті, ретельно і акуратно ним користуючись, всі ті кляті питання, над якими б'ється цілі тисячоліття «нещасне» людство.

Передусім Кант спробував підсумувати все те, що було зроблено в логічній науці до нього, щоб виявити в її теоретичному багажі тільки безперечне, тільки остаточно відстояне, і очистити науку від всіх сумнівних положень. Він вирішив виділити в логіці те її неминуще ядро, яке залишалося незачепленим ніякими суперечками, що тривали протягом двох тисячоліть, тільки беззаперечне, тільки цілком очевидне для всіх, для будь-якої людини, щоб будувати далі вже на цілковито незламному фундаменті. Такий фундамент,

за задумом Канта, повинен бути повністю незалежний від будь-яких окремих розбіжностей між філософами з усіх інших питань - з питання про природу та походження «мислення», про відношення мислення до речей, до почуттів і настроїв людини, до її симпатій і антипатій тощо.

Виділивши з історії логіки шуканий «залишок», Кант переконався, що залишається не так вже й багато - ряд абсолютно загальних правил, сформульованих ще Аристотелем і його коментаторами. Звідси і його висновок про те, що логіці як науці з часів Аристотеля «не доводилося робити ні кроку назад, якщо не вважати поліпшенням усунення деяких непотрібних тонкощів і більш ясний виклад, що стосуються радше витонченості, ніж достовірності науки. Примітним в ній є також і те, що вона досі не могла зробити жодного кроку вперед і, судячи з усього, вона здається наукою цілком закінченою і завершеною».

У самому підході до справи чітко позначилося дуже характерне для Канта прагнення стати «над сутичкою», стати «вище всіх партій», виявити те, в чому вони всі згодні незалежно від будь-яких розбіжностей, суперечок і протиріч, виявити в їхніх поглядах тільки «тотожне», а всі «розбіжності» відкинути.

Так, якби істина добувалася так легко. Тоді кращої логіки і бажати нічого...

Сукупність таких «загальних» логічних положень Кант і об'єднує в «загальну логіку»: «Межі логіки абсолютно точно визначаються тим, що вона є наукою, яка докладно викладає і

строго доводить одні тільки формальні правила всякого мислення...»

«Одні тільки формальні» означає тут цілком загальні, абсолютно-безумовні, повністю незалежні від того, про що саме люди мислять, яким є «зміст» їх мислення, які саме поняття, уявлення, образи і терміни в ньому фігурують.

Для логіки важливим є одне, щоб думка, котра висловлена в словах, в термінах, зчеплених в як завгодно довгий ланцюжок, не перечила б самій собі, щоб вона була з самою собою згодна. Все інше логіки не стосується і стосуватися не може.

Окресливши межі «загальної логіки», Кант ретельно досліджує її принципові можливості. Компетенція її виявляється доволі вузькою. З огляду на зазначену «формальність», тобто принципову байдужість до знань «за змістом», ця логіка залишається нейтральною не тільки, скажімо, в суперечці Берклі зі Спінозою, а й в суперечці будь-якого з мислителів з будь-яким дурнем, який вбив собі в голову найсмішнішу безглуздість. Вона зобов'язана і безглуздості винести логічну санкцію, якщо та не суперечить сама собі. Так що самовдоволення, згодна з собою дурість в очах такої логіки є нерозрізненою від найглибшої істини. А як же інакше? Адже «загальна логіка не містить і не може містити жодних приписів для здатності судження», здатності «підводити під правила, тобто розрізняти, чи підпорядковане щось даному правилу (*casus datae legis*) чи ні».

Значить, потрібна інша логіка, чи принаймні новий її розділ.

Тут вже не можна відволікатися від відмінності знань за змістом, від якого зобов'язана відволікатися загальна, чисто формальна логіка. І якщо «загальна логіка» формулює найзагальніші і абстрактні «правила застосування розуму взагалі», то новий розділ повинен спеціально викладати правила застосування розуму до осмислення реального досвіду людей, тобто наукового його застосування. А тут справа є значно складнішою.

Наука будується з узагальнень, щодо яких вона може надати більш серйозні гарантії, ніж просто посилання на пройдений досвід. Інакше вони мають не більшу ціну, ніж горезвісне судження «всі лебеді - білі», перший же ліпший факт загрожує їх перекинути як картковий будиночок. І довірятися такій науці було б небезпечно.

Один дотепний філософ придумав дещо пізніше забавну притчу, яка ілюструє думку Канта. Живе в курнику курка. Щоранку з'являється господар і приносить їй зерняток подзьобати. Курка, безсумнівно, зробить узагальнення - поява господаря пов'язана з появою зерняток. Але в один прекрасний день господар з'явиться не із зернятками, а з ножем, чим і доведе курці, що їй не завадило б набути більш серйозні уявлення про шляхи «узагальнення»...

Судження чисто емпіричного походження і змісту є вірними лише стосовно того досвіду, з якого вони здобуті. Їх не можна в жодному разі поширювати на речі, які ще не побували в цьому досвіді. Вони є вірними, власне, тільки з таким застереженням: всі лебеді, які досі побували в полі нашого зору, є білими.

Науково-теоретичні судження мають бути справедливими без такого застереження. Звідси й проблема - чи можливо, а якщо так, то чому, з минулого «досвіду» (отже, з частини досвіду) здобути узагальнення, яке претендує на значущість і стосовно майбутнього досвіду? Чому ми переконані, що судження «всі тіла природи - протяжні» не може бути спростовано подальшим досвідом, скільки б він не тривав, як би широко він ні поширювався?

Єдина відповідь, яку знаходить Кант, є такою. Так уже влаштований апарат нашого сприйняття (зору, дотику і т.д.), що всі речі «зовнішнього світу» він зображує перед нашою свідомістю як протяжні, як просторово-визначені. Тому в наш «досвід» річ може включатися тільки як «протяжна». І навіть якщо в природі є «непротяжні» речі, а є такі чи ні - нам невідомо, то і їх ми сприймемо як «протяжні». Чи взагалі ніяк не сприймемо.

Наприклад, якщо припустити, буцімто наш зір влаштований так, що ми не сприймаємо жодних інших кольорів, окрім зеленого, то судження «всі лебеді - зелені» ми б вважали «всезагальним і необхідним», вірним стосовно будь-якого можливого майбутнього досвіду...

Звідси Кант і робить висновок, що, окрім загальної, має існувати логіка, яка спеціально трактує про правила теоретичного (за його термінологією - «апріорного») застосування інтелекту. Вона повинна дати набір схем, діючи у згоді з якими ми утворюємо теоретичні судження, узагальнення, які претендують на «всезагальний і

необхідний» (в межах будь-якого можливого, всякого можливого досвіду) характер.

Такий розділ логіки вже може і повинен послужити каноном (якщо і не органом) науково-теоретичного пізнання. Кант називає його «логікою істини» або «трансцендентальною логікою».

Справді-початковими логічними формами (схемами) діяльності мислення тепер виявляються вже не закон тотожності і заборона суперечності, а всезагальні схеми сполучення, поєднання різних уявлень, які почерпнуті індивідом «із досвіду».

Корінним недоліком колишньої логіки Кант вважає те, що вона взагалі не намагалася розглянути і проаналізувати ці фундаментальні схеми роботи нашого мислення, акту творення суджень: «Я ніколи не задовольнявся дефініцією судження взагалі, котре дається тими логіками, які говорять, що судження є уявленням про відношення між двома поняттями... У цій дефініції не вказано, в чому полягає це відношення».

Якщо від подібного питання не відмахуватися, то не потрібно великої проникливості, щоб побачити: що відношення, яке цікавить Канта, завжди являє собою категорію. Категорії, тобто логічні моменти всіх суджень, є «суть різними можливими способами сполучати уявлення у свідомості... - пише він в «Пролегоменах до всякої майбутньої метафізики», - поняттями про необхідне сполучення уявлень в свідомості, отже, є принципами об'єктивно значущих суджень». Наприклад: зв'язка є в судженні, що виражає відношення,

«має... своєю метою саме відрізнити об'єктивну єдність даних уявлень від суб'єктивної».

Категорії саме й є тими корінними, початковими схемами роботи мислення, завдяки яким взагалі стає можливим зв'язний досвід:

«Оскільки досвід є пізнанням через пов'язані між собою сприйняття, то категорії є умовами можливості досвіду і тому а priori застосовні до всіх предметів досвіду»; «ми не можемо мислити жодного предмета інакше як за допомогою категорій»... Тому логіка, якщо вона хоче бути наукою про мислення, і не може бути нічим іншим, як зв'язною системою («таблицею») категорій. Саме категорії є формами (схемами) вироблення понять, схемами здобуття з особистого досвіду всезагальних висновків, тобто всезагальних і необхідних суджень, сукупність яких становить Науку...

Але тут ми й підходимо до найцікавішого пункту логічної теорії Канта.

Категорії дозволяють людині добувати зі свого особистого досвіду деякі всезагальні істини, і «трансцендентальна логіка» вчить її діяти при цьому правильно.

Однак перед людиною виростає ще одне завдання, розв'язувати яке її не може навчити ні «загальна логіка», ні «трансцендентальна логіка істини», завдання (або проблема) повного теоретичного синтезу, з'єднання всіх окремих теоретичних узагальнень в єдину теорію. Йдеться тут вже не про єдність чуттєвих даних досвіду в складі поняття, не про форми (схеми) об'єднання чуттєво-споглядаємих явищ в

розумі, а про єдність самого «розуму» і продуктів його узагальнюючої діяльності.

І в логіці Канта виникає ще один поверх, своєрідна «металогіка істини», що ставить під свій критичний контроль вже не окремі акти «узагальнення досвіду», а весь процес узагальнення Досвіду з великої літери. Не окремі функції мислення, а все Мислення в цілому.

Прагнення до створення єдиної, цілісної теорії щодо будь-якого предмета є природним і невикорінним. Мислення не може задовольнятися простим нагромадженням окремих «узагальнень», нехай навіть кожне з них має «загальний і необхідний характер». Мислення завжди намагається пов'язати їх в складі цілісної теорії, розвинутої з єдиного принципу.

Здатність, яка забезпечує розв'язання такого завдання, і називається у Канта «розумом» (на відміну від «розсудку», як здатності виробляти окремі, «часткові» висновки з досвіду). «Розум» як вища синтетична (об'єднуюча) функція інтелекту, в чому і полягає його спеціальне завдання, «прагне довести синтетичну єдність, яке мислиться в категоріях, до абсолютно безумовної».

Справа в тому, що тільки всередині такого повного «синтезу» кожне окреме, «часткове» узагальнення досвіду стає цілком справедливим в сенсі всезагальності та необхідності.

Бо тільки всередині повного синтезу можна визначити всі умови, за яких дане узагальнення може вважатися справедливим вже беззастережно. Адже тільки тоді воно стає

цілком убезпеченим від загрози спростування новим досвідом, новими й так само правильними узагальненнями...

Тому, якщо науково-теоретичне (за термінологією Канта - «априорне») узагальнення має чітко визначати ті умови, за яких воно є вірним, і якщо повний перелік «визначень» («предикатів») поняття передбачає відповідно повний перелік умов його істинності, то «розум» потрібен не тільки там, де йдеться про зведення «всіх» готових понять в єдину систему, а й в акті кожного окремого узагальнення, в процедурі визначення кожного поняття.

Але тут-то й криється підступність. При спробі здійснити «повний» синтез (визначень поняття і умов його істинності) мислення з неминучістю, яка закладена в його природі, впадає в стан безвихідних, принципово нерозв'язних за допомогою логіки (як загальної, так і трансцендентальної) протиріч - антиномій.

У трагічний стан антиномічності «розсудок», тобто мислення, яке в точності і неухильно дотримується всіх правил логіки, впадає зовсім не лише тому, що «досвід» є завжди незакінченим, не тому, що він на основі «частини досвіду» намагається здійснити узагальнення, котре справедливе стосовно всього «досвіду в цілому». Це ще півбіди. Біда саме в тому, що навіть і пройдешній досвід, якщо тільки враховувати його цілком, теж є неминуче антиномічним. Позаяк сам «розсудок», якщо досліджувати його, так би мовити, анатомію, містить в собі не тільки «різні», а й прямо протилежні категорії, ніяк не сумісні одна з іншою без протиріччя.

Так, в інструментарії розсудку є не тільки категорія «тотожності», а й полярна їй категорія «відмінності». Поруч з поняттям «необхідність» в арсеналі схем «об'єктивних суджень» (тобто в таблиці категорій) є також і поняття «випадковість». І так далі. Причому кожна категорія так само правомірна, як і протилежна їй, і сфера її застосування так само широка, як і сам «досвід».

І будь-яке явище, що спостерігається нами в просторі і часі, в принципі може бути осмислено як в тій, так і в іншій категорії. Я можу досліджувати будь-який об'єкт (і будь-яку, як завгодно широку сукупність таких об'єктів) як під кутом зору «кількості», так і під кутом зору «якості». Я можу розглядати його як «причину» (необхідно наступних за ним подій), але так само можу осмислювати його і як «наслідок» (всіх попередніх подій). І в тому і в іншому випадку я ніде не переступлю жодних «логічних» правил. А в підсумку будь-яке явище - залежно від того, в якій саме категорії я його мислю, - може послужити основою для прямо протилежних логічних дій; будь-яке явище дає в логічному вираженні два однаково правильних, як з точки зору логіки, так і з точки зору «досвіду», і, тим не менш, взаємовиключних судження.

Так що відносно будь-якого предмета у всесвіті можуть бути висловлені дві однаково виправданих, і тим не менш взаємовиключних, точки зору. А гранично - дві теорії, кожна з яких створена в абсолютно строгій згоді як з усіма вимогами логіки, так і з усією сукупністю емпіричних даних. Тому «мислимий світ» - або світ, як і яким ми його мислимо, - завжди «діалектичний», роздвоєний в собі, логічно суперечливий. Що і виявляється відразу, як тільки ми

намагаємося створити теорію, яка обіймала б своїми принципами всі часткові «синтези», всі часткові узагальнення.

Неминучу, в самій природі мислення укорінену антиномічність можна було б усунути тільки одним-єдиним шляхом. А саме: викинувши з голови, з «інструментарію розуму», рівно половину всіх категорій. Одну з полярних категорій оголосити законною, а іншу заборонити використовувати віднині й навік.

Але цього зробити не можна, не позбавивши сенсу заодно і ту категорію, яку чомусь вирішили зберегти. Та й як вирішити, яку з них залишити, а яку заборонити? Наказати всім мислячим людям надалі розглядати всі факти досвіду тільки з точки зору їх «тотожності», їх «однаковості» і заборонити фіксувати в думці «відмінності»? А чому не навпаки?

Проте вся колишня «догматична метафізика» намагалася чинити саме так. Вона розуміла, що інакше позбутися антиномій всередині наукового розуміння дійсності не можна. І вона оголошувала, наприклад, «випадковість» - чисто суб'єктивним поняттям, простою назвою для тих явищ, «причин» яких ми досі не знаємо, і таким чином перетворювала «необхідність» в єдино об'єктивну категорію. Точно так само вона вчиняла з «якістю», вважаючи її чистою ілюзією нашої чуттєвості, і тим самим підносила «кількість» в ранг єдино об'єктивної характеристики «речей-в-собі», і т.д. і т.п.

(Тому-то Гегель й назвав зазначений метод мислення «метафізичним». І він дійсно є характерним для до кантівської «метафізики», яка намагалася позбавити себе від протиріч за

рахунок простого ігнорування половини законних категорій - «принципів суджень з об'єктивним значенням», - оголошуючи їх принципами суджень «чисто суб'єктивного» змісту... ненаукових суджень.)

Кант, встановлюючи коріння антиномічності мислення в наявності прямо протилежних категорій, справедливо вважав, що у філософії немає жодних підстав надавати перевагу одній з полярних категорій на шкоду іншій. Але як тоді вийти з подібного глухого кута?

Єдиний вихід, який знаходить Кант, - визнання вічної антиномічності «розуму». Антиномічність - логічна суперечливість - суть покарання «розсудку» за спробу перевищити свої законні права, за спробу здійснити «абсолютно повний синтез» всіх понять, тобто висловити судження про те, якою є річ сама по собі, а не тільки «у всякому можливому досвіді» .

Намагаючись висловити таке судження, «розсудок» залітає в таку сферу, де стають безсилими всі його закони і приписи. Він скоює злочин проти меж своєї власної застосовності, вилітає за межі «всякого можливого досвіду». За що і карається протиріччям щораз, як тільки теоретик починає гадати, що він вже побудував теорію, яка обіймає своїми поняттями все нескінченне різноманіття емпіричного матеріалу в своїй царині, і тим самим осягнув «річ-в-собі» такою, якою вона є незалежно й до її заломлення через призми нашої чуттєвості та розсудку... Появу логічного протиріччя Кант і оцінює як індикатор вічної незавершеності «досвіду», а отже й теорії, що на нього спирається.

Неминучу антиномічність «розсудку», який намагається здійснити «безумовний синтез», тобто розв'язати задачу «розуму», Кант і назвав «природним станом розуму» - за аналогією з тезою Гоббса про «війну всіх проти всіх», природним станом людського роду. У «природному стані» розсудок гадає, ніби він здатний, спираючись на обмежений умовами часу і місця «досвід», виробити поняття і теорії, які мають безумовно всезагальний характер.

Висновок Канта такий: достатньо строгий аналіз будь-якої теорії, яка заявляє претензію на абсолютно повний синтез, на «безумовне» значення своїх тверджень, завжди виявить в її складі більш-менш вправно замасковані антиномії.

Розсудок, просвітлений критичним розумінням цього, який усвідомлює свої законні права і не намагається залетіти в «трансцендентні» (поза межні для нього) сфери, завжди прагнучим до «повного синтезу», але ніколи не дозволить собі стверджувати, що він такого синтезу вже досяг. Він буде скромнішим.

І розуміючи, що стосовно будь-якої «речі-в-собі» завжди є можливими, принаймні в граничному випадку, дві однаково правильних (і з точки зору логіки, і з точки зору фактів) теорії, розсудок вже не прагнучим до повної й остаточної перемоги однієї з них та до остаточного осоромлення (ганьби) іншої. Теоретичні супротивники, замість того щоб вести постійну війну один з одним, повинні встановити між собою щось на зразок мирного співіснування, визнаючи взаємно права один одного на відносну істину, на «окремий синтез». Вони повинні, нарешті, зрозуміти, що стосовно «речі-в-собі» вони

однаково неправі, що «річ-в-собі» назавжди залишиться вічним «іксом», який допускає прямо протилежні тлумачення. Але, будучи однаково неправими стосовно «речі в собі», вони однаково мають рацію в іншому відношенні, в тому сенсі, що «розсудок в цілому» (тобто «розум») має всередині себе протилежні інтереси, які є однаково рівноцінними і рівноправними.

Так, одну теорію цікавить пошук «тотожних» рис (скажімо, людини і тварини, людини і машини), а іншу прямо навпаки, цікавлять «відмінності» того й іншого. Кожна з них переслідує один, окремий, інтерес «розуму», і звести їх побудови в одну несуперечливу теорію не можна. Тому, що «тотожність» не є «відмінністю», є «невідмінністю», і навпаки. І жодна з них не розкриває об'єктивної картини речі, взятої «сама по собі», незалежно від її заломлення через призму логічно суперечливих категорій.

«У природному стані край суперечці кладе перемога, якою хваляться обидві сторони і за якою здебільшого слідує лише неміцний мир, встановлюваний втручанням у справу начальства; в правовому стані справа закінчується вироком, який, проникаючи тут в саме джерело суперечок, має забезпечити вічний мир».

Отже, вищим «апріорним» постулатом і законом «правильного мислення» виступає тут знаменита «заборона логічного протиріччя», своєрідний «категоричний імператив», тільки не в сфері моралі, а в царині логіки. У вигляді такого логічного імперативу Кант задає теоретичному мисленню ідеал, який полягає в повній і абсолютній «несуперечності»

знання, тобто в повній і абсолютній «тотожності» наукових уявлень всіх людей про світ і про себе самого.

Але сам Кант доводить, що шуканий блаженний стан є реально недосяжним, що він навіки залишиться лише «недосяжним ідеалом» наукового пізнання, що «несуперечливість знання» - щось на зразок синього птаха, який перестає бути синім відразу, як тільки людині пощастить його схопити...

Звідси Кант робить висновок: засобами Науки (силами «теоретичного розуму») питання про «сутність людини», а тим самим і про «ідеал», розв'язати не можна. «Теоретичний розум» тут неминуче зазнає краху, заплутуючись в нерозв'язних протиріччях.

Тому і «ідеал» кантівської етики не можна довести науково - логічно. Тут доводиться йти на уклін «практичному розуму» і, в чисто практичних цілях, прийняти за істину те, що крім «світу явищ», пізнаваних Наукою, існує ще й бог, і безсмертя душі, і свобода волі, тобто всі ті «речі», які «теоретичний розум» не здатний ні довести, ні спростувати...

Звичайно Канта цікавили не релігійні казки самі по собі. І бог і безсмертя душі хвилювали його насамперед як спосіб обґрунтування поняття свободи, цього принципу організації людського життя.

Справа в тому, що Наука і Логіка, як їх розумів Кант, є абсолютно несумісними з поняттям свободи. У «світі явищ», який досліджується Наукою, безроздільно панує необхідність, котра сплетена з ланцюгів причин і наслідків, які нескінченно різноманітно переплітаються. Якщо Людину розглядати

очима Науки, як крихітну частинку «світу явищ» в просторі та часі, то ніякої надії на «свободу», точніше, на «звільнення» Людини від залізних ланцюгів необхідності не залишається. Навпаки, кожен новий успіх Науки буде виконувати лише нову ланку нескінченного ланцюга, буде показувати лише нову ниточку, за яку «світ явищ» смикає кожну людину як маріонетку в ляльковому театрі, визначаючи (хоча сама людина цього й не усвідомлює) кожен її вчинок, кожне її бажання, кожну її думку. І якщо до кінця права Наука, яка з'ясовує всі умови і причини «суб'єктивних» подій, то поняття свободи і ідеалу слід викинути з голови, як порожні химери, як наївні ілюзії, за якими криється просто ще не пізнана Необхідність, - «вільною» людині здається така її дія або намір, «причин» якої вона не знає, не з'ясувала, не пояснила і не виразила у формулі...

І чим ширшою стає сфера Необхідності, що розкривається Наукою, тим вузкою робиться сфера уявної «свободи». Чим далі йде людина по шляху науково-теоретичного пізнання, тим повніше і ясніше вона переконується, що кожен її вчинок і кожна її думка є лише наслідком причинних впливів на неї з боку «світу явищ».

У підсумку виходить, що і «світ явищ», і логіка, що забезпечує його науково-теоретичне пізнання, і Наука, що говорить від імені «світу явищ», виявляються принциповими ворогами свободи, навіть самого поняття свободи, а не тільки реальної свободи. Якщо «світ явищ», що описується Наукою, і є тим єдиним реальним світом, в якому живе людина, то «свободи» не тільки немає зараз, а й не може бути ніколи і ніде.

Наука стверджує: Світ є таким, яким він є, а є він саме таким, яким він і повинен був стати як необхідний наслідок всіх своїх попередніх станів. І кожна окрема людина теж є саме такою, якою вона повинна була стати (і бути) в умовах існуючого світу. Всю її поведінку можна до кінця пояснити (а тим самим - «виправдати») з точки зору законів Науки - механіки, фізики, оптики, хімії, фізіології і т.д. Адже всезагальних і необхідних «законів», що формулюються наукою, не "порушує", як само собою зрозуміло, ні примхливий деспот-князьок, ні самодур-чиновник, ні хам-лакей, ні грабіжник-вбивця, ні найостанніший негідник. Всі вони діють в рамках тих «законів», тих обмежень, які Наука накладає на «світ явищ», на «існуюче». Всі вони діють - хочуть вони того чи ні - згідно з усіма «законами науки». І якщо Наука є вичерпним (в принципі, зрозуміло, а не на сьогоднішній день) пізнанням Світу, то людина не має права обурюватися на існуюче, а зобов'язана підкоритися йому і визнати, що все в світі влаштовано саме так, як треба. Те, що є, те й повинно було стати таким, як воно є, те й «має бути».

А «ідеал», «уявлення про вищу мету самовдосконалення людини», «категоричний імператив», «свобода, рівність і братерство» в такому разі - лише химери уяви, лише порожні мрії і антинаукові вигадки, лише поезія і проза, що несумісні з науковою картиною світу... Наука навіює людині: будь рабом «існуючого».

Як же виплутується Кант з такого делікатного становища?

Через доведення того, що Наука («теоретичний розум») в жодному разі не дає і, головне, в принципі не може дати

людині вичерпного пізнання Світу. Насправді Світ є зовсім не таким, яким його малює Наука; вона може дати лише математичний опис «явищ», тобто тих «наслідків», які Дійсний Світ викликає в органах чуття людини, в її «спогляданні», в її «свідомості», всередині її власного Я. Нічого більше.

Та картина, яку «реальний світ» (світ «речей-в-собі») збуджує в нашій уяві і погляді, «всередині нашого Я», по суті залежить від того, як влаштовано це Я, і навіть від того, як воно «налаштоване». Грубо кажучи, якщо воно «налаштоване на Добро», то й очі будуть активно виділяти в оточуючому «світі явищ» лише ті речі, обставини та умови, які є важливими з точки зору Добра, а очі негідника будуть також активно та цілеспрямовано вибирати й відзначати, «помічати» навколо себе лише умови та зачіпки для здійснення чергового негідництва...

Але своє власне Я людина все таки може перебудовувати, поступово приводячи його до злагоди зі своїм «кращим Я», з голосом совісті. Тому в залежності від своєї «моральної установки» людина і «теоретично» сприймає й усвідомлює навколишній світ по-різному.

Таким чином, при такому - суб'єктивістському - тлумаченні «світу явищ» моральна установка може, і навіть дуже сильно, впливати на процес теоретичного, науково-логічного, математичного «пізнання»; але не на кожному кроці (бо «два на два - чотири» є однаково правильним за будь-якої моральної установки), а лише в тих фатальних пунктах «теоретично-математичного міркування», де «теоретичний

розум» мовчить, лише там, де треба вибирати між двома однаково правильними і водночас взаємовиключними доводами теоретичного мислення.

А в таку ситуацію, як показує Кант, «теоретизуючий розсудок» (тобто мислення, яке в точності слідує всім правилам логіки) потрапляє неминуче і систематично. Він знову й знову виявляється в становищі лицаря на роздоріжжі, на розвилці двох доріг. Точніше, він постійно приводить людину на такий розвилок і тут замовкає. Він пропонує людині два однаково логічно бездоганних і однаково виправданих з точки зору всього пройденого досвіду розв'язки. Куди повертати в такій ситуації: направо чи наліво? Куди тягнути подальший ланцюжок логічно бездоганних міркувань?

Теоретичне мислення, саме по собі узятє, не здатне дати тут хоча б найменший натяк. Людина потрапляє в неприємне становище буриданова осла, що стояв між двома абсолютно однаковими копицями сіна, жодній з яких він не може віддати перевагу. «За» виявляється рівно стільки по обидва боки, скільки і «проти», і ваги логічного міркування застигають в урівноваженому стані.

Ось тут-то схилити терези в той або інший бік й здатна навіть мікроскопічна піщинка. Такою піщинкою і виявляється «голос совісті», аргумент «практичного розуму», вага «прекрасної душі» ... Яким тихим не є цей голос, як не мало важить «прекрасна душа» на чаші доль світу, але саме вони виявляються вирішальними.

Так рятує Кант поняття «свободи» і «ідеалу» - через доведення неспроможності теоретичного мислення (науки)

дати людині логічно-несуперечливе зображення «світу явищ». Наука принципово не здатна реалізувати ту саму мету, яку вона сама собі ставить, дати логічно-несуперечливий «синтез» всіх суджень «досвіду».

Значить, науці не можна довірити розв'язання питання про найважливіші справи Людства. Значить, треба в найголовніших пунктах надати голос вже не науці, а вірі. Тільки віра, тільки постулати «практичного розуму» (згідно з якими існує і бог, і безсмертя душі, і свобода від залізних ланцюгів причинно-наслідкових залежностей) і можуть нарешті забезпечити «несуперечливе» розуміння і Світу, і Людини, і місця Людини в Світі. Тільки вона й може врятувати людей від «діалектики», від роздвоєності Я, від боротьби протилежних думок, поглядів і теорій, від вічного спору Людини з самою собою...

В результаті виходило, що Людина повинна надалі довіряти як науці, так і вірі.

У науці їй належить слідувати «забороні суперечності», прагнути до «абсолютної тотожності» всіх окремих умів(розумів), тобто до повної і абсолютної згоди всіх Я щодо всіх важливих питань, розуміючи, все-таки, що така згода («тотожність») - лише недосяжний ідеал, який ніде і ніколи в науці реалізований не буде.

І якщо вона все-таки хоче «вічного миру» і в науці, і в житті, то вона повинна схилити голову перед вірою, прийняти з чисто «практичних» міркувань і бога, і безсмертя душі, і свободу волі.

І цей висновок є абсолютно неминучим, якщо науку розуміти так, як її розумів Кант. Така наука і справді вимагає - як свого доповнення і противаги - теоретично недовідної віри у вічні і священні («трансцендентальні») принципи моралі, совісті, обов'язку перед людством. В принципи, які самі по собі ніякого відношення до науки не мають і не можуть бути нею ні спростовані, ні доведені.

Авторитет ученого (представника «теоретичного розуму»), таким чином, повинен потіснитися і поступитися місцем авторитету пастиря новій, реформованій на моральний, на протестантський лад, релігії. У разі виникнення спору між двома однаково авторитетними вченими (або школами в науці), які однаково логічно аргументують свої суперечливі позиції, розв'язання питання: хто з них має рацію? - повинно бути передано на суд нової релігії. І пастир від моралі, моралізуючий піп, буде вирішувати, який із двох однаково логічних поглядів веде до добра, а який - до зла. І вирішувати буде, зрозуміло, не на основі логіки (тут вирішити неможливо, тут - вічна «діалектика»), а на основі моралі, на основі віри, на засадах «практичного розуму».

Моралізуючий піп і стає тією найвищою інстанцією у розв'язанні наукових суперечок, стає арбітром, представником вищої істини. Він і є єдиним рятівником від кошмару «діалектики», в яку заводять людину логіка.

Отже, в пізнанні мають постійно діяти два вищі критерії. З одного боку, «логічний» - «заборона протиріччя», або інакше виражений «закон тотожності», а з іншого, «моральний», - «категоричний імператив».

Дотримуйся принципів логіки, які забезпечують «несуперечливість» теорії, і віруй у вищі принципи моралі, будь совісним, добрим і доброзичливим до людей, до роду людського, а все інше додасться. Така позиція Канта.

Багато хто й досі мислить саме так. Всі ті, хто думають, що формальна несуперечність теоретичної побудови і є ідеалом теоретичного пізнання, «останньою метою», до якої наука весь час повинна прагнути, ніколи, однак, її не досягаючи.

Якщо подібний ідеал науки прийнятий, то вже із залізною необхідністю виникає потреба в «моральному регуляторі» мислення. Виникає той чи інший різновид релігійно фарбованої моралі. Виникає ілюзія, буцімто «зловживання» наукою і її плодами можна запобігти моральними проповідями. Хоча гіркий досвід давно засвідчив, що найвища моральність людей науки безсила запобігти її нелюдським застосуванням, безсила перегородити дорогу технічно забезпеченому кошмару Хіросіми і Освенцима, не кажучи вже про дрібніші кошмари і кошмарики.

Реальне безсилля кантівського розв'язку гостро зрозумів Гегель.

Так, логіка, яка побудована на фундаменті «закону тотожності» і «заборони логічного протиріччя» (що, власне, одне й те саме, тільки виражене один раз в позитивній, а іншим в негативній формі), з неминучістю призводить до «діалектики» - до роздвоєння і зіткнення двох однаково «логічних» і тим не менше несумісних тез, ідей, теорій і позицій, до вічного спору людини з самою собою. І якщо логіка з усіма її принципами позбавити людину від

«діалектики» не в змозі, то виникає потреба в деякому вищому арбітрі, в новому богові, в новому рятівникові. Спаситель - морально витлумачений бог. Бог, як «трансцендентальний принцип» моралі і совісті. Але що це за бог, якщо він настільки безсилий? І чи такою вже вірною є логіка, яка робить такого бога своїм необхідним доповненням?

Адже реальним законом, тобто всезагальною формою (схемою) розвитку думки, науки, теорії, завжди було, є й буде протиріччя. Те саме протиріччя, яке Кант оголошує «діалектичною ілюзією».

Тож чому, запитує Гегель, нездійсненне, належне ми зобов'язані вважати «вищим і незаперечним законом мислення», а реальну форму (схему) мислення, що розвивається - наявність протиріччя, що вимагає розв'язку, - ілюзією, фікцією, навіть і необхідною? Чи не доцільніше поступити навпаки? Чи не краще називати речі своїми іменами? Реальний закон розвитку інтелекту і моральності - діалектичне протиріччя - законом мислення, а недосягну фікцію - заборону протиріччя - ілюзією і фікцією? Адже видаючи фікцію за «вище основоположення розсудку взагалі», за вищий апіорно-формальний критерій істини, Кант в логіці повторює той самий гріх, що і в етиці, у вченні про практичний розум.

Так Гегель зруйнував обидва вищих постулати кантівської філософії: «категоричний імператив» і «заборону логічного протиріччя» - аргументами від історії знання і моральності. (Моральність тут розуміється в широкому сенсі. У Гегеля вона

включає насамперед відносини, які охоплюють сім'ю, громадянське суспільство, державу.) Історія переконливо показує, що не "заборона протиріччя» і не «категоричний імператив» були тими ідеалами, в погоні за якими люди побудували будівлю цивілізації і культури. Якраз навпаки, культура розвивалася завдяки внутрішнім суперечностям, що виникали між науковими тезами, між людьми, через їх боротьбу. Діалектичне протиріччя в самій суті справи, в її душі, а зовсім не «ідеал», що знаходиться десь вічно попереду і поза діяльності, є тією активною силою, яка породжує прогрес людського роду.

Діалектичне протиріччя (зіткнення двох тез, що взаємно зумовлюють і одночасно взаємно виключають одна одну) є, за Гегелем, реальним, верховним законом розвитку мислення, що творить культуру. І покірність цьому закону - вища «правильність» мислення. Відповідно «правильним» шляхом розвитку моральної сфери є також протиріччя і боротьба людини з людиною. Інша справа, вважав Гегель, що форми боротьби від століття до століття стають все більш гуманними і що боротьба зовсім не обов'язково повинна обертатися кривавою різаниною...

Отже, ідеал, який проглядав в результатах «Феноменології духу», виглядав уже інакше порівняно з кантівським. Ідеал цей поставав вже не образом того «стану світу», який повинен здійснитися лише в нескінченному прогресі. Ідеал - сам рух вперед, що розглядається з точки зору його всезагальних контурів і законів, які поступово, від століття до століття, вимальовуються крізь хаотичне переплетіння подій і поглядів,

вічне оновлення духовного світу, що «знімає» кожен досягнутий ним стан.

Ідеал не може полягати в безтурботному, позбавленому будь-яких протиріч, абсолютній тотожності чи єдності свідомості і волі всіх численних індивідів. Такий ідеал - смерть духу, а не його живе життя. У кожному наявно-досягнутому стані знання і моральності мислення виявляє протиріччя, доводить його до антиномічної гостроти і розв'язує через встановлення нового, наступного, вищого стану духу і його світу. Тому будь-який даний стан є етапом реалізації вищого ідеалу, універсального ідеалу людського роду. Ідеал є реальним тут, на землі, в діяльності людей.

Гегель тим самим допоміг філософії порвати з уявленням про ідеал як про ілюзію, яка вічно вабить людину своєю красою, але вічно і її обманює, виявляючись непримиреним антиподом «існуючого» взагалі. Ідеал, тобто образ вищої досконалості є цілком досяжний для людини. Але де і як?

У мисленні, відповів Гегель. У філософсько-теоретичному розумінні «суті справи» і зрештою - в логіці, в квінтесенції такого розуміння. На висотах діалектичної логіки людина є рівною богу - тому «абсолютному світовому духу», який спочатку здійснювався стихійно і болісно у вигляді колективного розуму мільйонів людей, що творили історію. Таємницею ідеалу і виявляється ідея, абсолютно точний портрет якої малюється в логіці, в мисленні про мислення. Ідеал і є ідеєю в її «зовнішньому», зримому і відчутному, втіленні, в її чуттєво-предметному бутті. У діалектичних

колізіях процесу «зовнішнього втілення» ідеї Гегель і намагається розв'язати проблему ідеалу. І ось що виходить.

Теоретичне мислення, ідеальний образ якого Гегель змалював у «Науці логіки», є завжди діалектичним. До нього й відноситься все те, про що було сказано вище. Лише чисте мислення завжди наповнене внутрішнім неспокоєм, прагненням вперед і вгору, в ньому знову й знову визрівають та рвуться до розв'язання іманентні протиріччя.

Однак чисте мислення існує лише в «Науці логіки», лише в абстракції філософа-теоретика, в його професійній діяльності. А втім крім філософської логіки «абсолютний дух» творить і світову історію. І тут мислячому духу протистоїть відстала, нерухома і непіддатлива матерія, з якою творчо мислячий дух змушений рахуватися, якщо він не хоче залишитися безсилим фантазером або прекраснодушним базікою...

Невтомний трудяга-дух творить світову історію, користуючись людиною як знаряддям свого власного втілення в зовнішньому, природному матеріалі. Ця творчість, в зображенні Гегеля, дуже схожа на роботу скульптора, який ліпить з глини свій власний портрет. Здійснивши таку роботу, художник переконується, що затія вдалася йому лише частково і що «зовнішнє зображення» в чомусь на нього самого схоже, а в чомусь ні. Порівнюючи готовий продукт своєї діяльності з самим собою, скульптор бачить, що в процесі творчості він змінився, став досконалішим, ніж був до того, і портрет тому потребує подальшого вдосконалення, в поправках. І тоді він знову береться за роботу, іноді обмежуючись окремими корективами, іноді безжально

ламаючи створене, щоб спорудити з уламків щось краще. Так само і дух-творець (абсолютний, «світовий» дух) робить від епохи до епохи своє зовнішнє зображення все більш і більш схожим на себе самого, призводить і науку, і моральність до все більшої згоди з вимогами чистого мислення, з логікою розуму.

Але - нажаль! - як би мислячий дух не старався, як би високо не виросла його майстерність, матерія залишається матерією. Тому-то автопортрет духу-скульптора, що виконаний в тілесно-природному матеріалі, у вигляді держави, мистецтва, системи конкретних наук, у вигляді промисловості і т.д., ніколи й не може стати абсолютною подобою свого творця. Ідеал (тобто чисто діалектичне мислення) при його вираженні в природному матеріалі завжди деформується відповідно до вимог матеріалу, і продукт творчої діяльності духу завжди виявляється деяким компромісом ідеалу з мертвою матерією.

З такої точки зору вся століттями створена культура постає як «втілений ідеал», або як ідеал, що скоригований натурально-природними (а тому непереборними) властивостями того матеріалу, в якому він втілений. Наприклад, у вигляді єдино можливого у людські-земних умовах морально-правового вираження ідеалу Гегель узаконив сучасну йому економічну структуру «громадянського» (читай: буржуазного) суспільства і, далі, відповідну їй правову і політичну надбудову, безпосередньо - конституційну монархію Великобританії та наполеонівську імперію. Прусську ж монархію він тлумачив як природне заломлення ідеї через національні особливості німецького духу, - теж як ідеал...

Такий зворот думки зовсім не був результатом особистої зради філософа революційним принципам діалектики. Він був природним висновком з діалектичного ідеалізму. Іншого результату діалектика дати не могла, не пориваючи з уявленням, ніби світову історію творить чистий розум, що розвиває свої образи силою протиріч, які іманентно визрівають в ньому.

Найвищим способом чуттєво-предметного втілення ідеї Гегель вважав мистецтво, і тому проблема ідеалу в строгому сенсі пов'язувалася ним саме з естетикою. Мистецтво, за Гегелем, має перед усіма іншими прийомами зовнішнього вираження ідеї ту перевагу, що воно є вільним у виборі того матеріалу, в якому абсолютне мислення жадає виконати свій автопортрет. У реальному житті, в економічній, політичній і правовій діяльності людина зв'язана умовами, що диктуються матеріальним характером її діяльності. Інша річ - мистецтво. Якщо людина відчуває, що їй ніяк не вдається втілити свій ідеальний задум в граніті, вона кидає граніт і починає обробляти мармур; виявляється недостатньо податливим мармур - вона кидає різець і береться за пензель та фарби; вичерпані можливості живопису - вона залишає в спокої просторові форми вираження ідеї і вступає в стихію звуку, в царство музики і поезії. Така в загальних контурах гегелівська картина еволюції форм і видів мистецтва.

Сенс описаної схеми є доволі прозорим. Людина, намагаючись втілити ідею в чуттєво-природний матеріал, переходить до все більш податливих і пластичних видів матеріалу, шукає таку «матерію», в якій дух втілюється повніше і легше. Спочатку - граніт, в кінці - повітря, що

коливається в резонансі з найтоншими рухами «душі», «духу»...

Після того, як дух відобразився в дзеркалі мистецтва у всьому своєму поетичному різноманітті, він може уважно, користуючись очима і мозком філософа-логіка, розглянути самого себе в своєму «зовнішньому» вираженні і побачити логічний скелет, логічну схему свого власного, «відчуженого» в музиці, поезії і т.д. образу. Повнота людської подоби на досягнутій сходинці самопізнання вже не цікавить логічну думку абсолютного духу, і жива людина для нього бачиться приблизно в такому самому вигляді, в якому, вживаючи сучасну аналогію, вона постає на екрані рентгенівського апарату. Жорсткі промені рефлексії, раціонального пізнання, руйнують живу плоть ідеалу, виявляють, що він був всього лиш «зовнішньою», тлінною оболонкою абсолютної ідеї, тобто чистого мислення. Такий вік, не без смутку зауважує Гегель, така нинішня стадія розвитку духу до самопізнання... Людина повинна зрозуміти, що абсолютний дух вже використав її тіло, її плоть, її мозок і її руки для того, щоб «об'єктивувати» себе у вигляді світової історії. А тепер у неї одне завдання - розглядати цей відчужений спосіб чисто теоретично, виявляючи в ньому абстрактні контури абсолютної ідеї, діалектичної схеми логічних категорій.

Нинішня епоха є взагалі несприятливою для мистецтва, для розквіту «прекрасної індивідуальності», не раз повторює Гегель. Художник, як і всі люди, заражений голосом рефлексії думаючого мислення, що голосно звучить навколо нього, і до безпосереднього бачення світу вже нездатний, як нездатна доросла людина поглянути на світ наївними очима дитини.

Щасливе дитинство людства - античне царство прекрасної індивідуальності - вже минуло і ніколи не повернеться знову. І те, що люди називають ідеалом, є зовсім не майбутнім, а, прямо навпаки, безповоротним минулим людства.

Людина сучасності може переживати наївно прекрасну стадію свого духовного розвитку лише в залах музеїв, лише в вихідний день, що наданий їй для відпочинку від важкого і безрадісного служіння абсолютному духу. У реальному ж житті вона повинна бути або професором логіки, або шевцем, або бургомістром, або підприємцем і слухняно виконувати доручені їй абсолютною ідеєю функції. Всебічно-гармонійно розвинена індивідуальність в нинішньому світі з його дрібним поділом праці - на жаль! - неможлива. У чуттєво-предметному, практичному своєму бутті кожна людина відтепер і надалі повинна бути професійно обмеженим кретином. І тільки в читанні трактатів з діалектичної логіки і в спогляданні художніх шедеврів вона може підніматися до висот абсолютного духу, бути і відчувати себе рівною божеству...

Таким чином, проблема ідеалу заганяється Гегелем цілком і повністю в естетику, в філософію «витонченого мистецтва», бо, за його теорією, лише в мистецтві можна реалізувати і побачити ідеал, але ніколи - в житті, в чуттєво-предметному бутті живої людини. Реальна дійсність є прозаїчною і ворожою поетичній красі ідеалу, оскільки, як прекрасно розумів філософ, ідеал є нерозривним з красою, а краса - з вільним, гармонійно всебічним розвитком людської індивідуальності, що є ніяк несумісним з прозою і цинізмом буржуазного ладу життя. Виходу за межі цього ладу Гегель не

бачив, не дивлячись на всю геніальну гостроту і прозорливість свого розуму. Та такого виходу в його час і не було ще в дійсності, а до всіляких утопій філософ мав глибоку і виправдану недовіру.

Значить, умови, що забезпечують гармонійно-всєбічний розвиток особистості в сучасному (а тим більше в майбутньому) образі світу, згідно з концепцією Гегеля, вже неможливі. Вони були мислимі тільки в дитячому стані культури світу - в рамках античного демократичного ладу міста-держави - і ніколи більше не повернуться, і не відродяться. Мріяти про них - значить впадати в «реакційний романтизм», значить перешкоджати «прогресу». Адже демократично організоване співтовариство людей є неможливим вже в силу «величезних просторів» сучасних держав і величезних масштабів часу їх існування. Демократія, що забезпечує повний розквіт кожної особистості, можлива лише на малому просторі і на малому відрізку часу. Так і було в Афінах. І разом з ними канув в Лету золотий вік мистецтва. В сучасності, згідно гегелівської логіки, «ідеальним» ладом виявляється тільки ієрархічно-бюрократична структура держави, яка спирається як на свій «натурально-природний» базис на систему господарських відносин «громадянського» суспільства, тобто на капіталістично організовану економіку... Таким є єдиний лад, що відповідає «вищому ідеалу моральності».

В підсумку фінальний результат гегелівської «революції» в розумінні ідеалу зводиться до ідеалізування і обожнювання всієї наявно-емпіричної погані, до рабства під виглядом служіння ідеалу.

Але історія «земного втілення» ідеалу не була, на щастя, закінчена і тут.

Мундир професора Берлінського університету хоча й був дещо ширшим в плечах, ніж пасторський сюртук Канта, все-таки виявився для ідеалу затісним. І не випадково. Адже він був скроєний в тих самих майстернях, і, що ще важливіше, зшитий тими самими нитками - білими нитками ідеалізму, а тому погрожував роз'їхатися по швах при першому різкому повороті в вуличній метушні історії. Для читання лекцій про природу ідеалу він ще годився. Але він ніяк не годився для бійки за ідеал. Тут слід було шукати одяг міцніший.

І як тільки в світі знову почала піднімати голову революційно-демократична громадськість, як тільки події закликали діалектику, що ховалася до цього в похмурих залах університетських аудиторій, до життя, до боротьби, на барикади, на сторінки політичних газет і журналів, ідеал здобув нове життя.

Із розрідженої атмосфери гірських висот спекуляції ідеал потрібно було опустити на землю.

«Не ідеал, а дійсний рух ...»

Щойно глухі підземні поштовхи нової революції, що насувається, почали знову стрясати готичні склепіння європейських монархій, як і в стінах філософсько-теоретичних конструкцій, споруджених, здавалося, з урахуванням попереднього досвіду, знову виявилися тріщини, за зіяли діри нових проблем. Крізь тріщини та дірки в аудиторії і коридори державних університетів - сховищ офіційно визнаної і узаконеної мудрості - став все частіше вриватися свіжий вітер

вулиці, вплітаючи в монотонну мову професорів відгомін лютих партійних суперечок, відлуння напівзабутих мелодій і настроїв революції 1789 року, її героїчно-оптимістичних гасел, надій і ідеалів. Кожен, кому нічим стало дихати в задушливій атмосфері християнсько-бюрократичної «моральності», в спертому повітрі прусських або російських казарм і канцелярій, з жадібністю вдихав цей вітер. Кожен, в кого ще не вмерла спрага діяльності, гостро відчував необхідність радикальних змін, чекав рятівної грози, зірниць якої вже спалахували на горизонтах...

Увірвався свіжий вітер і в тихі апартаменти гегелівської ідеї, нагадавши людям, що крім мозку - храму Поняття - вони мають і легені, які не може наповнити розріджене повітря спекулятивних висот, і серцем, здатним битися та жити мозок гарячою кров'ю, і руками, які спроможні ще багато чого зробити. «...Людина повинна в даний час поставити собі через це інший ідеал. Наш ідеал – не кастрована, позбавлена тілесності, абстрактна істота, наш ідеал, це - цілісна, дійсна, всебічна, досконала, освічена людина», - проголошував Людвіг Феєрбах. Людина замість бога, абсолюту, поняття - ось принцип філософії майбутнього, принцип майбутнього перевороту і в сфері політики, і в сфері моральності, і в сфері логіки, і в сфері мистецтва! «Натхнення було всезагальним: всі ми стали відразу феєрбахіанцями, - згадував через багато років Фрідріх Енгельс. - З яким ентузіазмом вітав Маркс новий погляд і як сильно вплинув він на нього, незважаючи на всі критичні застереження, можна уявити собі, прочитавши «Святе сімейство» [2].

Думка Феєрбаха була простою. Не господь бог, не абсолютне поняття, не держава і не церква створюють Людину (як здається релігійно-філософській свідомості), а Людина створила силою свого мозку і своїх рук і богів (земних і небесних) і релігійно-бюрократичну ієрархію, і супідрядність понять та ідей так само, як хліб і статуї, фабрики і університетські будівлі - факт, який потрібно визнати прямо й чітко і зробити з нього всі належні висновки. А саме: не варто створювати собі кумирів та ідолів зі своїх власних творінь. Потрібно правильно зрозуміти дійсне ставлення Людини до навколишнього світу. І тоді, правильно зрозумівши дійсність, ми прийдемо до істинного ідеалу.

Але якою є сама дійсність? Чи є нею те, що нам доводиться бачити безпосередньо довкола себе? Вважати так після Гегеля могла лише гранично наївна та філософськи неосвічена людина. Адже в житті люди саме й поклоняються всіляким ідолам, і не тільки поклоняються, але й рабськи служать їм, приносячи в жертву і щастя і навіть життя - власне і своїх близьких. Один молиться і служить золоту, інший - мантиї монарха або мундиру бюрократа, третій - абсолютному поняттю, четвертий - старозавітним Яхве чи Аллаху, п'ятий - просто шматку колоди, прикрашеному пір'ям і черепашками. Виходить, що Людина спочатку створює Державу або Поняття, а потім чомусь починає поклонятися їй як всемогутньому богу, як поза Людини існуючій і чужій, навіть ворожій їй істоті. Таке явище набуло в філософії найменування «відчуження». Зважаючи на нього, Феєрбах вирішив, що «існуюче» (на противагу «ідеалу», «належному») є продуктом дурості людської, продуктом філософської неосвіченості. Варто

розвіяти подібні ілюзії і «існуюче» розсіється, як дим. Людина відчує себе гордим царем природи, господарем землі і перестане поклонятися вигаданим ідолам. Досить вже філософам розробляти деталі і тонкощі теоретичних систем, потрібно перейти до пропаганди ясного, вже відкритого філософією розуміння «дійсної сутності людини» і до гостро послідовної критики «існуючого». Слід міряти «існуюче» мірою «сутності людини», показуючи нерозумність «існуючого». Іншими словами, Феєрбах в основному повторював те, що говорили і французькі матеріалісти XVIII століття.

З цього розпочав і молодий Маркс. Йому теж деякий час здавалося, ніби філософія вже зробила все, створила в собі повну картину «справжньої, розумної дійсності» на противагу «існуючому», і протиріччя того й іншого виступає в світі як протилежність розуму філософії нерозумності емпіричної дійсності. Філософії залишається лише вийти «з царства тіней» і повернутися проти поза її суцільної дійсності, щоб привести останню до злагоди з тим планом, який визрів в умах філософів. Слід перетворити філософію в дійсність, а дійсність зробити філософською. У великому акті «освітлення філософії» молодий Маркс і вбачав спочатку суть та сенс майбутньої революції.

Але чи не відбувалося тим самим просте повернення до кантівської концепції, вже розгромленої аргументами Гегеля? Ні. Тут був ряд принципово нових моментів, які враховують різні гегелівські заперечення. Маркс згідно з Гегелем ширше розумів «моральність». До неї, як ми бачили, відносилися не тільки і навіть не стільки явища особистої

психіки індивіда, скільки вся сукупність умов, які дійсно визначають способи взаємин людини з людиною, в тому числі і політично-правову організацію суспільства (тобто державу) і навіть організацію господарського (економічного) життя людей - структуру «громадянського» суспільства. Тому молодому Марксу розлад «сутності людини» з «існуванням» окремих людей вже з самого початку не представлявся лише розбіжністю (неспівпаданням) абстрактно-загального поняття з строкатістю чуттєво-даного різноманіття. Мовитись могло тільки про розлад всередині дійсності, всередині чуттєво-даного різноманіття, хоча дійсність і тлумачилася ще як продукт «мислення» (правда, не окремих людей, а всіх попередніх поколінь в цілому, що «опредметнили» у вигляді існуючих порядків свої уявлення про самих себе і про світ). Під «сутністю людини» розумілася загальнолюдська культура в усьому конкретному розмаїтті її форм. Отже, протиріччя між «сутністю людини» (вираженою філософією) і «існуванням» усвідомлювалося молодим Марксом не як протиріччя між поняттям про «людину взагалі» і фактичним станом справ, а як протиріччя самої дійсності, протиріччя між сукупною загальнолюдською культурою і її вираженням в окремих людях.

Що все багатство духовної та матеріальної культури є творінням самої людини і її (а не бога або «поняття») надбанням та «власністю», було ясным і могло розглядатися як встановлений філософією очевидний факт. Але звідси впливало, що для Людини з великої літери (тобто для людства) жодної проблеми «відчуження і зворотного привласнення» просто ніколи не існувало. Реально людство

своє багатство ніякій надприродній істоті не віддавало з тієї причини, що такої істоти в світі не було і немає. Якщо люди і вважали, що справжнім творцем та господарем людської культури є не Людина, а хтось інший, то подібний факт уяви усувався простим переворотом у свідомості, чисто теоретичним актом.

По-іншому, проте, поставало питання щодо людини з маленької літери, тобто кожного окремого людського індивідуума. Адже він володіє лише мікроскопічно малою часткою суспільно-людської культури, реалізує в собі лише жалюгідну крихту власної «сутності». І коли повна міра «сутності людини» прикладається до будь-якого окремого індивідуума, то виявляється, що він є гранично бідним, сирим і голим. Причому кожен бідний по-своєму: один - щодо грошей, інший - щодо знань, третій - щодо фізичної сили і здоров'я, четвертий - щодо політичних прав і т.д. і т.п.

Так абстрактно-філософська проблема розладу «сутності» й «існування» людини при найближчому розгляді оберталася проблемою поділу духовного і матеріального багатства між окремими людьми, а ще далі - проблемою поділу діяльності між ними і, нарешті, проблемою поділу власності всередині суспільства. «...Поділ праці і приватна власність, - писав пізніше К. Маркс, - це - тотожні вирази: в одному випадку мовиться з приводу діяльності те саме, що в іншому - з приводу продукту діяльності» [3]. Але якщо проблема розладу Людини й людини була зрозуміла саме так, для її розв'язання необхідно було скинути з плечей важкий тягар ідеалістичних забобонів, зробити крутий поворот до матеріалізму в розумінні людської діяльності, тобто в розумінні історії

суспільства. З іншого боку, розв'язання проблеми вимагало також відмови від розуміння приватної власності як єдино природної, єдино розумної та само собою зрозумілої форми особистісного привласнення духовних і матеріальних багатств, форми прилучення людини до загальнолюдської культури. Коротше, подальший розвиток наукової думки був вже неможливим без переходу на позиції матеріалізму в філософії і на позиції комунізму в соціальній сфері, бо тільки на їх основі й можна було розв'язати найгостріші і діалектично заплутані проблеми сучасності, як теоретичні, так і практично-політичні.

Тут і відкрився шлях до справді наукового розуміння не тільки «земних пригод прекрасного ідеалу», але, що було набагато важливішим і потрібнішим людям, - до розуміння земних коренів цих трагічних пригод.

Маркс прямо повернув свій тверезий погляд до землі і ясно побачив, що люди зовсім не ганяються за синіми птахами Ідеалу, а змушені, як це не грубо звучало для вух мрійників, вести щоденну тяжку боротьбу за хліб, за дах над головою, за право дихати чистим повітрям... Він побачив, що зовсім не «ідеалів» людям не вистачає передусім, а найелементарніших людських умов життя, праці та освіти. І реальні події історії ніби поспішили підтвердити його правоту. Повстання зголоднілих сілезьких ткачів, що спалахнуло буквально одночасно з істиною, яка спалахнула в голові молодого Маркса, яскраво освітіло своєю загравою земні корені, земні умови всіх земних революцій.

І думка Маркса стала революційною, зробившись думкою революції. Революції не в ім'я ілюзорних ідеалів, а в ім'я самих що ні на є земних - матеріальних - умов розвитку, освіти і життєдіяльності для всіх людей і для кожної людини на землі. В ім'я комунізму. В ім'я великого завдання, що поєднує в собі справжній гуманізм зі справжнім матеріалізмом і є чужим будь-якому Ідолу, навіть Ідолу під маскою «прекрасного ідеалу». Навіть під маскою «богобудівництва», тобто ідеї, згідно з якою саму людину слід розглядати як бога, обожнюючи її і молячись їй, як іконі.

Шлях розвитку Маркса до комунізму не має нічого спільного з тією легендою, яку пізніше розпустили про нього неокантіанці і яка гуляє світом донині. Згідно з цією легендою, Маркс вже в ранній молодості, до будь-якого самостійного теоретичного аналізу дійсності, прийняв близько до серця красиву, але, на жаль, утопічно нездійсненну мрію про всезагальне щастя для всіх людей і потім вже став розглядати світ «теоретично», крізь рожеву призму апріорно прийнятого ідеалу, намагаючись підшукати сили і засоби, придатні для його здійснення. А оскільки «за чим підеш, те й знайдеш», він і звернув увагу на пролетаріат, поклавши на нього надію як на силу, що здатна зачаруватися тією самою ілюзією, тим самим апріорним, але нездійсненим ідеалом. Маркс став комуністом нібито тільки тому, що ідеали утопістів, що розповсюджувалися в середовищі англійського та французького пролетаріату, краще за всіх інших узгоджувалися з його особистими ідеалами.

Однак справжня історія перетворення Маркса з революційного демократа в комуніста, в теоретика

пролетарського руху, з ідеаліста-гегельянця в матеріаліста виглядала зовсім не так. Маркс ніколи не йшов до розгляду дійсності від апріорно прийнятого ідеалу. Він спершу досліджував реальні життєві протиріччя, намагаючись розглянути, як сама дійсність намагається розв'язати своїм рухом власні протиріччя. Само собою зрозуміло, що подібний шлях в жодному разі не міг бути суто теоретичним, замкнутим в самому собі, рухом. Маркс завжди знаходився в самій гущі життя, в самому центрі соціально-економічних і політичних процесів сучасності. Зіткнення теоретичного усвідомлення дійсності, взятого в найкращих його зразках, з самою дійсністю - такий метод розв'язання Марксом всіх колізій суспільного життя. Не випадково найважливіші віхи його теоретичної еволюції були одночасно і віхами практично-політичної діяльності, революційної боротьби мислителя. Дискусії в Докторському клубі, що об'єднував самих лівих прихильників філософії Гегеля, робота в «Рейнській газеті», яка вперше зіштовхнула Маркса з матеріальними потребами, інтересами різних соціальних верств, знайомство з революційною діяльністю німецького і французького пролетаріату, сприяло розкриттю його революційних настроїв і духовного обличчя, участь в революційному русі робітничого класу прямо впливали на найважливіші теоретичні відкриття основоположника комуністичного світогляду. Тільки так і міг Маркс побачити, які ідеали визрівають в розвитку самого життя, які з існуючих ідеалів правильно виражають потреби суспільно-людського прогресу, а які належать до числа нездійснених утопій, бо жодним реальним потребам не відповідають. І хоча на початку свого теоретичного розвитку він розумів дійсність ще по-гегелівськи, думав, ніби справжні

загальнолюдські потреби визрівають в сфері мислення, в сфері духовно-теоретичної культури людства, в цілому точка зору Маркса навіть тоді не мала нічого спільного з тим, що намагаються нині вигадувати неокантіанці.

Утопічні ідеї Маркс помітив дуже рано і поставився до них критично. «Rheinische Zeitung», яка не визнає навіть теоретичної реальності за комуністичними ідеями в їх нинішній формі, а отже, ще менш може бажати їх практичного здійснення чи бодай вважати його можливим, - «Rheinische Zeitung» піддасть ці ідеї ґрунтовній критиці» [4], - заявив він від імені редакції «Рейнської газети».

Однак перш ніж така критика здійснилася, в свідомості Маркса зазнали фіаско ті самі критерії і принципи, на підставі яких він збирався вершити суд над комуністичними ідеалами та ідеями. Виявилося, що вони взагалі непідсудні законам, виданим від імені світового духу, бо мають своє виправдання в упертих фактах. Виявилося, що світовий дух сам підлягає критичному суду за законами дійсності і повинен бути звинувачений в небажанні рахуватися з ними, а комунізм таким судом виправдовується, незважаючи на всю його юнацьку незрілість, на всю його логічно-теоретичну наївність... Саме комуністичні ідеї, що поширювалися в той час в робітничому середовищі, загострили увагу молодого Маркса до проблеми ролі матеріальних інтересів в розгортанні історичного процесу. Вони вимагали уваги до себе хоча б тому, що робітничий клас в назріваючих подіях обіцяв виступити як один з найчисленніших і боєздатних загонів революційно-демократичної армії, і революційний демократ побоювався, що цей загін, якщо спробує здійснити в

ході перевороту свої «утопічні мріяння» про усупільнення власності, зруйнує своїми діями єдність сил прогресу і тим самим лише зіграє на руку реакції.

Комунізм висував проблему власності, проблему поділу благ цивілізації між індивідами на перший план, а програму політичних і правових перетворень розглядав лише як засіб перевороту в відносинах власності, як питання побічне і похідне. Таким чином звичні схеми переверталися догори ногами.

Тут поворотний пункт у розвитку думки Маркса. Зупинимось на ньому дещо докладніше.

Спочатку, ще в 1842 році, Маркс, будучи революційним демократом, виступає як представник і захисник принципу «приватної власності», який зливається в його очах з принципом повної і беззастережної «свободи особистої ініціативи» в будь-якій сфері життя, будь то матеріальне або духовне виробництво.

І він відкидає комунізм як теоретичну доктрину, яка здається йому лише запізніло реакційною спробою гальванізувати давно відкинутий історією ідеал, «корпоративний принцип», мрію Платона. Подібний ідеал є неприйнятним для Маркса тому, що він передбачає право держави - як якогось безликого чудовиська - наказувати кожному індивіду що і як тому робити, не зважаючи на його бажання, розум і совість. Тому, що фактично право маніпулювати індивідами монополізується кастою бюрократів-чиновників, які нав'язують свою нерозумну волю всьому суспільству і

видають свій обмежений ум за Розум, за втілення «всезагального» (колективного) розуму.

Однак факт широкого поширення комуністичних ідей Маркс розглядає як симптом і теоретично-наївну форму вираження якоїсь цілком реальної колізії, що назріває всередині соціального організму передових країн Європи. І розцінює комунізм як «надзвичайно серйозне сучасне питання для Франції та Англії» [5]. А про існування колізії безперечно свідчить вже те, що аугсбургська «Всезагальна газета», наприклад, використовує слово «комунізм» як лайливе слово, як жупел, як пугало. Позицію газети Маркс характеризує так: «Вона перетворюється у втечу перед видом заплутаних сучасних явищ і думає, що пил, який вона при цьому піднімає, так само як і лайливі слова, які вона, тікаючи, зі страху бурмоче крізь зуби, так само засліплюють і збивають з пантелику неподатливе сучасне явище, як і поступливого читача» [6].

Для позиції Маркса надзвичайно характерними є наступні визнання: «Ми твердо переконані, що по-справжньому небезпечними є не практичні досліди, а теоретичне обґрунтування комуністичних ідей; адже на практичні досліди, якщо вони будуть масовими, можуть відповісти гарматами, як тільки вони стануть небезпечними; ідеї ж, які опановують нашою думкою, підкоряють собі наші переконання і до яких розум приковує нашу совість, - це пута, з яких не можна вирватися, не розірвавши свого серця, це демони, яких людина може перемогти, лише підкорившись їм» [7].

З ідеями не можна розправитися ні залпами гармат, ні потоками лайки. З іншого ж боку, невдалі «практичні дослідження» з реалізації ідеї - ще не є аргументом проти самої ідеї. Якщо вам якісь ідеї не подобаються, то, щоб їх подолати, ви повинні не лаятися, а гарненько подумати - з'ясувати той реальний ґрунт, на якому вони виникають і поширюються. Іншими словами, треба знайти теоретичне (а потім і практичне) розв'язання тієї реальної колізії, того реального конфлікту, всередині якого вони народжуються. Покажіть, бодай на папері, яким шляхом можна задовольнити ту напружену масову соціальну потребу, яка себе виражає у вигляді тих чи інших ідей. Тоді, і не раніше, зникнуть і неприємні вам ідеї... І навпаки, співчуття та поширення набувають лише такі ідеї, які узгоджуються з реальними, до того ж незалежно від них визрілими, соціальними потребами більш-менш широких категорій населення. В іншому випадку найкрасивіша і найпривабливіша ідея не знайде доступу до свідомості мас, вони залишаться до неї глухі, як їх ні пропагуй. Така суть позиції молодого Маркса. Він, само собою зрозуміло, ще не послідовний комуніст, а просто розумний і чесний теоретик.

І в 1842 році Маркс звертається не до формального аналізу сучасних йому комуністичних ідей (вони і справді були дуже наївні, щоб їх можна було спростовувати логічно), і не до критики практичних дослідів їх реалізації (вони були доволі безпорадні і невдалі), а до теоретичного аналізу тієї колізії всередині соціального організму, яка ці ідеї породжувала.

Саме тому критика комуністичних ідей, оскільки вона мислилася як теоретична, природно оберталася критичним

аналізом тих реальних умов життя, на ґрунті яких виникали і поширювалися ідеї, що цікавлять нас. Факт поширення комуністичних ідей у Франції та Англії Маркс і розцінює як симптом реальної колізії в надрах соціального організму саме тих країн, де приватна власність отримала максимальну свободу розвитку, де з неї були зняті зовнішні - правові - обмеження. Критика комунізму, будучи доведена до кінця, і оберталася критикою приватної власності - «земної основи» такого «неподатливого явища» як комунізм.

Такий план критичного аналізу і стає для Маркса центральним, робиться основною темою його «Економічно-філософських рукописів 1844». Тут він і приходять до висновку, що ті фактично-емпіричні умови, на ґрунті яких розростаються комуністичні ідеї, є не вузьконаціональним, англо-французьким, явищем, а є необхідним результатом руху «приватної власності» як міжнародного і всезагального принципу організації всього суспільного життя. Комунізм, таким чином, виявляється необхідним наслідком розвитку приватної власності. Отже, її подальший розвиток, поширення на нові сфери діяльності і на нові країни може привести тільки до збільшення масштабів та гостроти колізій, а тим самим - і до розширення «емпіричної бази комунізму». До збільшення маси людей, здатних захопитися комуністичними ідеями і бачити в них єдино можливий вихід з безпросвітних антиномій приватної власності.

Як природно виникаючу з руху приватної власності ідейну течію молодий Маркс і «приймає» утопічний, ще незрілий комунізм, незважаючи на те, що його «позитивна програма» залишається як і раніше неприйнятною для нього. «Позитивна

програма» занадто сильно заражена ще забобонами того самого світу, «запереченням» якого вона виступає.

Народжуючись з руху приватної власності як її пряма антитеза, спочатку стихійний, «грубий», як його називає Маркс, комунізм і не може бути нічим іншим, як тією самою приватною власністю, тільки навиворіт, з протилежним знаком, зі знаком заперечення. Він просто доводить до кінця, до послідовного завершення, всі необхідні тенденції світу приватної власності. І в «грубому» комунізмі Маркс бачить передусім ніби збільшувальне дзеркало, що відбиває світу приватної власності його справжній, доведений до граничного вираження, вигляд: «...Комунізм... в його першій формі є лише узагальненням і завершенням відносин приватної власності», «на перших порах він виступає як всезагальна приватна власність» [8].

Проте, з огляду на всю «грубість і непродуманість» первісної форми комунізму, крайню абстрактність його позитивної програми, Маркс вже тут розглядає її як єдино можливий перший крок на шляху подолання «відчуження», створюваного рухом приватної власності, як єдиний вихід з ситуації, що нагнітається цим рухом.

Висновок Маркса такий: хоча «грубий» комунізм як такий не є метою людського розвитку, не є формою людського суспільства, проте саме комунізм, і тільки комунізм, є «для найближчого етапу історичного розвитку необхідним моментом людської емансипації і зворотного відвоювання людини. Комунізм є необхідною формою і енергійним принципом найближчого майбутнього».

Але в такому випадку вимагається строго логічне обґрунтування і розвиток ідеї комунізму. На допомогу, природно, повинна прийти гегелівська логіка, і ось виявилось, що, користуючись нею, не важко довести, що комунізм, як «заперечення приватної власності», є так само «розумним», як і принцип «приватної власності». Логічно-філософське доведення «розумності» комунізму здійснив гегельянець Мойсей Гесс. Він «вивів», «дедукував» комунізм за всіма правилами гегелівської діалектичної логіки, витлумачив його як діалектичне заперечення принципу приватної власності. Вивів так само логічно, як інші виводили розумність приватної власності.

У такій ситуації Маркс змушений був звернути увагу на ті пункти вчення Гегеля, які залишалися в тіні, оскільки здавалися чимось цілком безперечним, чимось таким, у чому й сумніватися якось безглуздо. І безперечним здавалося насамперед Гегелівське розуміння питання про відношення духу до емпіричної дійсності, мислення - до практики.

Проблема власності, яку комунізм висував на перший план як найгострішу проблему сучасності, була принципово нерозв'язна з позицій ортодоксально-гегелівського погляду на роль духу в історії. Точніше, тут виходили два однаково логічних і водночас взаємовиключних розв'язки... Гегелівська концепція відношення «мислення» до «реальності» однаково добре погоджувалася і узгоджувалася як з комунізмом, так і з антикомунізмом. Така реальна проблема, натрапивши на яку молодий Маркс змушений був приступити до «зведення рахунків з гегелівською діалектикою». Саме проблема комунізму, згадував Маркс згодом, змусила його по-новому

поставити питання про відношення духовного (= морально-теоретичного) розвитку людства - до розвитку його матеріальної основи, матеріально-технічних і майнових відносин між людьми.

Відповідні дослідження і відкрили Марксу двері в принципово нову царину, відкрили нову фазу розвитку в світовій науці. «Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини, так само точно як і форми держави, не можуть бути зрозумілі ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII століття, називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії», - згадував згодом Маркс [9].

Це й був матеріалізм в розумінні історичного процесу. Саме шляхом об'єктивного, тверезо наукового аналізу стану речей в сфері «громадянського» суспільства Маркс прийшов до висновку, що у вигляді комуністичних «утопій» в свідомості людей виразилася реальна, назріла всередині «громадянського» суспільства потреба, і переконався, що має справу не з черговим хрестовим походом секти лицарів ідеалу, зачарованих мріями про всезагальне щастя, а з реальним масовим рухом, викликаним умовами розвитку машинної індустрії. «Комунізм для нас не стан, який має бути встановлений, не ідеал, з яким повинна узгоджуватися дійсність. Ми називаємо комунізмом дійсний рух, який знищує сучасний стан» [10].

Ідеали утопічного соціалізму та комунізму були тим самим не просто відкинуті, але критично переосмислені і засвоєні в їхньому раціональному змісті, а тому увійшли в історію як одне з теоретичних джерел наукового комунізму.

Завдяки Гегелю молодий Маркс з самого початку здобув тверезу недовіру до будь-яких ідеалів, які не витримують критики з точки зору логіки (тобто з точки зору дійсності, бо логіка тут розумілася як абсолютно точний її портрет). Він відразу приступив до аналізу фактичних протиріч сучасного йому суспільного розвитку. Правда, виражалися Марксом такі суперечності спочатку через категорії гегелівської «Феноменології духу» і «Сутності християнства» Феєрбаха, через поняття «відчуження» і «зворотного привласнення», «сутності людини» і «сутнісних сил», «опредметнення» і «розпредметнення» і т.д. і т.п. Однак хитромудрі терміни зовсім не були (як іноді ще думають) якоюсь словесною грою. У них був підсумований багатовіковий - притому кращий - досвід дослідження проблеми, і тому реальні факти, будучи виражені через них, відразу вписувалися в загальноісторичний, загальнотеоретичний контекст, поверталися такими гранями і сторонами, які в іншому випадку залишилися б в тіні, в тумані забобонів, який є непрозорим для простого здорового глузду. Філософський підхід давав Марксу можливість охопити і виділити насамперед всезагальні, принципово важливі контури дійсності, яка розгортається через свої внутрішні суперечності, і тим самим під вірним кутом зору поглянути на окремі та деталі, котрі філософськи неозброєному погляду загороджують справжню картину, не дозволяють побачити за

деревами лісу. Без матеріалістично переосмислених категорій гегелівської діалектики не можна було перетворити комунізм із утопії в науку.

І дійсно, саме філософія допомогла Марксу чітко сформулювати те, що людина є єдиним «суб'єктом» історичного процесу, а праця людей (тобто чуттєво-предметна діяльність, яка змінює природу відповідно до їхніх потреб) - єдина «субстанція» всіх «модусів», всіх «окремих» образів людської культури. І тоді стало ясно, що так звана «сутність людини», яка виступає для окремого індивіда ідеалом, мірою його досконалості чи недосконалості, є продуктом спільної, колективної трудової діяльності багатьох поколінь. «Та сума продуктивних сил, капіталів і соціальних форм спілкування, яку кожен індивід і кожне покоління застають як щось дане, є реальною основою того, що філософи уявляли собі у вигляді «субстанції» й у вигляді «сутності людини», що вони обожнювали і з чим боролися...», - читаємо ми в «Німецькій ідеології» [11]. А в «Тезах про Феєрбаха» Маркс писав: «...Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин» [12].

Таким чином, філософський вираз щодо розладу «сутності людини» з «існуванням» окремих людей вказувало в загальній формі на протиріччя в сформованій системі поділу праці між людьми, всередині «сукупності всіх суспільних відносин». І коли з горезвісної «сутності людини» було зірвано релігійне і спекулятивно-філософське покривало, то перед мисленням на весь зріст постала проблема: проаналізувати її у всій оголеній наготі, абсолютно незалежно

від будь-яких ілюзій. Але тим самим і проблема ідеалу постала в абсолютно новому плані - в плані аналізу поділу діяльності між індивідами в процесі спільного, суспільно-людського виробництва їх матеріального й духовного життя.

Філософія, як ми бачили, гостро зафіксувала у своїх категоріях, що дана, історично сформована система поділу праці (і тим самим власності) між людьми («сутність людини») з необхідністю перетворює кожного окремого індивідуума в професійно обмежену істоту, в «часткову людину». В результаті кожна окрема людина створює своєю працею тільки крихітний шматочок, фрагмент людської культури і лише ним володіє. Все інше багатство цивілізації залишається для неї чимось чужим, чимось таким, що поза нею знаходиться, і протистоїть їй як чужа (а за певних умов і ворожа) сила. Щодо справжньої природи цієї сили, тиск якої вона весь час відчуває, людина і створює найхімерніші уявлення, називаючи її то богом, то абсолютном, то моральним світо-порядком, то долею.

Разом з тим - факт, який паралельно з філософією встановила політична економія: поділ праці стає все дрібнішим, все менша частка сукупного багатства культури дістається кожній окремій людині, все безпомічнішою виявляється вона перед колективними силами людства. Значить, стихійно-колективна сила людей зростає за рахунок діяльних сил індивіда. Або, висловлюючись філософською мовою, міра «відчуження» людини зростає разом з ростом того світу багатства, який вона сама, своєю власною працею виробляє й відтворює, створює поза і проти себе...

Гегель, усвідомивши таку перспективу розвитку «громадянського» суспільства, схилив перед нею голову, як перед необхідністю, що диктується законами світового духу, логікою світобудови. На користь такого висновку свідчила наче й вся попередня історія культури. І поки філософія сповідувала ідеалістичне розуміння історії, їй нічого було заперечити Гегелю. Світовий дух кроївся за міркою реальної культури людства, хоча й приймав її за своє власне - і тому розумне - творіння. Інакше на засадах ідеалізму питання ні поставити, ні розв'язати було не можна.

По-іншому те саме питання вставало на засадах матеріалізму. Тут теза про «відчуження» перетворилася в формулу, яка говорила про наявність протиріччя «громадянського» суспільства з самим собою, яке все більш загострюється. У ній алгебраїчно-узагальнено виражався той факт, що умови, всередині яких кожен «окремий індивід» знаходиться в стані перманентної «війни всіх проти всіх», є само-розірваними, роздертими на ворогуючі між собою, і все таки міцно пов'язаними однією мотузкою, однією долею ланки, сфери поділу праці. Таке «громадянське» суспільство не володіє жодними засобами протидії стану, що склався, і тому напруга протиріччя між частковим і колективно людським характером діяльності кожного окремого індивідуума зростає безперешкодно. Звідси випливав висновок, що в один прекрасний день напруга досягне критичної точки і вибухне громохкою блискавкою революції. Саме такий висновок і зробив Маркс.

Той поділ праці, який викликає антагоністично суперечливу ситуацію, не є вічним. Він має свою межу і буде підірваним

зсередини. Позаяк тут з невблаганною силою діє абсолютно незалежний від розуму і від моральності механізм економічних відносин. Тому ні моральні обмеження, ні найрозумніші міркування, ні поліцейсько-бюрократичні заходи не можуть перешкодити процесу саморуйнування «громадянського суспільства». Єдине, що може зробити в подібній ситуації «дух», - це допомогти людині, затиснутій в лещата протиріччя, знайти най-безболісніший, швидкий і раціональний вихід зі стану, вихід за межі «природної» для даного суспільства форми поділу праці (власності). І ось саме в пролетаріаті, в класі найманих робітників, Маркс побачив людей, котрі сильніше за інших затиснуті в лещата «відчуження», - той полюс протиріччя, на якому невблаганно накопичується заряд революційної енергії, а в ідеях утопістів виявив самосвідомість пролетаріату, що прокидається, нехай ще наївну і логічно не строго оформлену, але зате глибоко правильну в своїх основних контурах, яка збігається в основному з об'єктивним ходом речей. Розв'язання всіх колізій виявилось єдино можливим лише на основі комунізму.

А втім сам комунізм ще слід було належним чином теоретично обґрунтувати, зробити його в повному сенсі слова науковим. Шлях до розв'язання завдання висвітлювала знову-таки філософія. Своїм підсумковим висновком вона показала, що відповідь на питання, куди і як йде розвиток суспільних відносин, слід шукати в політичній економії. Тільки політико-економічний аналіз міг з'ясувати, якими є ті контури майбутнього, які абсолютно незалежні від жодних ідеалів, так би мовити, є інваріантними щодо них. Маркс і занурився з

головою в політико-економічні дослідження, тимчасово відсунувши в бік спеціально-філософські проблеми. Адже в абстрактно-загальному вигляді вони були вже зрозумілі, а повний, конкретно розгорнутих їх розв'язок можна було отримати лише після політико-економічного аналізу і на його базі.

До таких проблем відносилася і проблема ідеалу. Вона не була знята. Вона тільки була поставлена на належне місце і в належний зв'язок. На основі дослідження, проведеного в «Капіталі», саме й відбулося конкретне, матеріалістичне і притому діалектичне її розв'язання.

Аналізуючи анархію приватновласницької організації суспільного виробництва матеріального і духовного життя людей, Маркс встановив, що їй відповідає і певний тип особистості людини. Домінуючою її рисою неминуче постає професійний кретинізм. І ось чому.

З одного боку, товарно-капіталістичний розподіл сфер діяльності (власності) має тенденцію до все дрібнішого поділу праці і, відповідно, діяльних здібностей (які філософія колись називала «сутнісними силами людини») між людьми. І справа зовсім не обмежується розшаруванням суспільства на два основні класи - буржуазію і пролетаріат. Поділ діяльності та відповідних здібностей йде далі, вглиб та вшир, розколюючи людський колектив все новими й новими тріщинами: вже не тільки розумова праця відокремлюється від фізичної, а й кожна сфера фізичної та розумової праці, стаючи все вузкою все більш спеціалізованою, відокремлюється від іншої, замикається в собі.

З іншого боку, система поділу праці в цілому веде себе щодо кожної окремої людини як жахливий гігантський механізм, що вичавлює з неї максимум діяльної енергії, ненаситно всмоктує живу працю і перетворює її в «мертву», в «предметне тіло» цивілізації. Предметне, «речове» багатство виступає тут метою всього процесу, а жива людина («суб'єкт» праці) лише «знаряддям», своєрідним «напівфабрикатом» і «засобом» виробництва та відтворення багатства. Так вже організована дана система виробництва, так вона склалася, що всі її органи і механізми пристосовані до максимально «ефективної» експлуатації людської істоти, її діяльних здібностей. Одним з найпотужніших механізмів такої експлуатації виступає знаменита «конкуренція», яку філософія колись назвала «війною всіх проти всіх».

Отже, «велика машина» капіталістичного виробництва пристосовує живу людину до своїх вимог, перетворює її в «окрему деталь окремої машини», в «гвинтик», а потім змушує працювати на знос, до знемоги. Мало того, гігантська машина капіталістично організованого виробництва в кожному своєму окремому вузлі є максимально раціональною. Її окремі деталі зроблені найкращим чином і дуже точно пригнані до деяких сусідніх деталей. Однак тільки до сусідніх. В цілому деталі, вузли, колеса і важелі «великої машини» з'єднані між собою вельми погано, дуже приблизно і, принаймні, не «раціонально». Адже загальна її конструкція не є результатом цілеспрямованої, на знанні заснованої, діяльності, а виступає продуктом дії сліпих і стихійних сил ринку. Всі досконалі деталі «великої машини» пов'язані дуже неміцними, до того ж містично переплутаними мотузками і

нитками товарно-грошових відносин. І нитки раз у раз переплітаються між собою, тягнуть то в один, то в інший бік, часто рвуться від надмірних натягів. І працює машина нерівно, ривками, спазматично. Одні деталі гарячково рухаються тоді, коли інші іржавіють в нерухомості. Одні деталі виходять з ладу через перевантаження, інші - через іржу. А іноді, якщо зламалася достатньо серйозна і важлива деталь, зі скрипом і скреготом зупиняється вся «велика машина»...

В результаті значна частина всього багатства, отриманого за рахунок виснажливої експлуатації живої людини, летить на вітер, виявляється лише штрафом, який ринок стягує з людей за те, що ті не можуть організувати на основі розумного плану роботу виробничого механізму в цілому. Колосальне розбазарювання людської діяльності відбувається і через кризи, і через застої, і через війни, і через створення речей, не тільки людині непотрібних, а й прямо їй ворожих, - через створення кулеметів та ядерних бомб, коміксів та душогубок, абстрактних полотен та наркотиків, які розкладають і душу, і тіло, і розум, і волю живої людини, гублять її життя.

Два боки буржуазної дійсності - перетворення людей в професійно обмежені «гвинтики» і вкрай неефективна робота всієї виробничої машини - нерозривні. Одну з них неможливо усунути, не усуваючи іншу. Не можна просто перемонтувати старі деталі в нову, раціональну схему, бо всі вони, включаючи і «живі гвинтики», конструктивно пристосовані лише до функціонування всередині капіталістичної «великої машини». Тут потрібно переробити ще й самих людей.

«Суспільне ведення виробництва, - підкреслював Енгельс в 1847 р, - не може здійснюватися такими людьми, якими вони

є зараз, - людьми, кожен з яких підпорядкований одній якійсь галузі виробництва, прикутий до неї, експлуатується нею, розвиває тільки одну сторону своїх здібностей за рахунок всіх інших і знає тільки одну галузь або частину якоїсь галузі всього виробництва. Вже нинішня промисловість все менше здатна застосовувати таких людей. Промисловість, яка ведеться спільно і планомірно всім суспільством, тим більше передбачає людей із всебічно розвиненими здібностями, людей, здатних орієнтуватися у всій системі виробництва... Виховання дасть молодим людям можливість швидко освоювати на практиці всю систему виробництва, воно дозволить їм почергово переходити від однієї галузі виробництва до іншої, в залежності від потреб суспільства або від їх власних схильностей. Виховання звільнить їх, таким чином, від тієї однобічності, яку сучасний поділ праці нав'язує кожній окремій людині. Тож, суспільство, організоване на комуністичних засадах, дасть можливість своїм членам всебічно застосовувати свої всебічно розвинені здібності» [13].

Якщо механізм товарно-капіталістичної організації виробництва матеріального і духовного життя не може забезпечити раціональне функціонування продуктивних сил, то, очевидно, варто його замінити іншим. Таким новим механізмом може бути тільки комуністичне виробництво, яке працює за розумно складеними планами, ритмічно і продуктивно. Але тоді інші вимоги пред'являються й до людини. У новій системі виробництва залишатися просто «частинкою» вже не можна. Комуністичне перетворення суспільних відносин, таким чином, є немислимим без рішучої зміни старого способу поділу праці між людьми, старого

способу поділу між ними діяльних здібностей, ролей і функцій в процесі суспільного виробництва, як матеріального, так і духовного.

Справді, професійний кретинізм - і наслідок і умова товарно-капіталістичного способу поділу праці, поділу власності. Клоун, що потішає публіку в цирку, змушений тренувати себе як клоуна цілодобово, не знаючи відпочинку, інакше він не витримає конкуренції з іншими, більш старанними клоунами і опуститься на щабель нижче, одягне уніформу прибиральника замість блазнівського ковпака з балабонами. І тому він завжди і всюди - тільки клоун. Ні на що інше у нього вже немає ні часу, ні сил. Те саме буржуазне суспільство робить і з банкіром, і з високооплачуваним лакеєм, і з інженером, і з математиком. Капіталістичний спосіб поділу праці не знає і не терпить винятків. Тому професійний кретинізм і перетворюється тут не тільки в факт, а й в чесноту, в норму, навіть у своєрідний ідеал, в принцип формування особистості, відповідати якому намагається кожен, щоб не пірнути на саме дно суспільства, не стати простою, некваліфікованою робочою силою. Але пролетаріату в такому суспільстві нічого втрачати, крім своїх ланцюгів. Тому він виступає основною соціальною силою перевороту у відносинах власності, в системі поділу праці. Звільняючи себе (і все суспільство!) від кайданів приватновласницького способу поділу праці, пролетаріат неминуче руйнує і всю піраміду відносин між людьми, яка споруджена капіталізмом. Професійний кретинізм є приватною власністю на певні здібності. Як різновид приватної власності на суспільно-

людське багатство, він повинен померти і вмирає разом з нею.

Але що тоді створюється на місці зруйнованого? Всебічно, гармонійно розвинена особистість. Спочатку, до революційного перевороту, як новий, комуністичний ідеал; потім, у міру побудови комунізму, як факт. І зовсім не тому, що професійний кретин - естетично і морально є непривабливим видовищем. Якби було так, то всебічний і гармонійний розвиток людини ризикував б залишитися лише мрією, лише морально-естетичним ідеалом в сенсі Канта і Фіхте, якому, на жаль, протистоїть економічний фактор «вигідності» і «ефективності» концентрації всіх сил і здібностей індивіда на вузькій ділянці. Однак суть тут зовсім не в естетиці і не в моральності. Суть в тому, що підприємницьке коло професійно обмежених людей органічно не здатне розв'язати ту задачу, яку владно поставила перед людством економіка, - завдання налагодити безпосередньо-суспільне, планово-централізоване управління продуктивними силами в великих масштабах. Економіка змушує кожну людину ламати зсередини шкаралупу своєї приватної професії і активно включитися передусім в ту сферу діяльності, яка при буржуазному поділі праці теж була «приватною власністю», тобто професією вузького кола осіб, - в політику.

Перший сигнал до такого включення дає вже соціалістична революція, котра здійснюється масами заради мас.

Звільнення з пут приватної власності є результатом свідомої історичної творчості мільйонів трудящих і не може бути нічим іншим. В процесі побудови соціалізму і комунізму люди

змінюють самих себе в тій мірі, в якій вони змінюють навколишні обставини. І починається зміна з того, що маси, які були до того поза політики, стають безпосередньо творцями політики, і чим далі, тим більше.

До сказаного додається ще одна надзвичайно важлива обставина. Перетворення продуктивних сил в суспільну (загальнонародну) власність - зовсім не формально-юридичний акт, позаяк «власність» не є лише юридичною категорією. Усуспільнення власності на засоби виробництва є насамперед усуспільненням діяльності, усуспільненням праці з планування та управління продуктивними силами.

Соціалістично усуспільнене виробництво сучасних масштабів і розмаху - такий «об'єкт», такий «предмет», який у всій конкретності не може охопити самотійно, своїми індивідуальними мізками окрема людина, навіть найгеніальніша, і навіть окрема установа, яка озброєна електронно-обчислювальними пристроями. Ось чому Маркс, Енгельс і Ленін й наполягали на тому, що після соціалістичного перевороту в управління суспільним виробництвом повинні бути втягнуті всі. Державою повинна навчитися управляти кожна куховарка, афористично висловив цю необхідність Володимир Ілліч, викликавши іронічні усмішки буржуазних чистоплюїв, тих самих професійних кретинів, які вважали, що політика - недоступна народу сфера, котра вимагає «вроджених» талантів і тому подібних якостей. Проте саме Ленін вказав на єдиний вихід.

Зрозуміло, комунізм залучає кожну куховарку до управління державою зовсім не для того, щоб вона робила це по-кухарськи, на основі тих навичок, які в ній виховані серед

каструль. Куховарка, яка дійсно, а не формально бере участь в управлінні суспільними справами країни, перестає бути куховаркою. Ось у чому вся справа.

І якщо на самому початку соціалістичного перевороту «професією» перестає бути політика, перетворюючись в справу кожного активного члена суспільства, то далі такий процес зачіпає все ширші сфери діяльності. На політиці він зупинитися не може, адже економічна політика пов'язана з політичною економією, тому вимагає знання та розуміння спеціальної теоретичної літератури, в тому числі «Капіталу» Маркса і теоретичних робіт Леніна, що, в свою чергу, є немислимим, якщо у людини немає загальної культури. У тому числі математичної і філософсько-логічної культури розуму. Позаяк «не можна зрозуміти «Капіталу» Маркса і особливо його I глави, не простудіювавши і не зрозумівши всієї Логіки Гегеля» [14]. А спробуйте зрозуміти Гегеля, не володіючи загальноісторичною освітою, знанням літератури, мистецтва, історії культури! Нічого не вийде. Тут один ланцюг. Або людина витягує його всього, до кінця, або він виривається у неї з рук також весь, до кінця. На одному кінці ланцюга - політика, на іншому - математика, взагалі наука, філософія, мистецтво. І тільки людина, яка опанувала нею, стає дійсним, а не номінальним господарем над сучасними продуктивними силами.

Ось звідки, а зовсім не з естетичних чи етичних міркувань виріс комуністичний ідеал Людини. Або індивідуум перетворюється в господаря всієї створеної людством культури, або він залишається її рабом, прикутим до тачки своєї вузької професії. Не розв'язуючи такого завдання, люди

не зможуть розв'язати і завдання організації розумного планування і контролю над розвитком виробництва, суспільства в цілому. Це дві сторони однієї проблеми.

Повне розв'язання її зовсім не передбачає, як іноді зображають противники комунізму і марксизму, перетворення кожного індивіда в якогось універсального генія, що займається всім потроху і нічим зокрема. Зовсім ні.

Само собою зрозуміло, що кожен індивід не може оволодіти всією нескінченною масою «окремих професій» - стати відразу і політиком, і математиком, і хіміком, і скрипалем, і балериною, і космонавтом, і тенором, і басом-профундо, і логіком, і шахістом. Таке розуміння «всебічності розвитку» було б, зрозуміло, нездійсненним і утопічним. Йдеться зовсім не про суміщення в одному індивіді «всіх» окремих видів діяльності і відповідних їм професіоналізованих здібностей. Йдеться про те, що кожна жива людина може й повинна бути розвиненою відносно тих всезагальних («універсальних») здібностей, які роблять її Людиною (а не хіміком чи токарем), тобто стосовно мислення, моральності і здоров'я, - до сучасного рівня. Всебічний розвиток особистості передбачає створення для всіх без винятку людей однакових реальних умов розвитку своїх здібностей в будь-якому напрямку. Таких умов, всередині яких кожна людина могла б безперешкодно виходити в процесі своєї загальної освіти на передній край людської культури, на рубіж вже зробленого і ще не зробленого, вже пізнаного і ще не пізнаного, а потім вільно вибирати, на якій ділянці фронту боротьби з природою їй зосередити свої особисті зусилля: у фізиці чи в техніці, у поезії чи в медицині.

Ось що мав на увазі Маркс, коли говорив, що комуністичне суспільство буде формувати з людини в жодному разі не живописця або шевця, а передусім людину, що займається - нехай навіть переважно - живописом або проблемою виготовлення взуття, дивлячись що більше їй до душі.

А чи піде той чи інший індивід далі вже завойованого - питання інше. Очевидно, що у всіх окремих видах діяльності він цього зробити не зможе. Але ось бути розвиненим так, щоб - при потребі або при бажанні - він міг би без особливих зусиль і трагедій переходити від одного виду діяльності до іншого, легко освоювати техніку «окремого» виду діяльності, - зовсім не утопія. Необхідно володіти всезагальними, принципovими основами сучасної культури. Тоді «окремість», «техніка» засвоюються без зайвих зусиль.

У зворотному порядку індивід не в змозі засвоїти толком ні того, ні іншого.

Як бачимо, «зосередження» сил і здібностей особистості на певному напрямку залишається і при комунізмі. Але тут на будь-якій вузькій ділянці зосереджує свої сили всебічно розвинена людина, яка розуміє сусіда справа і сусіда зліва й свідомо кооперує з ними свої зусилля, а при капіталізмі - з дитинства покалічений, односторонньо мислячий професіонал, що бачить дійсність тільки крізь вузьку амбразуру своєї справи, має сусідом справа і сусідом зліва точно таких як він сам підсліпуватих фахівців.

Неважко зрозуміти, яке співтовариство успішніше просунеться вперед за один й той самий період часу. Те, яке нагадує бесіду сліпого музиканта з глухим живописцем про музику чи

про живопис, або те, де співрозмовники однаково добре бачать і чують, хоча один з них займається більше музикою, ніж живописом, а інший присвячує більше часу живопису, ніж музиці... Дві таких людини чудово зрозуміють і збагатять одна іншу в бесіді.

Суспільство, яке складене, скажімо, з «сліпого» музиканта, «глухого» живописця і «сліпоглухого» математика, з неминучістю потребує посередника - перекладача, який, нічого не розуміючи ні в музиці, ні в живописі, ні в математиці, буде проте «опосередковувати» їхні взаємовідносини, кооперувати їх зусилля навколо спільних проблем, в яких кожен з них розбирається слабо. Тут і виходить щось на кшталт найпростішої моделі стихійно сформованої товарно-капіталістичної системи поділу праці (здібностей) між людьми. Роль «посередника», що монополює представляє в цій системі «спільні інтереси», грає професіонал-політик, який стоїть над народом, мабуть - господар всієї спільноти, а насправді - такий самий сліпий раб ринку, як і всі інші. Зрозуміло, потрібним є тут і робітник, котрий годує і одягає всіх чотирьох...

Навпаки, найпростішу модель комуністично організованого співтовариства можна побудувати тільки з всебічно розвинених індивідів, тобто з людей, кожен з яких сам добре розуміє як спільне завдання, так і свою спеціальну роль в його розв'язанні, щоб координувати свої зусилля з зусиллями сусіда, товариша по загальній справі.

Загальні, тобто взаємні, відносини налагоджують і залагоджують тут ті самі люди, які спільно роблять одну,

кожній з них зрозумілу спільну справу. Вони самі розподіляють між собою на основі добровільної згоди і демократичного обговорення ті окремі завдання і обов'язки, які впливають з вірно зрозумілих загальних інтересів.

Люди - живі індивіди - керують тут собою самі. А також будь-якими машинами. Бо якщо сформулювати найглибшу, найсуттєвішу протилежність комуністичної організації суспільства будь-якій іншій, то вона й полягає саме в тому, що єдиною метою людської життєдіяльності стає тут сама людина, а все інше без винятку перетворюється в засіб, який сам по собі не має ніякого значення.

Тому комунізм й виступає нині єдиною теоретичною доктриною, яка передбачає повну ліквідацію горезвісного «відчуження». Значить, заключною метою комуністичного руху було, є й залишається беззастережне знищення всіх «зовнішніх» (щодо людини, до живого, реального індивіда) форм і засобів регламентації її життєдіяльності, всіх «зовнішніх» посередників між людиною й людиною, які в класово антагоністичному суспільстві перетворювалися з слуг-посередників в примхливих деспотів-богів, в ідолів.

Ось чим і відрізняється «часткова людина» (термін Маркса) від «тотально-розвиненого індивіда» (теж термін Маркса). «Часткова людина» - образ, що з необхідністю формується товарно-капіталістичною системою поділу праці, заганяє кожного індивіда вже з дитинства в тісну клітку вузької професії. Тотально (тобто всебічно, універсально) розвинений індивід - образ, який з необхідністю диктується умовами комуністично організованого (і такого, що організується)

суспільства; є не заманливим образом далекого майбутнього, а передусім принципом сьогоденного формування людини.

Тотальний розвиток кожного індивідуума є не лише наслідком, а й умовою можливості комуністичної організації відносин людини до людини. І він - не є ідеалом в сенсі Канта і Фіхте, а принципом розв'язання сьогоденних суперечностей: комунізм стає реальністю рівно в тій мірі, в якій кожен індивід перетворюється в «тотально розвинену особистість». І «реалізацію» комуністичного ідеалу в жодному разі не можна відкладати «на завтра». Його потрібно реалізувати сьогодні, зараз. Реалізація комуністичного ідеалу охоплює багато сторін суспільного життя. І вище викладені загальні принципи всюди знаходять найширше застосування.

Школа повинна вчити мислити!

У тому, що школа повинна вчити мислити, ніби ніхто й не сумнівається. Та чи кожен зможе відповісти прямо на прямо поставлене запитання: а що це означає? Що значить «мислити» і що таке «мислення»? Питання далеко не просте і в певному сенсі каверзне, що й виявляється, достатньо копнути трохи глибше.

Доволі часто, і, мабуть, набагато частіше, ніж здається, ми плутаємо тут дві дуже різні речі. Особливо на практиці. Розвиток здатності мислити і процес формального засвоєння знань, передбачених програмами, - два процеси, що аж ніяк не збігаються автоматично, хоча й є неможливими один без іншого. «Багатознання розуму не навчає», хоча й «багато знати повинні любителі мудрості». Слова, сказані дві з гаком

тисячі років тому Гераклітом Ефеським, є не застарілими й досі.

Уму - чи здатності (вмінню) мислити - «багатознання» саме по собі дійсно не навчає. А що навчає? І чи можна йому навчити (навчитися) взагалі?

Існує далеко не безпідставна гадка, згідно з якою розум (здатність мислити, «талант» або просто «здатність») - від бога. У більш просвіченій термінології - від природи, від тата з мамою. А й справді, чи можна впровадити в людину розум у вигляді системи точно і строго відпрацьованих правил, схем операцій? Коротше кажучи, у вигляді логіки? Мабуть, не можна, на користь чого свідчить досвід, образно узагальнений, зокрема, в міжнародній притчі про дурня, який бажає учасникам похоронної процесії: «Тягати вам, не перетягати». Відомо, що найкращі правила і рецепти, потрапляючи в дурну голову, не роблять її розумнішою, але зате самі перетворюються в смішні безглуздості. У будь-якому випадку, В.І.Ленін як «дотепність» процитував гадку щодо забобону, ніби логіка навчає мислити: «Це схоже на те, якби сказали, що тільки завдяки вивченню анатомії і фізіології ми вперше навчаємося перетравлювати їжу і рухатися» [15]. І справді, наївний забобон.

На користь наведеної гадки свідчить не тільки прямий і безперечний досвід. Найточніші та найстрогіші правила, що складають логіку, не навчають і не можуть навчити так званої «здатності судження», тобто здатності з'ясовувати, чи потрапляє, чи підходить даний випадок, даний факт під дані

правила чи не підходить, відзначав ще Іммануїл Кант в своїй «Критиці чистого розуму».

І «здатність судження» не можна вкласти в голову у вигляді системи правил. Вона - «особливий дар, який вимагає вправ, але якому навчитися не можна... Відсутність її не можна заповнити ніякою школою, оскільки школа може й обмеженому розсудку дати і ніби втовкмачити в нього скільки завгодно правил, запозичених у інших, але здатність правильно користуватися ними повинна бути притаманна навіть школяреві, і якщо немає цього природного дару, то ніякі правила, які були б приписані йому з цією метою, не гарантують його від помилкового застосування їх».

«Відсутність здатності судження є, власне, тим, що називають дурістю, і проти цієї вади немає ліків». І подібна дурість стає тим самовдоволенішою і наполегливішою, чим суворіше і ретельніше дотримується вона всіх правила «загальної логіки»...

Мабуть, будь-який, навіть тупий і обмежений ум може за допомогою навчання досягти навіть вченості. Але оскільки подібним людям бракує здатності судження, то є нерідкістю «зустріти доволі вчених мужів, які, застосовуючи свою науку, на кожному кроці виявляють цей невиправний недолік», - меланхолійно підсумовує своє міркування Кант. І з ним доводиться погодитися.

Але як тоді бути, в такому випадку, з закликом, надрукованим у заголовку? Чи не доводить сам автор, посилаючись на вельми поважні авторитети, що реалізувати це гасло

неможливо, і що ум - природний дар, а не благонабуване вміння?

На щастя, насправді, є не так. Вірно, що здатність (вміння) мислити неможливо «вкласти» в череп у вигляді суми правил, рецептів або, як люблять тепер виражатися, алгоритмів. Людина все таки залишається людиною, хоча дехто і хотів би перетворити її в «машину». У вигляді алгоритмів в череп можна «вкласти» лише механічний розум лічильника-обчислювача, але не розум математика.

Однак наведеними вище міркуваннями, зовсім не вичерпується позиція навіть Канта. Тим більше позиція матеріаліста. Насамперед невірним є те, що розум - природний дар. Умом, або здатністю мислити, людина зобов'язана матінці-природі так само мало, як і богові-отцю. Природі вона зобов'язана тільки мозком - органом мислення. Сама здатність мислити за допомогою мозку не тільки розвивається (в сенсі вдосконалюється), а й виникає вперше тільки разом з долученням людини до суспільно-людської культури, до знань. Так само, втім, як і здатність ходити на двох ногах, якою людина від природи теж не володіє. Ум - таке саме «вміння», як і всі інші людські здібності.

Правда, якщо дитину використовувати свої задні кінцівки для прямоходіння легко вчить будь-яка мати, то користуватися мозком для мислення вміє його навчити далеко не кожен професіонал-педагог. Але достатньо розумна і уважна мати робить це, як правило, набагато краще, ніж деякі педагоги. Вона ніколи не відмахнеться від важкого клопоту, який пов'язаний з вихованням ума маленької людини, під тим

зручним для розумово ледачого «вихователя» приводом, що дана дитина - від природи, від народження є нездатною... Мисленню маленьку людину вчить все оточуюче її життя - і сім'я, і гра, і двір, і такі самі маленькі людинки, як вона сама, і доросліші, і навіть молодші. Піклування про молодшого братика теж вимагають ума і теж розвивають його.

Уявлення про «вродженість», про «природне» походження здатності (або «нездатності») мислити - лише завіса, що приховує від розумово ледачого педагога ті дійсні (дуже складні і індивідуально варіативні) обставини та умови, які фактично пробуджують і формують розум, здатність самотійно мислити. Таким уявленням зазвичай виправдовують нерозуміння реальних умов формування особистості дитини, ліниве небажання вникати в них і брати на себе нелегку працю по їх організації. Звалив на природу свою власну ліню - і совість спокійна, і вчений вигляд витриманий.

Теоретично така позиція є малограмотною, а морально - небезпечною, позаяк є гранично антидемократичною. З марксистсько-ленінським розумінням проблеми мислення вона так само не в'яжеться, як і з комуністичним ставленням до людини. Від природи всі рівні, в тому сенсі, що переважна більшість людей народжується з біологічно нормальним мозком, в принципі здатним - трохи легше або трохи важче - засвоїти всі можливості, які розвинені їхніми попередниками. І гріхи суспільства, яке розподіляє до пори до часу свої «дари» є не настільки справедливим, як природа, нам не личить звалювати на безневинну природу. Потрібно відкривати кожній людині доступ до умов цілісного розвитку. У тому

числі й до умов розвитку здатності самостійно мислити - до одного з головних компонентів людської культури, що і зобов'язана робити школа.

Розум - дар суспільства людині. Дар, який вона, до речі, оплачує потім сторицею; саме «вигідне», з точки зору розвиненого суспільства, «капіталовкладення». Розумно організоване, тобто комуністичне суспільство може складатися тільки з розумних людей. І не можна ні на хвилину забувати, що саме люди комуністичного завтра сидять за партами шкіл сьогодні.

Розум, здатність самостійно мислити, формується і вдосконалюється лише в процесі індивідуального освоєння розумової культури епохи. Він, власне, і є не що інше, як розумова культура людства, перетворена в особисту «власність», в принцип діяльності особистості. У складі розуму немає нічого іншого. Він - індивідуалізоване духовне багатство суспільства, якщо висловитися пишномовною філософською мовою.

А кажучи просто, ум (талант, здатність і т.д.) є природним статусом людини, нормою, а не винятком. Нормальний результат розвитку нормального в біологічному відношенні мозку в нормальних - людських - умовах.

З іншого боку, дурна людина, людина з непоправною вадою «здатності судження», є передусім, понівеченою людиною, - людиною з покаліченим мозком. І скаліченість органу мислення – завжди є наслідком «ненормальних», «неприродних» (з точки зору справжніх критеріїв людської культури) умов, результатом грубо насильницьких

«педагогічних» впливів на вельми ніжний (особливо в ранньому віці) орган.

Скалічити орган мислення набагато легше, ніж будь-який інший орган людського тіла, а вилікувати дуже важко. А пізніше - і зовсім неможливо. І один з «найвірніших» способів нівечення мозку та інтелекту - формальне заучування знань. Саме таким способом продукуються «дурні» люди, тобто люди з атрофованою здатністю судження. Тому люди, які не вміють грамотно співвідносити засвоєні ними загальні знання з реальністю, регулярно потрапляють в халепу.

Зубріння, що підкріплюється нескінченним повторенням (яке слід було б називати не матір'ю, а швидше, мачухою навчання), калічить мозок і інтелект тим вірніше, чим - своєрідний парадокс - справедливішими і «розумнішими» є самі по собі засвоювані істини. Справді, дурну і безглузду ідею з голови дитини швидко вивітрить її власний досвід; зіткнення такої ідейки з фактами змусить її засумніватися, зіставити, запитати «чому?» і взагалі «поворухити мізками». «Абсолютна» істина ніколи їй такого приводу не надасть. Їй здаватиметься, що будь-яким абсолютам взагалі протипоказаними є будь-які «ворушіння», що вони є непорушними і жадають тільки того, щоб їм слідували. Тому зазубрена без розуміння «абсолютна» істина і стає для мозку чимось на зразок рейок для поїзда, чимось на зразок шор для роботяги-коня. Мозок звикає рухатися тільки по уторованих (іншими мізками) шляхах. Все, що лежить вправо і вліво від них, його вже не цікавить. На решту він просто не звертає уваги як на «несуттєве» і «нецікаве». Це і мав на увазі великий німецький письменник Б. Брехт, кажучи, що «людина, для

якої те, що два на два чотири, є само собою зрозумілим, ніколи не стане великим математиком».

Кожній людині відомо, як болісно переносить будь-яка жива дитина цю грубо насильницьку операцію над її мозком - «зубріння» і «вдовбування». Навіть на винахід подібних поетично виразних термінів дорослих могли надихнути тільки дуже неприємні спогади дитинства. Дитина не випадково, не з примхи, переживає «вдовбування» як насильство. Адже природа влаштувала наш мозок так славно й розумно, що він не потребує «повторення», та спеціального «заучування», якщо має справу з чимось безпосередньо для нього зрозумілим, цікавим і потрібним. Втовкмачувати тому доводиться тільки те, що людині є незрозумілим, нецікавим і часто не потрібним, те, що не знаходить жодного відгомону й еквівалента в її безпосередньому життєвому досвіді і ніяк з нього не «впливає».

Як довели численні експерименти, пам'ять людини зберігає взагалі все те, з чим мав справу її господар протягом усього життя. Однак одні знання зберігаються в мозку, так би мовити, в активному стані, під рукою, і завжди за потреби можуть бути зусиллям волі викликані на світло свідомості. Вони тісно пов'язані з активною чуттєво-предметною діяльністю людини і нагадують добре організоване робоче місце: людина бере тут потрібний предмет, інструмент, матеріал не дивлячись, не згадуючи спеціально, яким м'язом потрібно ворухнути. Інша справа - знання, які засвоєні мозком без будь-якого зв'язку з основною діяльністю людини, так би мовити, «про запас». Французькі психологи, наприклад, шляхом особливих впливів на мозок старої малограмотної

жінки змусили її годинами декламувати давньогрецькі вірші, ні змісту, ні сенсу яких вона не розуміла, і «пам'ятала» тільки тому, що колись, багато років тому, якийсь старанний гімназист вчив їх при ній вголос. А робітник-муляр теж «згадав» і точно змалював на папері химерні вигини тріщини в стіні, яку йому колись довелося ремонтувати... Щоб «згадати» подібні речі, людині доводиться робити над собою болісні зусилля і найчастіше - безуспішно.

Справа в тому, що величезну масу непотрібних, безкорисних і «непрацюючих» відомостей мозок занурює в особливі темні комірочки пам'яті, нижче порога свідомості. У них зберігається все, що людина бачила або чула бодай раз. В особливих - ненормальних - випадках весь непотріб, що накопичився в комірках пам'яті за багато років, спливає на поверхню вищих відділів кори головного мозку, на світло свідомості. Людина згадує тоді раптом масу дрібниць, здавалося б давно і остаточно забутих. І згадує саме тоді, коли мозок знаходиться в бездіяльному стані, найчастіше, в стані гіпнотичного сну, як в досліджах французьких психологів. І зрозуміло, позаяк «забуття» - не недолік. Якраз навпаки - «забування» здійснюють спеціальні мудрі механізми мозку, що охороняють орган мислення (відділи активної діяльності мозку) від затоплення непотрібною інформацією. Воно - природна захисна реакція кори від безглузвих і дурних перевантажень. Якби в один прекрасний момент міцні замки забуття були зірвані з темних комірок пам'яті, все накопичене там хлинуло б у вищі відділи кори і зробило б її нездатною до мислення - до відбору, зіставлення, умовиводу і судження.

Той факт, що «забування» є не мінусом, не недоліком нашої психіки, а, навпаки, перевагою, яка свідчить про наявність спеціально і доцільно здійснюваного його «механізму», наочно продемонстрував радянський психолог О.М. Леонтьєв на сеансі з одним відомим володарем «абсолютної пам'яті». Людина, яку випробовували могла з першого разу «запам'ятати» список в сто, двісті, тисячу слів і відтворити його в будь-якій послідовності і через будь-який час. Після демонстрації їй було поставлено невинне запитання, чи не пригадає вона серед відкарбованих в її пам'яті слів одне, а саме: назву гострозаразної хвороби з трьох букв? Настала заминка. Тоді експериментатор звернувся за допомогою до залу. І тут виявилось, що десятки «нормальних» людей пам'ятають те, що не може «згадати» людина з «абсолютною пам'яттю». У списку промайнуло слово «тиф», і десятки людей з «відотною» пам'яттю абсолютно проти своєї волі зафіксували це слово... «Нормальна» пам'ять «сховала» його в темну комірку, «про запас», як і всі інші дев'ятсот дев'яносто дев'ять слівцець. Але тим самим вищі відділи кори, які відають мисленням, залишилися «вільними» для своєї спеціальної роботи, в тому числі й для цілеспрямованого «спогаду» шляхами логічного зв'язку. Мозку з «абсолютною пам'яттю» працювати виявилось так само важко, як шлунку, битком набитому камінням...

Експеримент є вельми повчальним. Наявність «абсолютної», механічної, пам'яті - не перевага, а, навпаки, ущербність щодо одного з найважливіших і хитромудрих механіків нашого мозку, нашої психіки. Механізму, який активно «забуває» все те, що безпосередньо є непридатним для здійснення вищих

психічних функцій, все те, що не пов'язане з логічним потоком руху думок. Марне, не пов'язане з активною розумовою діяльністю мозок намагається забути, занурити на дно підсвідомості, щоб залишити свідомість вільною і готовою до вищих видів діяльності...

Ось такий «природний» механізм мозку, який охороняє вищі відділи кори від агресії, від повені хаотичної маси незв'язної інформації, і руйнує, і калічить зубріння. Мозок насильно примушують «запам'ятовувати» все те, що він активно намагається забути, замкнути під замок, щоб воно не заважало мислити. У нього «втовкмачують», ламаючи його впертий опір, сирий, необроблений і неперетравлений (мисленням) матеріал. Чарівно тонкі механізми тим самим псуються, калічаються грубим втручанням. А через багато років якийсь мудрий вихователь звалить провину на природу...

«Природний» мозок дитини з усіх сил чинить опір такому нашпиговуванню неперетравленими знаннями. Він намагається позбутися від не пережованої ним самим їжі, намагається занурити її в нижчі відділи кори, забути, а його знову й знову дресирують повторенням, примушують, ламають, користуючись різними засобами. Зрештою свого домагаються. Але якою ціною! Ціною здатності мислити.

Як не згадаєш тут хірургів з «Людини, яка сміється»!

Компрачикоси від педагогіки й надають мисленню раз і назавжди зафіксовану «посмішку», роблять його здатним працювати тільки за жорстко «втовкмаченою» схемою. І немає більш поширеного способу створення дурної людини.

Добре ще, коли вихованець не надто серйозно ставиться до непотрібної «премудрості», що зазубрюється ним, якщо він «відбуває номер». Тоді його не вдається скалічити до кінця, і живе життя, що оточує маленьку людину, її рятує. Воно є завжди розумнішим за тупого педагога.

Безнадійні недотепи виростають нерідко саме з найслухняніших і найстаранніших «зубрил», підтверджуючи тим самим, що і «слухняність», і «старанність» - такі самі діалектично підступні гідності, як і всі інші «абсолюти», які у відомій точці і за відомих умов перетворюються в свою протилежність, у вади, в тому числі непоправні.

І варто сказати, що будь-яка жива дитина має дуже точний індикатор, який відрізняє «природні» педагогічні впливи на її мозок від насильницьких, тих, що калічать. Вона або засвоює «знання» з жадібно-живим інтересом, або проявляє тупе неприйняття, впертість, протидію насильству. Вона або з легкістю, сходу, «схоплює», причому із задоволенням, або, навпаки, ніяк не може «запам'ятати» прості, здавалося б, речі, соваючись і вередуючи...

А звідси випливає простий і старий як світ висновок - навчити дитину (та й чи тільки дитину?) чому-небудь, в тому числі і здатності (вмінню) самотійно мислити, можна тільки при уважному ставленні до її індивідуальності. Стара філософія і педагогіка називала таке ставлення «любов'ю». Назва не така вже й неточна, хоча деякі любителі «строного мислення» і вважатимуть таке визначення «якісним» і тому - ненауковим...

Звичайно, і до свідчень «самопочуття» дитини потрібно ставитися з розумом. Може трапитися, що вона совається на місці не тому, що їй нудно, а тому, що вона напередодні об'їлася нестиглими сливами. Ну й що, «індивідуальність» - річ взагалі примхлива і математично однозначно не визначається...

Але все це, так би мовити, є морально-естетичною прелюдією. А як же все-таки вчити мислити? Любові і уваги до індивідуальності тут, зрозуміло, замало, хоча без них і не обійтися.

Загалом і в цілому відповідь є такою. Слід організувати процес засвоєння знань, процес засвоєння розумової культури так, як організовує його тисячі років кращий учитель - життя. А саме: так, щоб дитина постійно була змушена тренувати не тільки (і навіть не стільки) пам'ять, скільки здатність самостійно розв'язувати задачі, які потребують мислення у власному і точному значенні слова, - «сили судження», вміння з'ясовувати, підходить даний випадок під засвоєні раніше правила чи ні, а якщо ні, то як тут бути?

Розв'язування задач - зовсім не привілей математики. Все людське пізнання є не чим іншим, як безперервним процесом постановки та розв'язання все нових і нових задач, питань, проблем, труднощів. І само собою зрозуміло, що лише та людина розуміє наукові формули і положення, котра бачить в них не просто фрази, які їй належить зазубрити, а насамперед - важко знайдені відповіді на цілком певні питання. На питання, які природно виростають із гущі життя і настійно вимагають відповідей.

Так само ясно, що людина, яка побачила в теоретичній формулі чітку відповідь на питання, що замучило (зацікавило) її, проблему, ускладнення, таку теоретичну формулу не забуде. Вона не буде змушена її зазубрювати. Вона її запам'ятає легко й природно. А якщо й «забуде» - не біда. Вона завжди її виведе сама, коли їй знову трапиться ситуація-завдання з тим самим складом умов. А те, що ми описали, і є розумом.

Так що вчити мислити слід починати з розвитку здатності правильно ставити (задавати) питання. З цього завжди починала і починає сама наука - з постановки питання природі, з формулювання проблеми, тобто задачі, яка є нерозв'язною за допомогою вже відомих способів дій, відомих - второваних і затоптаних - шляхів розв'язання. Так само повинен починати свій рух в науці і кожен індивід, який вперше вступає на її терени. У тому числі - дитина. З гострого формулювання труднощі, яка є нерозв'язною за допомогою донаукових засобів, з точного і гострого вираження проблемної ситуації.

Що б ми сказали про математика, який змушував би своїх учнів зубрити напам'ять відповіді, що надруковані в кінці задачника, не показуючи їм ні самих задачок, ні способів їх розв'язання? Тоді як географію, ботаніку, хімію, фізику та історію ми часто викладаємо дітям саме таким безглуздим способом. Ми проголошуємо їм відповіді, що вже знайдені людством, часто навіть не намагаючись пояснити, на які саме запитання вже надані, знайдені, відгадані відповіді...

Підручники і вчителі, що слідують їм, занадто часто, на жаль, починають прямо з підсумкових дефініцій. Але ж реальні люди, які створили науку, ніколи не починали з них.

Дефініціями вони закінчували. А дитину вводять в науку чомусь з протилежного кінця. А потім дивуються, що вона ніяк не може «засвоїти», а «засвоївши» (в сенсі - зазубривши), ніяк не може співвіднести загальнотеоретичні положення з реальністю, з життям. Так і виростає псевдовчений, педант, людина, яка іноді знає назубок майже всю літературу зі свого фаху, але не розуміє її.

Ось блискучий аналіз розуму педанта, показаний Карлом Марксом. Він доволі повчальний. Йдеться про німецького економіста В.Ф. Рошера. «Рошер безумовно має велике - часто зовсім марне - знання літератури, хоча навіть в цьому відразу впізнав я alumnus [вихованця] Геттінгена, який не орієнтується вільно в літературних скарбах, а знає тільки, так би мовити, "офіційну" літературу... Але, не кажучи вже про це, що за користь мені від суб'єкта, який знає всю математичну літературу, але не розуміє математики?.. Якщо подібний педант, який, в силу своєї натури, ніколи не може вийти за межі вчення та викладання завченого і сам ніколи не зможе чогось навчитися, якби такий собі Вагнер був, принаймні, чесним і совісним, то він міг би бути корисним своїм учням. Аби він не вдавався до жодних брехливих хитрощів і сказав відверто: тут протиріччя; одні кажуть так, інші - так; особисто у мене по суті питання немає ніякої думки; подивіться, чи не зможете Ви розібратися самі! За такого підходу учні, з одного боку, отримали б відомий матеріал, а з іншого - було б дано поштовх їх самостійній роботі. Звичайно, в даному випадку я

висуваю вимогу, яка суперечить природі цього педанта. Його істотною особливістю є те, що він не розуміє самих питань, і тому його еkleктизм зводиться по суті лише до натаскування звідусіль вже готових відповідей...» [16]

Наука і в її історичному розвитку, і в ході її індивідуального опанування взагалі починається з питання природі чи людям - байдуже. Але будь-яке справжнє питання, що виростає з гущі життя і є нерозв'язним за допомогою вже відпрацьованих, звичних та заштампованих рутинних способів, завжди формулюється для свідомості як формально-нерозв'язне протиріччя. А ще точніше, як логічне протиріччя, яке є нерозв'язним чисто логічними засобами, тобто рядом чисто механічних операцій над раніше завченими поняттями (а ще точніше - термінами).

Філософія давно з'ясувала, що справжнє питання, яке підлягає розв'язанню тільки через подальше дослідження фактів, завжди виглядає як логічне протиріччя, як парадокс. Тому саме там, де в складі знання раптом з'являється протиріччя (одні кажуть так, інші - так), тільки й виникає, власне, потреба і необхідність глибшого дослідження самого предмета.

Протиріччя – показник того, що знання, яке зафіксоване в загальноприйнятих положеннях, є надто загальним, неконкретним, однобічним.

Розум, який привчений до дій за штампом, за готовим рецептом «типового розв'язку», і котрий втрачається там, де від нього вимагається самостійне (творче) рішення, тому й «не любить» протиріч. Він намагається їх обходити, замазувати, повертаючи знову й знову на затоптані, рутинні

стежки. І в разі невдачі, коли протиріччя вперто виникає знову й знову, такий розум зривається в істерику, саме там, де потрібно мислити. Отже, ставлення до протиріччя є достатньо точним критерієм культури розуму. Навіть, власне кажучи, показником його наявності.

Колись в лабораторії І. П. Павлова здійснювали над собакою доволі неприємний (для собаки, зрозуміло) експеримент. У неї старанно формували і відпрацьовували позитивний слиновидільний рефлекс на зображення кола, і негативний - на зображення еліпса. Потім, в один прекрасний день, коло повертали в поле її зору так, що воно поступово «перетворювалося» в еліпс. Собака починала хвилюватися, і в якійсь точці зривалася в істеричний стан, або впадала в тупу апатію, починала відвертатися від неприємного видовища. Два строго відпрацьованих умовно-рефлекторних механізми, прямо протилежних за своєю дією, включалися разом і зіштовхувалися в конфлікті, у збої, в антиномії. Для собаки це було нестерпно - момент перетворення А в не-А; момент, в якому «ототожнюються протилежності», саме й є тим моментом, щодо якого гостро та чітко виявляється принципова відмінність мислення людини від відображальної діяльності тварини.

Для справді культурного в логічному відношенні розуму поява суперечності - сигнал появи проблеми, яка є нерозв'язною за допомогою строго заштампованих інтелектуальних дій, є сигналом для включення мислення - самостійного розгляду речі, в розумінні якої виникла антиномія. І розум з самого початку потрібно виховувати так, щоб протиріччя служило для нього не приводом для істерики, а поштовхом до самостійної

роботи, до самостійного розгляду самої речі, а не тільки того, що про неї сказали інші люди...

Такою є елементарна вимога діалектики. А діалектика - зовсім не таємниче мистецтво, яке властиве лише зрілим і обраним умам. Вона - справжня логіка дійсного мислення, синонім конкретного мислення. Її-то й потрібно виховувати з дитинства.

Не можна не згадати тут мудрі слова, сказані недавно одним старим математиком. Міркуючи про причини недостатності культури математичного (і не тільки математичного) мислення у випускників середніх шкіл в останні роки, він надзвичайно точно охарактеризував їх так: в програмах «занадто багато остаточно встановленого», занадто багато «абсолютних істин»... Саме тому учні, що звикають «ковтати смажених рябчиків абсолютної науки», і не знаходять потім шляхів до об'єктивної істини, до самої речі.

«Згадую себе, - пояснив вчений, - свої шкільні роки.

Літературу нам викладав дуже грамотний послідовник Белінського. І ми звикли дивитися на Пушкіна його очима, тобто очима Белінського. Сприймаючи як «безсумнівне» все те, що говорив про Пушкіна учитель, ми і в самому Пушкіні бачили тільки те, що про нього сказано учителем - і нічого понад це... Так було доти, поки мені в руки випадково не потрапила стаття Писарева. Вона збентежила мене - що таке? Все навпаки, і теж переконливо. Як бути? І тільки тоді я взявся за самого Пушкіна, тільки тоді я сам розгледів його справжні краси і глибини. І тільки тоді я по-справжньому, а не по-

шкільному, зрозумів і самого Белінського, і самого Писарева...»

Скільки людей пішло зі школи в життя, завчивши «безсумнівні» положення підручників про Пушкіна, і на тому заспокоївшись! Природно, що людина, наковтавшись досхочу «смажених рябчиків абсолютної науки», взагалі вже не хоче дивитися на живих рябчиків, що літають в небі... Адже не секрет, що у дуже багатьох людей охоту читати Пушкіна відбили саме на уроках літератури в середній школі. Та хіба тільки Пушкіна?

Можуть сказати, що школа зобов'язана дати учневі «безсумнівні» і «твердо встановлені основи» сучасної науки, а не сіяти в його незміцнілі мізки сумніву, протиріччя і скепсис. Вірно.

Але не варто забувати, що всі «твердо встановлені основи» самі є не що інше, як результати важкого пошуку, не що інше, як важко здобуті відповіді на колись посталі (а нині зрозумілі) питання, не що інше, як розв'язані протиріччя. А не "абсолютні істини», що звалилися з неба. Рябчика хтось мав був зловити і засмажити. І цьому - а не заковтуванню пережованої чужими зубами кашки - потрібно вчити в науці. З самого першого кроку. Бо далі буде пізно.

Голий результат без шляху, що до нього веде, є трупом, мертвою кісткою, скелетом істини, який є нездатним до самостійного руху, як прекрасно висловився в своїй «Феноменології духу» діалектик Гегель. Готова, словесно-термінологічно зафіксована наукова істина, відділена від шляху, на якому вона була знайдена, перетворюється в

словесне лушпиння, зберігаючи, проте, всі зовнішні ознаки істини. І тоді мертвий хватає живого, не дає йому рухатись вперед шляхом науки, шляхом істини. Істина мертва стає ворогом істини живої, котра розвивається. Так з'являється догматично скостенілий інтелект, який оцінюється на випускних іспитах на «п'ятірку», а життям - на «двійку» і навіть нижче.

Такий не любить протиріч, тому що не любить нерозв'язаних питань, а любить тільки готові відповіді; не любить самостійної розумової праці, а любить користуватися плодами чужої розумової праці, - дармоїд-споживач, а не творець-трудівник. Таких, на жаль, наша школа продукує ще чимало...

Вчити специфічно людському мисленню - значить вчити діалектиці, вмінню строго фіксувати протиріччя, а потім знаходити йому дійсне розв'язання шляхом конкретного розгляду речі, дійсності, а не шляхом формально-словесних маніпуляцій, які замазують протиріччя, замість того щоб їх розв'язувати.

Ось і весь секрет. Тут і відмінність людського мислення від психіки будь-якого ссавця, а також від дій лічильно-обчислювальної машини. Остання теж приходять в стан «самозбудження», дуже точно «моделює» істеріку собаки в дослідах Павлова, коли на її «вхід» подають разом дві взаємовиключні команди - «протиріччя». Для людини поява суперечності - сигнал для включення мислення, а не істеріки.

Діалектичне мислення й слід розвивати з дитинства, з перших кроків руху людини в науці. Іншого шляху до перетворення

дидактики на основі діалектичного матеріалізму, на основі діалектики як логіки і теорії пізнання матеріалізму немає. В іншому випадку всі розмови про таке «перетворення» залишаться невинним побажанням, порожньою фразою. Позаяк «ядром» діалектики, без якого ніякої діалектики немає, є якраз протиріччя - «мотор», «рушійна пружина» мислення, що розвивається.

Нового тут нічого немає. Будь-який достатньо розумний і досвідчений педагог завжди це робив і робить. А саме: він завжди тактовно підводить маленьку людину до стану «проблемної ситуації» - як називають її в психології, - яка є нерозв'язною за допомогою вже «відпрацьованих» дитиною способів дії, за допомогою вже засвоєних знань і водночас є доволі посиленою для неї, для людини з даним (точно враховуваним) багажем знань. Така ситуація вимагає, з одного боку, активного використання всього раніше засвоєного інтелектуального багажу, а з іншого - не «піддається» йому до кінця, вимагаючи «маленької добавки» - власного міркування, елементарної творчої вигадки, крапельки «самостійності» дії. Якщо людина знаходить - після ряду проб і помилок - вихід з такої ситуації, але без прямої підказки, без натаскування, вона й здійснює справжній стрибок уперед на шляху інтелектуального розвитку, на шляху розвитку розуму. І такий крок є дорожчим за тисячі істин, засвоєних готовими з чужих слів. Бо тільки так і саме так виховується вміння здійснювати дії, що вимагають виходу за межі заданих умов задачі.

Значить, діалектика є скрізь, де відбувається вихід з того кола заданих умов, всередині якого задача залишається

розв'язаною і нерозв'язаною (а тому має вигляд логічного протиріччя між «метою» і «засобами» її виконання), в те ширше коло умов, де вона реально, конкретно, предметно і тому наочно розв'язується.

Така діалектика здійснюється навіть у випадку розв'язання простенької геометричної задачі, яка вимагає перетворення умов, що задаються вихідним кресленням, хоч би й саме перетворення полягало всього лиш в проведенні однієї-єдиної зайвої лінії, що з'єднує дві інші (задані), але прямо не з'єднані, не пов'язані, або, як виражаються в логіці, неопосередковані. Лінії, яка здійснює саме зв'язок - перехід, перетворення й тому містить в собі характеристики обох ліній, що пов'язуються нею - і А і не-А.

Перехід від одного до іншого, від А до не-А, само собою зрозуміло, може бути здійснений тільки через «опосередковуючу ланку», через «середній член умовиводу», як його називають в логіці, через «третє». Знаходження такого середнього члена завжди й є найскладнішим завданням. Тут саме й виявляється наявність або відсутність дотепності, винахідливості і тому подібних якостей розуму.

Шукане «третє» завжди має яскраво виражені діалектичні властивості. Саме: воно повинно одночасно вмістити в собі і характеристики А, і характеристики Б (тобто не-А). Для А воно повинно представляти Б, а для Б - бути образом А. Як дипломат в чужій країні представляє собою не свою персону, а свою країну. У країні А він - представник не-А. Він повинен говорити двома мовами, мовами обох країн: тієї, яку він представляє, і тієї, в якій він є представником. Іншими

словами, «середній член» - безпосередня єдність, поєднання протилежностей, точка, в якій вони перетворюються одна в іншу.

Подібну діалектику В.І.Ленін рекомендував бачити в будь-якому реченні. «Іван є людина; Жучка є собака і т.п. Вже тут (як геніально помітив Гегель) є діалектика: окреме є загальне» [17].

Але при чому тут рух думки, виховання вміння думати? Судіть самі.

Насамперед, якщо ми чітко зафіксували умови задачі як протиріччя, то наша думка націлена на відшукання того факту (лінії, події, дії і т.д. і т.п.), за допомогою якого вихідне протиріччя тільки й може бути розв'язано.

Ми поки не знаємо, яким є шукане «третє». Його саме й належить шукати та знайти. Але разом з тим ми вже знаємо про нього щось надзвичайно важливе. А саме: воно повинно одночасно «підводитися» і під характеристики А, і під характеристики Б (тобто не-А). Тому пошук «середнього члена» умовиводу тут стає цілеспрямованим. Ми шукаємо такий реальний факт, який, будучи виражений через терміни вихідних умов задачі, виглядав би як А і не-А одночасно і в «одному й тому самому відношенні», як протиріччя.

З точки зору чисто формального мислення такий факт здається чимось абсолютно неможливим і немислимим. Так, він є «немислимим» в тому сенсі, що його поки немає в нашому мисленні і в полі споглядання, - в складі заданих умов задачі. Але ж все пізнання в кінці кінців і зводиться до того, щоб «немислиме» зробити надбанням думки, знайти,

побачити й осмислити його. І тим самим розв'язати раніше не розв'язані завдання, питання, протиріччя.

Так відбувається і в найскладніших випадках розвитку думки, і в найпростіших. Саме діалектика дала можливість Карлу Марксу розв'язати проблему, на якій зламала собі голову буржуазна наука, - проблему народження капіталу з обміну товарів. Протиріччя тут було зафіксовано найгостріше. Справа в тому, що вищим законом ринкових відносин є обмін еквівалентів - рівних вартостей. Якщо я маю предмет, що коштує п'ять гривень, я можу обміняти його на інші товари, які коштують теж п'ять гривень. Я не можу шляхом обміну - ряду покупок і продажів - перетворити п'ять гривень в двадцять (якщо, звичайно, виключити спекуляцію, обман). Але як є можливим тоді прибуток, додаткова вартість, капітал? Адже його закон - постійне «самозростання». А звідси виникає питання:

«Наш власник грошей, який є поки що тільки личинкою капіталіста, повинен купити товари за їх вартістю, продати їх за їх вартістю і все-таки здобути в кінці цього процесу більше вартості, ніж він вклав в нього. Його перетворення на метелика, на справжнього капіталіста, має відбутися в сфері обігу і водночас не в сфері обігу. Такі умови проблеми. Ніс Rhodus, hic salta! (Тут Родос, тут і стрибай!)» [18]

Тож як, без жодного обману, тобто без будь-якого порушення вищого закону товарного світу, раптом виникає капітал, характеристики якого прямо суперечать закону обміну еквівалентів?

Завдання поставлене чітко і ясно. Його розв'язання, продовжує Маркс, є можливим лише за тієї умови, якщо нашому «власнику грошей... пощастить відкрити в межах сфери обігу, тобто на ринку, такий товар, сама споживча вартість якого мала б оригінальну властивість бути джерелом вартості, - такий товар, дійсне споживання якого було б матеріалізацією праці, а отже, творенням вартості» [19].

Такий товар, споживання якого було б творенням! Річ начебто неможлива, «немислима», бо логічно суперечлива.

Але якщо власник грошей все таки перетворився на капіталіста, то значить він все-таки розв'язав нерозв'язну з точки зору вищого закону товарного світу проблему. Він обмінював чесно копійку на копійку, нікого ні разу не надувши і все-таки отримав в результаті гривню... А, отже, все-таки знайшов та купив на ринку немислимо чудовий предмет - товар, вартість, споживання (знищення) якої є тотожним виробництву (творенню) вартості...

І теоретику, щоб розв'язати теоретичне (логічне) протиріччя, залишається тільки простежити, де саме примудрився власник грошей купити такий над-оригінальний товар, за допомогою якого немислиме стає мислимим? І що це за чарівний предмет, який здійснює немислиме без будь-якого порушення строгого закону товарного світу? Автор «Капіталу» і виявив шуканий предмет: «власник грошей знаходить на ринку такий специфічний товар; це - здатність до праці, або робоча сила» [20].

Ось він - єдиний товар на ринку, за допомогою якого досягається розв'язання протиріччя, яке не розв'язується

жодними термінологічними фокусами; єдиний предмет, який строго підпорядковується всім законам товару, підходить під всі теоретичні визначення товару, вартості (під ті самі визначення й закони, з точки зору яких народження капіталу - акт незаконний, навіть протизаконний), і водночас в найсуворішій відповідності з законом породжує незаконне дітище - додаткову вартість, капітал, тобто явище, яке безпосередньо суперечить законам товарного світу. Такий предмет, в самому існуванні якого відбувається перетворення А в не-А: споживчої вартості - в мінову вартість. Так само природне, і водночас так само «нестерпне» для недіалектичного мислення перетворення, як і перетворення кола в еліпс, в не-коло.

Знайдено такий факт, такий безпосередньо реальний, конкретно наочний факт, і розв'язано логічне протиріччя, яке без нього і крім нього є нерозв'язним. І тут дуже чітко видно, що саме логічне протиріччя, котре виявлене всередині вихідних умов задачі, і всередині них - нерозв'язане і нерозв'язне, задає мисленню ті умови, яким має відповідати шукане, той Х, та відсутня ланка, яку ми повинні знайти, щоб строго розв'язати задачу.

Описаний механізм діалектичної думки можна образно уявити собі так. Він нагадує розірваний електричний ланцюг, на одному з кінців якого накопився плюсовий заряд, а на іншому - протилежний, заряд зі знаком мінус. Створена напруга може розрядитися тільки через замикання кінців ланцюга якимось предметом. Яким? Давайте пробувати. Замкнемо кінці шматочком скла. Струм не протікає, напруга зберігається. Сунемо між кінцями дерево - той самий ефект.

Але варто потрапити в проміжок між полюсами шматочку металу, як...

«Напруга протиріччя» в мисленні розряджається аналогічно, через включення в «розірваний» протиріччям ланцюг міркування нового факту. Само собою зрозуміло, що не будь-якого. А лише того одного-єдиного, який «підводиться» під умови задачі, замикає («опосередковує») раніше не "опосередковані» сторони суперечності.

Діалектика взагалі й полягає в тому, щоб у фактах, у складі фактів, що утворюють систему умов нерозв'язаної задачі, виявити їх власне протиріччя, довести його до граничної ясності і чистоти вираження, а потім знайти йому розв'язання знову таки у фактах, в складі того єдиного факту, якого поки що в полі зору немає і який потрібно знайти. Протиріччя і змушує шукати такий факт. І тоді протиріччя в мисленні (тобто логічне протиріччя) розв'язується згідно з тим способом, яким реальні суперечності розв'язує сама дійсність, рух «самої речі».

А не за рахунок чисто термінологічних маніпуляцій, не шляхом «уточнення понять» і їх визначень. Звичайно, проти прагнення «уточнити поняття» заперечити нічого не можна. Перевірка і перепереверка попереднього ходу міркувань, в результаті якого з'явилося логічне протиріччя, доволі часто показує, що вся справа лише в простій неохайності, двозначності термінів і т.п., а тому протиріччя жодної реальної проблеми не виражає. Такі протиріччя розв'язуються чисто формальним шляхом, саме «уточненням термінів», і ніякого пошуку нових фактів не вимагають.

Однак діалектика передбачає формально-бездоганне мислення. Тому все сказане вище стосується лише тих логічних суперечностей, які з'являються в міркуванні в результаті самого строгого і формально-бездоганного мислення, яке логічно виражає реальні умови задачі.

Вища культура мислення, здатність виносити без роздратування та істерики «напругу протиріччя», здатність знаходити йому предметне, а не словесне розв'язання завжди виражається в умінні полемізувати з самим собою. Чим відрізняється діалектично мисляча людина від недіалектично мислячої? Умінням наодинці з собою, без наявності «зовнішнього опонента», зважувати всі «за» та «проти», не чекаючи, поки їй ці «проти» зі зловтіхою суне в ніс противник. Ось чому культурно мисляча людина і виявляється завжди прекрасно озброєною в суперечках. Вона заздалегідь передбачає всі «проти», враховує їх ціну та вагу і заготовлює контраргументи.

Людина, яка, готуючись до суперечки, старанно і пристрасно колекціонує лише одні «за», одні «підтвердження» своїй несуперечливій тезі, завжди буває битою. Її б'ють з несподіваних для неї боків. А їх тим більше, чим старанніше вона шукала «підтверджень», чим старанніше закривала очі на ті реальні сторони речі, які можуть служити підставою для протилежного погляду. Іншими словами, чим одностороннішою (абстрактнішою і загальною) є та «безсумнівна» для неї теза, якій вона чомусь надає перевагу, тим «безсумнівнішою» і «повнішою» є та істина, яку вона вдовбала, засвоїла як «несуперечливу» всередині себе тезу.

Тут-то й проявляється вся підступність «абсолютних» істин. Адже чим істина є більш «абсолютною» і «безумовною», тим ближче вона до фатального моменту свого перетворення в свою власну протилежність. Тим легше опонентові обернути її проти неї самої, тим більше фактів і підстав можна проти неї висунути.

Два на два чотири? Як сказати! Принаймні, не завжди, а в дуже рідкісних, в штучних і виняткових випадках. У випадках, пов'язаних лише з твердими, непроникними одне для іншого тілами. Дві краплі води при «складанні» дадуть лише одну краплю, а можливо, і двадцять одну. Два літри води, «складені» з двома літрами спирту, ніколи не дадуть вам чотирьох літрів горілки, а завжди трохи менше... І взагалі «два на два - чотири» було б абсолютно непогрішним тільки в тому випадку, якби всесвіт складався лише з одних абсолютно твердих тіл. Але чи є такі взагалі, хоча б як виняток? А, можливо, вони існують тільки в нашій власній голові, в ідеалізуючій фантазії? Питання не з легких. Атоми і електрони, принаймні, не такі.

Саме тому ті математики, які переконані в абсолютно безсумнівній всезагальності своїх тверджень (математичних істин), саме й схильні до уявлення, згідно з яким математичні твердження не відображають і не можуть відображати нічого в реальному матеріальному світі, і що вся математика від початку й до кінця є лише суб'єктивною штучною конструкцією, плодом «вільної» творчості нашого власного духу і нічим більше. І тоді стає загадково-містичним той факт, що математика взагалі може застосовуватися до емпіричних

фактів і прекрасно «працювати» в процесі їх аналізу, в процесі дослідження дійсності...

А філософські ідеалісти тут як тут, як завжди в подібних випадках. Ось вам і покарання за сліпу віру в таку, здавалося б, очевидну абсолютну тезу, як «два на два - чотири». Так, абсолютні часом взагалі є не тільки непорушними, а й гранично підступними...

Тож хіба годиться вселяти маленькій людині сліпу довіру до таких явних «зрадників»? Чи не готуємо ми її свідомо їм в жертву, на заслання? Замість того, щоб рости людину властителем над «абсолютними» істинами?

Людину, яку виховали в гадці, що «два на два - чотири», є безперечною істиною, над якою й замислюватися неприпустимо, ніколи не стане не тільки великим математиком, а й просто математиком. Вона не вмітиме вести себе в сфері математики по-людськи. І назавжди залишиться лише піддослідним кроликом, якому вчитель буде постійно підносити дуже неприємні і незрозумілі сюрпризи, на зразок перетворення кола в еліпс, багатокутника - в коло, кривої - в пряму і назад, скінченного - в нескінченне тощо. А вона подібні фокуси сприйматиме як чорну магію, як таємниче мистецтво математичних богів, яким треба лише молитися і сліпо поклонятися.

А життя, мало того, покаже їй, як двічі два перетворюється не тільки в п'ять, а й в стеаринову свічку... Життя, як не крутись, є сповненим змін, перетворень. Абсолютно незмінного в ній замало. Наука для неї буде лише предметом сліпого поклоніння, а життя - суцільним приводом для істерики.

Зв'язок науки з життям назавжди залишиться містично-незрозумілим, незбагненим і нездійсненим: життя буде здаватися чимось абсолютно «ненауковим» і навіть «ірраціональним», а наука – сном, що витає над життям і несхожим на неї.

Ні до чого іншого й не може вести «вбивання абсолютів» в череп маленької людини. Чим міцніше, чим більш сліпо вона увірує в їх непогрішність в дитинстві, тим жорстокіше покарає її життя розчаруванням в науці, маловір'ям і скепсисом. Протиріччя загальної ідеї, абстрактної істини з невираженим в ній різноманіттям живих фактів вона все одно не обмине, не уникне. Рано чи пізно вона в таке зіткнення упреться носом. І змушена буде розв'язувати протиріччя. А якщо її цьому не навчили, якщо переконали в тому, що навіювані їй істини є настільки абсолютними і безсумнівними, що їй ніколи не трапиться суперечливий їм факт, вона побачить, що її обдурили. І тоді вона перестане вірити і вам, і тим істинам, які ви їй втовкмачили.

Філософія і психологія давно встановили, що скептик - завжди розчарований догматик, що скепсис - зворотний бік догматизму. Скепсис і догматизм - дві взаємно провокуючі позиції, дві мертві і нежиттєздатні половинки, на які тупим вихованням розрізається живий людський розум.

Виховання догматика полягає в тому, що людину привчають дивитися на навколишній світ тільки як на резервуар прикладів, що ілюструють справедливість тієї чи іншої абстрактно-загальної істини. І ретельно оберігають від зіткнення з фактами, що говорять на користь протилежного

погляду. Само собою зрозуміло, що таким чином виховується тільки абсолютно некритичний щодо самого себе розум. Так само зрозуміло, що такий оранжерейно вирощений розум може жити лише під скляним ковпаком, в стерильно кондиціонованому повітрі, і що духовне здоров'я, яке зберігається таким шляхом, так само міцно, як і фізичне здоров'я дитини, яку не виносять гуляти з боязні, як би вона не застудилася... Будь-який, найслабший вітерець таке здоров'я губить. Те саме відбувається з розумом, який ретельно оберігають від зіткнень з протиріччями життя, з розумом, який боїться (і не вміє спростувати) концепцій, що заперечують завчені ним істини.

Вивчення контраргументів, писав Кант, є набагато кориснішим для «доброї справи», ніж читання творів, які доводять те, що вже давним-давно доведено і прекрасно відоме тобі.

«Догматичного захисника доброї справи, - продовжує Кант, - ...я б зовсім не став читати, оскільки заздалегідь знаю, що він буде нападати на уявні аргументи противника лише для того, щоб розчистити шлях своїм доводам». Але вже знайома догма може дати менше матеріалу для нових зауважень, ніж нова й дотепно побудована...

«Але чи не варто принаймні застерігати від подібних творів молодь, яка довірена академічному навчанню, і утримувати її від раннього знайомства з настільки небезпечними положеннями, поки її здатність судження не дозріла або, вірніше, поки вчення, яке бажають втовкмачити їй, не вкоренилося в ній настільки міцно, щоб твердо протистояти будь-яким протилежним переконанням, звідки б вони не виходили?»

Неначе резонно, продовжує Кант. Але... «Але якщо згодом цікавість або мода століття дасть їй в руки подібні твори, чи витримають тоді ці юнацькі переконання?»

Сумнівно. Тому що для того, хто звик тільки до догматичного умонастрою і не вміє розвивати приховану діалектику, яка притаманна його власній душі не менше, ніж душі противника, протилежне переконання матиме «перевагу новизни», на відміну від звичного, завченого з «легковір'ям молодості»... «Тоді юнакові здається, ніби кращим засобом доведення того, що він вийшов з дитячого віку, - це знехтувати такими доброзичливими застереженнями, і, звикнувши до догматизму, він жадібними ковтками п'є отруту, яка догматично руйнує його основоположення».

Цілком вірним й по нині є дане твердження, психологічний закон, який має свій прообраз в логіці речей. Адже і Гегель розцінював скептицизм як вищу, ніж догматизм, ступінь розвитку духу, як природну форму подолання наївного догматизму. Бо якщо догматик гне своє, захищаючи одну «половинку істини» проти іншої, не вміючи знайти «синтез протилежностей», «конкретну істину», то скептик, також не вміючи здійснити конкретний синтез, принаймні бачить обидві половинки, розуміючи, що обидві вони мають підставу... І коливається між ними.

Тому у скептика є надія побачити річ, з приводу якої ламають списи догматики, як «єдність протилежностей», як те шукане «третє», яке одному догматику здається А, а іншому – не-А...

А два догматики, як два барани на мосту, приречені на вічну суперечку. Вони будуть битися, поки обидва не впадуть у

холодну воду скепсису. І тільки скупавшись в його протверезному струмені, вони стануть розумнішими, якщо, звичайно, не захлинуться і не потонуть...

Діалектичне мислення, згідно з Гегелем, включає в себе скепсис як свій «внутрішній», органічно властивий йому момент. Але в цій іпостасі він вже не є скепсисом, а є просто розумною самокритичністю.

На це звертав увагу і Ленін: «Діалектика, - як роз'яснював ще Гегель, - містить у собі момент релятивізму, заперечення, скептицизму, але не зводиться до релятивізму» [21].

Живий діалектично мислячий розум не складеш з двох однаково мертвих половинок - з догматизму і скептицизму, він знову-таки є не механічним поєднанням двох протилежних полюсів, а є щось «третє». Саме: з'єднання розумної (а тому твердої) переконаності з так само розумною (а тому гострою) самокритичністю. Такою є діалектика розуму, який здатен відобразити діалектику дійсності. Логіка мислення, згодна з логікою речей.

Побудувати дидактику, спрямовану на виховання справжнього розуму, можна лише пам'ятаючи про все це. І якщо ви хочете виховати з людини закінченого скептика і маловіра, то немає вірнішого способу досягнення такої сумнівної мети, ніж вселяти їй сліпу довіру до «абсолютних» істин науки. До найкращих, до найвірніших істин. До тих самих, які ніколи б його не обманули, якби він їх засвоював не бездумно і сліпо, а з розумом.

І навпаки, якщо ви хочете виховати людину, яка не тільки твердо переконана в могутність знання, а й здатна

застосовувати його міць для розв'язання протиріч життя, то домішуйте до «безсумнівного» нешкідливу для неї дозу «сумніву», скепсису, як говорили стародавні греки. Чиніть так, як здавна чинить медицина, коли прищеплює новонародженій ослаблену вакцину найстрашніших (навіть для дорослої!) хвороб. Змушуйте її перехворіти такими хворобами в ослабленій, в безпечній та необхідній для людини і її розуму формі. Привчайте її кожну загальну істину самостійно перевіряти на зіткненні, на очній ставці з фактами, що безпосередньо-суперечать їй, допомагайте їй розв'язувати конфлікт між загальною істиною і одиничним фактом на користь справжньої, конкретної, істини. До обопільної користі і науки, і факту. А не на користь факту і на шкоду науці, як часто виходить у догматиків, які зневірилися розумно розв'язати конфлікт і тому розчарувалися в науці і зрадили їй під тим приводом, що вона вже «не відповідає життю».

Тоді-то вашого вихованця і за порогом школи не підстереже і не отруїть своєю отрутою страшний мікроб розчарування і скепсису. Він матиме міцний імунітет, знатиме, як відстояти честь наукового знання в разі його конфлікту з такими фактами і фактиками, що суперечать йому. Він знатиме, як самі факти науково осмислити, і не шляхом філістерського «пристосування» науки до фактиків, не шляхом зради наукових істин в ім'я цих фактиків, а точніше, в ім'я філістерського принципу: «таке життя»...

Тільки так і можна розвинути в людині вміння думати, вміння мислити конкретно. Позаяк мислити можна тільки конкретно. Тому, що сама істина завжди конкретна, тому, що «абстрактної істини немає» (В. І. Ленін).

Таким є стан, який ніколи не втомлювалися повторювати найвидатніші уми людства - Маркс, Енгельс, Ленін, і який у всіх випадках має бути провідним принципом нашої дидактики та педагогіки.

Правда, слівцем «конкретне» ми козиряємо доволі часто, мабуть, занадто часто, щораз розмінюючи його на дрібниці, до яких воно взагалі не має відношення. Чи не занадто часто плутаємо ми «конкретність» з «наочністю»? Адже це доволі різні речі. Принаймні, в марксистсько-ленінській філософії, у логіці й теорії пізнання матеріалізму.

У науковій філософії під «конкретним» розуміється зовсім не «наочне». З таким ототожненням двох різних понять Маркс, Енгельс і Ленін розмежувалися категорично, як з надто поганим спадком середньовічно-схоластичної філософії. «Конкретне» для Маркса, Енгельса й Леніна є синонімом «єдності у різноманітті». Конкретним, іншими словами, називається лише закономірно-пов'язана сукупність реальних фактів, чи система визначальних фактів, котра є зрозумілою в їх особистій залежності, в зчепленні та взаємодії. А де в наявності лише купа, лише нагромадження самих що ні на є наочних фактів і прикладів, що підтверджують будь-яку худу і абстрактну «істину», ні про яке «конкретне знання», з точки зору філософії, взагалі не може мовитися. Навпаки, в даному випадку наочність є лише маскарадною маскою, під якою ховається від людей найпідступніший і огидний ворог конкретного мислення - знання абстрактне в самому паршивому і точному сенсі слова, тобто порожнє, відірване від життя, від дійсності, від практики.

Правда, часто чуєш таке «виправдання». Мало, про що тлумачить мудра філософія десь на вищих поверхах своєї премудрості, розуміючи під «конкретним» якісь дуже складні речі. А дидактика є наукою простішою. Вона з висотами діалектики справи не має, і їй дозволено все те, що не дозволено високій філософії. І нічого страшного немає, якщо ми під «конкретністю» розуміємо саме «наочність» і не вдаємося в надто тонкі розрізнення...

На перший погляд, справедливо. Що поробиш, якщо в педагогіці термін «конкретне» не надто чітко розрізняють від терміна «наочне»? Хіба справа в термінології? Хоч горщиком назви, тільки в піч не сунь... І якби справа була тільки в терміні, тільки в назві, можна було б не сперечатися.

Але в тому-то й біда, що, хоча все починається з плутанини в термінах, кінець виглядає далеко не нешкідливим. А закінчується тим, що «наочність» (принцип сам по собі ні хороший, ні поганий) зрештою виявляється не союзником і другом істинного (конкретного) мислення, якою вона повинна бути по ідеї і задуму дидактиків, а чимось зовсім протилежним. Вона виявляється саме тим маскарадним вбранням, під яким ховається найабстрактніше, в найгіршому сенсі, мислення і знання.

У поєднанні зі справжньою конкретністю «наочність» служить наймогутнішим засобом розвитку розуму, мислення. У поєднанні ж з абстрактністю та сама «наочність» виявляється вірним засобом калічення, нівечення розуму дитини. В одному випадку вона - добре благо, в іншому - велике зло. Як

дощ, є корисним для врожаю в одному випадку і шкідливим в іншому.

І коли в «наочності» починають бачити абсолютне і безумовне благо, панацею від усіх бід, і насамперед від поганої «абстрактності», від формально-словесного засвоєння знань, то власне й здійснюють, несвідомо для себе, найбільшу послугу тому, з ким борються - «абстрактному». Йому гостинно відкривають всі двері та вікна школи, якщо воно здогадується з'явитися туди в маскарадному костюмі «наочності», під плащем, розмальованим картинками та іншими атрибутами, які маскують його під «конкретне».

Але спочатку розповімо мудру притчу, котра складена сто п'ятдесят років тому однією дуже розумною людиною. Називається ця притча «Хто мислить абстрактно?». Ось вона.

«...Ведуть на страту вбивцю. Для пересічної публіки він - вбивця, і тільки. Може статися, що дами, які при цьому присутні, відзначать між іншим, що він - ставний, показний і навіть гарний чоловік. Публіка розцінить це зауваження як негоже: «як так? вбивця гарний? Як можна думати так погано, як можна називати вбивцю - гарним? самі, мабуть, чи не кращі!» - «Це - ознака моральної зіпсованості, яка панує у вищому світі», - додасть, можливо, священник, який звик дивитися в глибину речей і сердець.

Інакше вчинить знавець людей. Він простежить хід подій, що сформували злочинця, виявить в історії його життя і виховання вплив чвар між батьком і матір'ю в родині, побачить, що колись ця людина за незначну провину була покарана надмірно суворо, що зробило її жорстокою,

налаштувало проти правопорядку, викликало з її боку протидію, яка поставила її поза суспільством, що зрештою і призвело до того, що злочин став для неї єдиним способом самоствердження...

Згадана публіка, якби вона це почула, напевно обурилася б: «Та він хоче виправдати вбивцю!»...

Пригадується мені один бургомістр, який в дні моєї юності звернувся зі скаргою на письменників: вони, мовляв, докотилися вже до того, що стали підривати основи християнства та правопорядку; один з них навіть захищає самогубство; страшно вимовити!

З подальших пояснень враженого бургомістра стало ясно, що йдеться про «Страждання молодого Вертера».

Це й називається мислити абстрактно - не бачити у вбивці нічого окрім того абстрактного, що він - вбивця, і гасити за допомогою цієї простої якості всі інші якості людської сутності у злочинці.

... - Гей, стара, ти торгуєш тухлими яйцями, - сказала покупниця торговці. «Що?! - розлютилася та. - Мої яйця тухлі? Сама ти тухла! Ти мені смієш говорити таке про мій товар? Так сама-то ти хто? Твого батька воші загризли, а мати твоя з французами амури крутила! Ти, у якої бабка в богадільні здохла! Бач, ціле простираadlo на хустку перевела! Відомо, мабуть, звідки у тебе всі ці ганчірки та капелюшки! Якби не офіцери, то такі, як ти, не хизувалися б в нарядах! Порядні-то жінки більше за своїм будинком дивляться, а таким, як ти - саме місце в тюрмі! Дірки б краще на панчохах заштопала!» -

Коротше кажучи, вона ні крапельки доброго не може допустити в кривдниці.

Вона й мислить абстрактно - підсумовує все, починаючи з капелюшків і закінчуючи панчохами, з голови до п'ят, укупі з батьком і всією іншою ріднею покупниці, виключно в світлі того злочину, що та знайшла її яйця несвіжими. Все виявляється забарвленим в колір цих тухлих яєць, тоді як ті офіцери, про яких згадала торговка, якщо вони, звичайно, взагалі мають сюди якесь відношення, що вельми сумнівно, вважали б за краще помітити в жінці зовсім інші речі...»

Притча, здається, не потребує особливо розлогих коментарів і висновків. Автор її - діалектик Гегель - ілюструє нею доволі просте й глибоко правильне, хоча й парадоксальне, на перший погляд, твердження: Хто мислить абстрактно? - Неосвічена людина.

Людина, що володіє розумовою культурою, ніколи не мислить абстрактно через «внутрішню порожнечу і нікчемність цього заняття». Вона ніколи не заспокоюється на худому словесному визначенні («вбивця» і т.п.), а намагається завжди розглянути саму річ у всіх її «опосередковуваннях», зв'язках і відношеннях, й до того ж - в розвитку.

Таке - культурне, грамотне і гнучке предметне мислення філософія і називає конкретним. Таке мислення завжди керується власною логікою речей, а не вузькокорисливим (суб'єктивним) інтересом, пристрастю або відразою. Воно орієнтоване на об'єктивні характеристики явища, на розкриття їх необхідності - закону, а не на випадково

вихоплені, не на дрібниці, що кидаються в очі, будь вони в сто разів наочнішими.

Абстрактне мислення, навпаки, обмежується загальними слівцями, зазубреними термінами та фразами і тому в багатому розмаїтті явищ дійсності бачить зовсім мало. Тільки те, що «підтверджує», дає «наочний доказ» застряглій в голові догмі, загальному уявленню, а часто - і просто егоїстично-вузькому інтересу.

Абстрактне мислення - зовсім не гідність, як іноді думають, пов'язуючи з цим терміном уявлення про «високу науку», як про систему надто незрозумілих абстракцій, що ширяють десь в захмарних висях. Таке уявлення про науку властиве лише тим, хто має уявлення про неї з чужих слів, знає термінологічну поверхню наукового процесу і не вникав в його суть.

Наука, дійсна наука, а не система квазінаукових термінів і фраз - є завжди вираженням (відображенням) фактів, зрозумілих у їхньому власному зв'язку. Поняття - на відміну від терміна, що вимагає простого заучування, - синонім розуміння суті фактів. І воно є завжди конкретним, тобто предметним. Воно виростає з фактів і тільки в фактах і через факти має сенс, значення, зміст.

Таким є й мислення математика, яке мимоволі ображають, бажаючи похвалити, слівцем «абстрактне». Абстрактним є тут лише термінологічне вбрання «понять», лише мова математики. І якщо з усієї математики людина засвоїла лише її «мову», то, значить, вона засвоїла її абстрактно. Значить, не розуміючи і не бачачи її дійсного предмета і не вміючи

самостійно рухатися за її строгою логікою, вона не бачить реальності під спеціально-математичним кутом зору, а бачить тільки знаки, що позначають її. Можливо ще й наочні приклади, що ілюструють «застосування» знаків.

Справжній математик мислить цілком конкретно, як і фізик, біолог, історик. Він розглядає теж не абстрактні закарлючки, а справжнісіньку дійсність, тільки під особливим кутом зору, який є властивим математиці. Уміння бачити навколишній світ під кутом зору кількості і є спеціальною лінією мислення математика. В іншому випадку ми маємо справу не з математиком, а лише з лічильником-обчислювачем, що здійснює лише штаповані допоміжні операції, а не розвиток математичної науки.

І виховати математика, людину, яка вміє мислити в царині математики, є далеко не тим самим, що навчити рахувати, обчислювати, розв'язувати типові завдання.

І математика як наука є анітрохи не складнішою за інші науки, які не здаються такими таємничими абстрактними. У певному сенсі математичне мислення є навіть простішим, легшим. Справді, математичні «таланти» і навіть «генії» розвиваються в такому віці, який в інших науках явно не дає можливості навіть просто вийти на «передній край». Математика допускає менший і простіший «досвід» щодо навколишнього світу, ніж та сама політична економія, біологія чи ядерна фізика. Тому в біології, наприклад, «генія» в п'ятнадцятирічному віці і не зустрінеш.

І порівняно малий відсоток здатних до математичного мислення ми отримуємо досі зовсім не тому, що матінка-

природа така скупа на роздачу математичних здібностей, а зовсім з іншої причини. А передусім тому, що в сферу математичного мислення ми часто вводимо маленьку людину догори ногами, задом наперед. Тому, що з перших же днів вбиваємо їй в голову іноді такі уявлення про математичні поняття, які не допомагають, а, навпаки, заважають їй побачити, правильно розглянути навколишній світ під незвичним для неї строго-математичним кутом зору.

Здібними в результаті виявляються ті діти, які за якимось щасливим збігом обставин примудряються все-таки виглянути у «вікно», що забите дошками хибних уявлень. Десь між цими дошками зберігаються «щілини», в які допитлива дитина іноді й заглядає. І виявляється здібною...

А невірні уявлення про вихідні математичні поняття є органічно пов'язаними з тими антикварними філософсько-гносеологічними уявленнями про поняття взагалі і про їхні стосунки з реальністю, з якими наукова філософія давно впоралася і розпрощалася.

Філософсько-логічний аналіз старої методики навчання першокласників, яка вводила їх в царство математичних понять, безперечно підтверджує висловлене положення. У цьому випадку дитині вселяли просто невірне (з точки зору самої математики) уявлення про число.

Як часто-густо аж до останнього часу задавалося дитині «поняття» числа - фундаментальної і найзагальнішої підстави всіх її подальших кроків в царині математичного мислення?

Спочатку дуже натурально і наочно малювали м'ячик, поряд з ним - дівчинку, яблуко (або вишеньку), жирну паличку (або точку), і, нарешті, цифровий знак одиниці.

Потім - дві ляльки, два хлопчики, два кавуни, дві точки і цифру 2. І так далі, аж до десяти, до межі, що визначена дидактикою для першокласника згідно з його віковими («природними») можливостями...

Передбачалося, що, засвоївши все це, дитина засвоїть рахунок, а разом з ним «поняття» числа.

Уміння рахувати вона, дійсно, таким чином засвоювала. Але ось що стосується «поняття» числа, то замість нього дитина непомітно для себе ковтала абсолютно абстрактне уявлення про число, таке уявлення, яке є навіть гіршим за ті філістерські, донаукові уявлення, з якими вона приходить в школу.

Якби першокласник володів достатніми аналітичними здібностями, то на питання: «Що таке число?» він відповів би приблизно так. Число є назвою, котра виражає те абстрактно-загальне, що мають між собою всі одиничні речі. Вихідна цифра натурального ряду - назва одиничної речі, двійка - двох одиничних речей і т.д. Одинична річ - це те, що я бачу в просторі як різко й чітко відмежоване, «вирізане» контуром з усього іншого, оточуючого її, світу, - будь то контур м'ячика чи крокуючого екскаватора, дівчинки чи тарілки з супом.

Недаремно, щоб перевірити, чи засвоїла дитина шкільну премудрість, їй показували предмет (байдуже який) і питали: «Скільки?», бажаючи почути у відповідь - один (одна, одне)». А далі - два, три і т.д.

Проте будь-яка мало-мальськи математично грамотна людина буде сміятися, почувши таке пояснення числа, по праву розцінить його як по-дитячому наївне і невірне. А як же інакше, якщо окремий випадок числового вираження дійсності дитина змушена засвоювати як найзагальніший, як уявлення про число взагалі.

У результаті виходило, що вже найближчі кроки в сфері математичного мислення, які він невпевнено робить під наглядом вчителя, заводять його в глухий кут і збивають з пантелику. Швидко виявлялося, що одиничний предмет, який йому показують, зовсім не обов'язково називається слівцем один, а може бути і два (дві половинки), і три, і вісім, і взагалі скільки завгодно і що число 1 є всім що завгодно, але тільки не назвою одиничної, чуттєво сприйманої «речі». А чого саме? Яку реальність позначають числові знаки?

Тепер безсилою виявиться навіть дитина, яка володіє найтоншими і геніальними аналітичними здібностями... І тільки тому, що в її голові відклалися два взаємовиключних уявлення про число, які вона ніяк не співвідносить, не "опосередковує". Вони просто знаходяться поруч, як два стереотипи, які доволі легко виявити; зіштовхнувши їх у «зшивці», у відкритому протиріччі.

Покажіть дитині іграшковий поїзд, зчеплений з трьох вагонів і паровозика, і запитайте: скільки? Один (поїзд)? Чотири (складові частини поїзда)? Три й один (паровоз і вагони)? Шістнадцять (коліс)? Шістсот п'ятдесят чотири (грами)? Три п'ятдесят (ціна іграшки в магазині)? Одна друга (комплекту)?

Тут виявляється вся підступність абстрактного питання «скільки?», на яке раніше привчили давати бездумно абстрактну відповідь, не уточнюючи - «чого?»... І навіть відчували від бажання уточнити, якщо воно було у дитини, як від бажання, яке потрібно залишити перед входом в храм математичного мислення, де - на відміну від світу її безпосереднього досвіду - і смачна цукерка і огидна ложка касторки означають «одне й те саме» - а саме: одне, одиницю...

Така абстракція, на яку дитину «натаскували» з перших кроків навчання рахунку, привчаючи начисто відволікатися від будь-якої якісної визначеності «одиничних речей», привчаючи до думки, що на уроках математики якість взагалі потрібно забути в ім'я чистої кількості, в ім'я числа, - для розуміння дитини є непосильною. Вона її може тільки прийняти на віру; так, мовляв, вже прийнято в математиці, на противагу реальному життю, де цукерку від касторки вона все таки продовжує відрізняти...

Припустимо, що дитина твердо засвоїла вище роз'яснене уявлення про число і рахунок, і що три кавуни - «одним й тим самим», що й три пари черевиків, «три» без подальших роз'яснень. Але тут їй повідомляють нову таємницю: три аршини не можна скласти з трьома пудами; Це не одне й те саме"; і що перш, ніж скласти, розкласти в один числовий ряд, слід попередньо переконатися, що маєш справу з однойменними (одно-якісними) речами; що бездумно додавати і віднімати можна тільки «неіменовані» числа, а іменовані - не можна... Ще один стереотип, причому прямо

протилежний. Який з них слід застосувати, «включити» в даному випадку?

Чому в одному випадку потрібно і можна «складати» двох хлопчиків з двома вишеньками, а в іншому - не потрібно й не можна? Чому в одному випадку вони «одне й те саме», а саме: одиничні чуттєво сприймані речі без подальших роз'яснень, а в іншому - «не одне й те саме», різнойменні, різнорідні (хоча й теж одиничні) речі?

Справді, чому?

Учитель від пояснень утримується. Він просто показує - на наочних прикладах - що в одному випадку слід діяти так, а в іншому – не так. Тим самим дитині навіюється два готових абстрактних уявлення про число і не дається його конкретного поняття, тобто розуміння...

Щось підозріло схожою є описана дидактика на принципи навчання «розуму», які висміяні мудрою народною казкою.

- «Дурню, а дурню, як на печі лежати - пішов би, потерся біля людей, розуму набрався!»

Слухняний і старанний дурень побачив мужиків, що тягали мішки з пшеницею, і ну тертися то об одного, то об іншого...

- «Дурень ти, дурень, тут варто було сказати - тягати вам, не перетягати!» - Дурень слухняно слідуватиме і цій цінній вказівці...

Але дитина, як і дурень в казці, не розуміє модерних іносказань дорослих. Вона сприймає їх буквально, схоплюючи в словах і поясненнях тільки те, що їй близьке і зрозуміле з її

власного життєвого досвіду. І оскільки її досвід є набагато біднішим, ніж досвід дорослих, то в їх словах вона вловлює лише частину укладеного в них сенсу, розуміючи їх буквально абстрактно. Тобто однобічно, надто загально. В результаті замість конкретного розуміння (і під виглядом такого) вона засвоює і бере до відома й до керівництва вкрай абстрактно-загальний (а тому і підступно двозначний) рецепт...

Те саме і з числом.

Спочатку школяреві пояснили, що число (один, два, три і т.д.) - лише словесний або графічний знак, що виражає те загальне(спільне), що є в будь-яких чуттєво-сприйманих одиничних речах, байдуже яких - будь то хлопчики чи яблука, чавунні гирі (пуди) чи дерев'яні рейки (аршини).

Коли ж він старанно починає діяти на основі такого абстрактного уявлення про число («абстрактне» зовсім не означає тут, як і скрізь, "не наочне»; воно, навпаки, є гранично наочним; абстрактне тут - бідне, худе, однобічне, нерозвинене, занадто загальне, так само «загальне», як і слівце «потертися»), починає складати пуди з аршинами, йому кажуть з докором: «нездатний ти, нездатний! Тут слід було спочатку подивитися – чи однойменними є ці речі...»

Старанний і слухняний учень готовий складати тільки однойменні. Не тут то було. У першому ж завданні йому трапляються не тільки «хлопчики» і не тільки «яблука», а саме хлопчики упереміж з яблуками, а то ще й з вередливими дівчатками, кожна з яких хоче отримати на яблуко більше, ніж кожен хлопчик...

Виявляється, що не тільки можна, а й треба складати і ділити числа, що виражають різнойменні речі, ділити яблука на хлопчиків, складати хлопчиків з дівчатками, ділити кілограми на метри і множити метри на хвилини...

Числа однойменні в одному випадку і сенсі виявляються різнойменними в другому і в третьому. В одному випадку включається один стереотип, а в іншому - прямо протилежний. Який же з них слід застосувати в даному? Яке із втовкмачених правил згадати? А правил тим більше, чим далі. І всі суперечливі.

І доводилося збитій з пантелику дитині діяти методом проб і помилок, тикатись туди й сюди. Коли ж цей хвалений, хоча і малопродуктивний метод, остаточно заводив її в глухий кут і ніяк не давав відповіді, яка збігається з тією, що надрукована в кінці задачника, дитина починала нервувати, плакати і врешті-решт впадати або в істерику, або в стан так званої «ультра-парадоксальної фази» - в понуре заціпеніння, в тихий відчай.

Кожен з нас подібну картину спостерігав, на жаль, щовечора майже в кожній квартирі. Хіба підрахуєш, скільки гірких сліз пролито діточками над домашніми завданнями з математики? Зате відомо, як багато дітей переживає навчання арифметиці як обтяжливу повинність, навіть як жорстоку муку, а тому набуває до неї на все життя огиду. У будь-якому разі, таких більше, ніж той щасливий відсоток «здібних, талановитих, обдарованих», який бачить в ній цікаве заняття, основу для розвитку своїх творчих сил, винахідливості, спритності.

І природа тут є ні крапельки не винною.

Винною є дидактика. Винними є ті уявлення про відношення абстрактного до конкретного, загального - до одиничного, якості - до кількості, мислення - до чуттєво-сприйманого світу, які були покладені в основу багатьох дидактичних розробок.

Елементарний аналіз методики навчання арифметиці показує, що уявлення про численні логічні категорії тут знаходяться на тому рівні розвитку логіки, який ця поважна наука пережила за часів Яна Амоса Каменського і Джона Локка.

Уявлення про конкретне як про чуттєво-наочне: уявлення, що веде на практиці до того, що під виглядом конкретного дитині вбивається в голову саме що ні на є абстрактне. Уявлення про кількість (про число) як про щось таке, що виходить в результаті повного відволікання від усіх і всяких якісних характеристик речей, в результаті ототожнення хлопчиків з пудами, а яблук - з аршинами, а не в результаті аналізу чітко виявленої якості, як це показала логіка вже більше 150 років тому... Уявлення про поняття як про слово-термін, що виражає те абстрактно-загальне, що є у всіх речей даного роду. Таке поверхнєве уявлення про поняття й веде до того, що замість (і під виглядом) конкретного поняття дитина засвоює лише абстрактне, словесно зафіксоване уявлення. Уявлення про суперечність як про щось «погане» і «нетерпиме», як лише про показник неохайності і неточності мислення, як про щось таке, від чого слід якнайшвидше позбутися...

Все це уявлення, які на сьогоднішній день, з точки зору сучасної логіки, - з точки зору діалектики, як логіки і теорії

пізнання сучасного матеріалізму, - повинні бути розцінені як поверхневі і архаїчно-наївні.

Щоб школа могла вчити і дійсно вчила мислити, потрібно рішуче перебудувати всю дидактику на основі сучасного - марксистсько-ленінського - розуміння всіх логічних категорій, тобто понять, що виражають справжню природу мислення, що розвивається. Інакше розмови про вдосконалення дидактики залишаться лише благими побажаннями, а навчальний процес і надалі формуватиме «здібні уми» лише у вигляді винятків із правила. А щодо «обдарованих» ми як і раніше будемо покладати всі свої надії на милість матінки-природи. Будемо чекати їх замість того, щоб взяти.

Втім, деякі зрушення вже намічаються. Так, в Інституті психології АПН СРСР під керівництвом Д. Б. Ельконіна і В. В. Давидова розпочато дослідження, які спеціально спрямовані на те, щоб підвести під педагогічний процес фундамент сучасних філософсько-логічних уявлень про мислення і його зв'язку з спогляданням (з наочністю), про зв'язок загального з одиничним, абстрактного з конкретним, логічного з історичним і т.д. [22]

Індивідуальне засвоєння знань тут прагнуть організувати так, щоб воно в стисло-скороченій формі відтворювало дійсний процес їх народження і розвитку. Дитина з самого початку стає споживачем не готових результатів, що відображені в абстрактних дефініціях, аксіомах і постулатах, а, так би мовити, «співучасником» творчого процесу.

Не варто, звичайно, думати, що кожна дитина тут змушена самотійно винаходити всі ті формули, які сотні, а може бути і

тисячі років тому вже винайшли для неї люди минувших поколінь. Але повторити логіку пройденого шляху він повинен. Тоді самі формули засвоюються ним не як магичні абстрактні рецепти, а як реальні, абсолютно конкретні загальні принципи розв'язання реальних, конкретних завдань.

Зокрема, на основі спеціальних досліджень психологи переконалися, що описана нами вище методика викладання лічби дає дітям не поняття числа, а лише два абстрактних уявлення про число, притому такі, що суперечать одне одному. Два окремих випадки числового виразу реальних речей - замість дійсно загального принципу.

І тоді прийшли до висновку, що спочатку потрібно пояснити дітям дійсно загальну природу числа, а вже потім показувати два окремих випадки його застосування.

Але само собою зрозуміло, що дитині не повідомиш «поняття» числа, яке очищене від будь-яких слідів «наочності», від зв'язку з якимось одним окремим випадком. Тому слід шукати і знайти такий окремий (а тому чуттєво-предметний) випадок, де число і необхідність дій з числом виступали б перед дитиною в загальному вигляді. Потрібно шукати таке особливе, яке виражало б насамперед саме загальну природу числа, а не підсовувало б знову лише і тільки особливий її прояв.

Намагаючись розв'язати цю задачу - частково психологічну, почасти логічну і математичну, психологи зрозуміли, що неправильно взагалі починати навчання дітей математики з числа, тобто з операцій рахування, лічби, байдуже -

одиничних речей чи їх складових частин [23]. Є всі підстави вважати, що дії з числами, що складають традиційну арифметику, - далеко не є найпростішими, а арифметика зовсім не є «першим поверхом» математичного мислення. Швидше таким поверхом виявляються деякі поняття, які зазвичай відносять до алгебри.

Знову парадокс. Адже за традицією здавна вважається, що алгебра - річ складніша, ніж арифметика, яка є посильною лише шестикласнику і в «історії математики» оформилася пізніше. Аналіз, однак, показує, що і в історії знання алгебра необхідно повинна була виникнути не пізніше арифметики. Звичайно, йдеться про дійсну історію математичного розвитку людей, а не про історію математичних трактатів, яка відображала справжню історію лише «заднім числом», а тому - догори ногами.

Як показують дослідження, найпростіші кількісні співвідношення, які описує алгебра, і в історії були усвідомлені раніше, ніж людина взагалі винайшла число і числення. Справді, раніше, ніж люди винайшли число, числення, додавання, віднімання, ділення і множення чисел, вони в разі потреби повинні були користуватися такими словами, як «більше», «менше», «далі», «ближче», «потім», «раніше», «дорівнює», «нерівно» і т.п. Саме в них знайшли своє вираження загальні кількісні (просторово-часові) співвідношення між речами, явищами, подіями.

Але в спеціально математичних трактатах найраніша стадія математичного розвитку мислення, природно, зафіксована не була. І якщо реальна історія розвитку математичного

мислення почалася раніше, ніж з'явилися перші теоретичні трактати з математики, то й логічна послідовність викладання математики (= розвитку математичної здатності) повинна починати з дійсного «початку». З правильного орієнтування людини в кількісному плані реальної дійсності, а не з числа, яке представляє собою лише пізню (а тому і складнішу) форму вираження кількості, лише окремий випадок кількості.

Тому слід починати з дій, які виділяють для людини цей кількісний план розгляду навколишнього світу, щоб потім прийти до числа як до розвиненої форми вираження кількості, як до пізнішого і складнішого розумового відволікання.

Принцип збігу логічного з історичним - великий принцип діалектичної логіки. Але його здійснення передбачає одну знову-таки діалектично-підступну деталь. А саме: логічне має відповідати дійсній історії предмета, а не історії теоретичних уявлень про його розвиток.

Аналізуючи історію політичної економії, Карл Маркс зазначив найважливішу (з точки зору діалектики) обставину:

«...Історичний розвиток всіх наук приводить до їх дійсних вихідних пунктів лише через безліч перехресних і обхідних шляхів. На відміну від інших архітекторів, наука не тільки малює повітряні замки, а й зводить окремі житлові поверхи будівлі, перш ніж закласти її фундамент». Так, дійсний логічний фундамент, на якому тримаються верхні поверхи, наука «відкриває» у своєму предметі лише заднім числом.

І фундамент завжди передбачався верхніми поверхами, але не був ясно зрозумілий, показаний і проаналізований. Він

передбачався в тьмяному, нечітко сформульованому вигляді, часто у вигляді «містичних» уявлень. Так сталося, наприклад, і з диференціальним численням. Ньютон і Ляйбніц це числення «відкрили», навчили людей ним користуватися, але самі не могли зрозуміти, чому, на яких реальних підставах тримається вся його складна конструкція, які більш «прості» поняття і дії воно реально передбачає. Останнє було встановлено лише пізніше - Лагранжем, Ейлером та іншими теоретиками.

Число і рахунок в дійсності припускали і припускають своїми реальними передумовами ряд уявлень, до розуміння яких математика (як і всі науки) докопалася лише заднім числом. Тут йдеться саме про загальні передумови і того й іншого. Про ті поняття, які повинні бути розвинені (і засвоєні) раніше, ніж число і рахунок. Тому, що вони мають більш загальний характер, і тому є логічно простішими.

Якщо говорити про ті математичні знаки, за допомогою яких фіксуються найзагальніші і найпростіші поняття, то вони є зовсім не цифрами, а швидше тими знаками, які давно використовує алгебра: літери, знаки рівності, нерівності, «більше», «менше». І всі вони позначають відношення величин (неважливо яких, зокрема), які виражені або не виражені числом, просторово-геометричних або часових. Відношення величин взагалі. Само собою зрозуміло, що уявлення про величину і в історії мислення з'явилося у людей раніше, ніж вміння точно вимірювати величини в той чи інший спосіб і виражати їх числом. А вже потім, коли виявилось, що вміння просто порівнювати величини є недостатнім, щоб діяти в світі на їх основі, виникло питання, а

на скільки саме більше (менше). І тільки тут, власне, виникла і потреба в числі та рахунку, і самі число й рахунок.

З тієї причини, що без них, більш конкретних (складних, розвинених) понять про кількість, вже не можна було б розв'язати складних і конкретних предметно-практичних завдань, пов'язаних з відображенням кількісної визначеності навколишнього світу.

Людина винайшла число зовсім не шляхом абстрагування від всіх і всяких якостей, не завдяки тому, що навчилася «не звертати увагу» на різницю каменю і м'яса, палиці і вогню. Якраз навпаки, в числі і рахунку вона знайшла засіб глибшого і конкретнішого вираження саме якісної (найважливішої і першої) визначеності. Число «знадобилося» людині там і тільки там, де життя поставило її перед необхідністю сказати іншій людині (або самій собі) - не просто більше (менше), а наскільки більше (менше).

Число передбачає міру, як складнішу, ніж якість і кількість, категорію, яка дозволяє відображати кількісний бік виділеної якості точніше (конкретніше), ніж раніше. І точно фіксувати більш конкретне уявлення за допомогою цифр, а не просто слів «більше», «менше», «дорівнює», «не дорівнює». Від загального дифузно-нерозчленованого уявлення про кількість людина йшла до більш досконалого, точного, тобто конкретного уявлення про ту саму кількість, - до числа. І прийшла.

І тому число для неї мало з самого початку цілком конкретний, тобто предметно-практичний, сенс і значення; було дійсним поняттям числа, хоча ще й не проаналізованим

теоретично жодним професіоналом-математиком. Це сталося набагато пізніше, тоді, коли почалося вже не тільки математичне мислення, а й його теоретична самосвідомість. Спочатку перекручено-містичне, як у піфагорійців. А до справжнього теоретичного розуміння числа математика дійшла лише через тисячоліття.

Ось з справжнього початку і в справжній історичній послідовності, яку математика як наука відкрила лише заднім числом, і слід, мабуть, починати логічний розвиток розуму дитини в царині математики. З того, що спочатку потрібно навчити її орієнтуватися, найзагальнішим і абстрактним чином, в плані кількості і опанувати найзагальнішими і найабстрактнішими відношеннями речей як «величин». І записувати їх на папері за допомогою знаків «більше», «менше», «дорівнює», «не дорівнює».

Але орієнтуватися в плані кількості дитина навчається зовсім не шляхом «абстрактних міркувань», а на самих що ні на є реальних і зрозумілих їй ситуаціях. На «зрівнюванні» паличок, на «комплектуванні» гвинтиків з гайками, коробок з олівцями і т.д. Для дитини таке заняття - зрозуміле і цікаве.

Для розуму дитини це гарне тренування вміння самостійно виділяти кількісно-математичний аспект реальних речей оточуючого її різноякісного світу. А не по папушому повторювати слово «один», коли їй в ніс сунуть одиничну чуттєво-сприйману річ, або слово «два», коли їй тицяють в ніс дві таких речі.

І тоді дитина вже не відповість бездумно на абстрактно-провокаційне питання «скільки?», Коли їй покажуть одну

чуттєво-сприйману річ, словом «одна». Вона попередньо довідається: «А чого скільки?» І таке питання - показник того, що в даному випадку дитина мислить конкретно.

Якщо їй відповідають на її законне питання: «Я питаю, скільки тут речей», - вона впевнено і точно відповість: «Одна». Якщо ж уточнять: «Скільки сантиметрів?» - вона відповість: «Два», «Приблизно два» - або скаже: «Потрібно виміряти». Вона розуміє, що вираження через число (цифру) передбачає вимір, міру...

Тут виховано відразу дві важливі ознаки розуму. По-перше, вміння правильно ставитися до питання («скільки?») І вміння самому ставити питання, яке уточнює завдання настільки конкретно, щоб стала можливою точна і однозначна відповідь («скільки чого?»). І, по-друге, вміння правильно співвідносити числовий знак з реальністю в її математичному аспекті.

Тут розум дитини рухається не від наочних подробиць до абстрактно-загального (абсолютно неприродний і безплідний в науці шлях), а від дійсно загального (абстрактного) до різноманіття частковостей (тобто до конкретного), що охоплюється ним. Бо так розвивається і сама наука, яка засвоює в світлі вихідних принципів все нові й нові «частковості. А не навпаки, не йде від «частковостей» в захмарні висоти худих абстракцій... Тут мислення рухається весь час в чуттєво-предметному (а тому і в «наочному») матеріалі, рухається за фактами, ні на мить не обриваючи зв'язку з ними .

Так дитина освоює саму чуттєво-предметну дійсність математичних понять, а не її поганий замінник-ерзац, не «наочні приклади» готових і незрозумілих для неї абстракцій. У неї розвивається математичне мислення. У неї не потрібно втовкмачувати купи абстрактних слів, штампованих схем і рецептів «типових розв'язків», які вона потім ніяк не може застосувати. Для неї взагалі не встає безглузде завдання, а як же застосувати засвоєні (тобто вбиті) загальні знання до життя, до реальної дійсності. Загальне знання для неї з самого початку і є не що інше, як сама дійсність, котра відображена в її істотних рисах, тобто в поняттях. У поняттях вона засвоює саму дійсність, яка відображається ними. А не абстракції, які вона потім ніяк не може з дійсністю співвіднести. І дуже добре, що перетворення дидактики не зупинилося на експериментах. Слід сподіватися, що й однією тільки арифметикою вона не обмежиться.

Той читач-педагог, який сподівався знайти готовий, детально розроблений рецепт-відповідь на питання «як вчити мислити?», буде, напевно, розчарований: все це, мовляв, надто загально, навіть якщо і вірно...

Абсолютно справедливо. Жодних готових рецептів або алгоритмів філософія запропонувати педагогу не може. Щоб довести висловлені принципи до такої міри конкретності, в якій вони стали б безпосередньо застосовними до повсякденної педагогічної практики, потрібно затратити ще багато зусиль. Кооперованих зусиль і філософів-логіків, і психологів, і фахівців-математиків, і фахівців-істориків, і, звичайно, самих педагогів.

Кожен, хто хоче вчити мислити, повинен вміти мислити сам. Не можна навчити іншого робити те, чого сам не вмієш робити... Ніяка дидактика не навчить вчити мислити байдужу людину-машину, педагога, який звик працювати за шаблоном, за штампом, за жорстко запрограмованим в його голові алгоритмом. Кожен педагог повинен вміти застосовувати до своєї конкретної справи загальнотеоретичні, зокрема - філософські принципи, і не чекати, що хтось інший піднесе йому готову рецептуру, яка рятує від власної розумової праці, від необхідності мислити насамперед самому. Навіть найкраща, розроблена дидактика не врятує педагога від необхідності мислити. Все одно, якою б конкретною і детальною вона не була, між її загальними положеннями та індивідуально-неповторними педагогічними ситуаціями збережеться зазор, проміжок. І подолати зазор між «всезагальним» і «одиничним» зможе тільки діалектично мислячий педагог, людина з розвиненою «силою судження».

Школа повинна вчити мислити. Отже, вчитися мислити повинен кожен педагог. Мислити на рівні сучасної логіки - діалектики, як логіки і теорії пізнання матеріалізму Маркса - Енгельса - Леніна. Інакше дидактика так і залишиться на рівні Джона Локка і Яна Амоса Каменського.

Що на світі є найтяжчим?

Бачити своїми очима те,

Що лежить перед ними...

Ці рядки з Гете можуть здатися дивними. Зі здатністю бачити ми звикаємося настільки, що вона здається нам так само природженою, як здатність серця перекачувати кров, легень - дихати, а шлунка - перетравлювати їжу. Здається, що вмінню бачити, вчитися не доводиться, що зір - на відміну від уміння мислити і навіть ходити на двох ногах - дано нам природою разом з очима.

Між тим бачити доводиться вчитися в самому буквальному сенсі слова, тільки навчання відбувається в тому віці, події якого не зберігаються в нашій свідомій пам'яті. Ми не пам'ятаємо про нього так само, як і про ті зусилля, яких нам коштували перші кроки чи промовляння перших слів...

Здатність бачити, тобто ті хитромудрі психофізіологічні «механізми», які забезпечують зір, виникає і розвивається тільки при-життєво, в міру накопичення життєвого досвіду. Око саме по собі не бачить рівно нічого, так само, як будь-який фотоапарат, на плівці якого світлові промені викликають ті самі явища, що й на сітківці ока: крихітні, плоскі та перевернуті кольорові проекції контурів «зовнішніх» речей.

Й бачимо ми не їх, а зовсім інше - самі реальні речі в тривимірному й не перевернутому просторі поза нами. Новонароджене немовля, як і людина, з очей якої хірург тільки що видалив катаракту, не бачить рівно нічого. Воно лише відчуває незрозуміле, хворобливо-болісне подразнення всередині ока, котре викликане потоком, що увірвався туди крізь отвір зіниці. І лише пізніше - на основі досвіду поводження з речами поза оком - воно раптом починає бачити, тобто сприймати події як образи речей поза оком,

поза черепом, поза свого власного Я. Воно знаходить ту дивовижну, багато в чому ще дуже загадкову здатність, завдяки якій «світловий вплив речі на зоровий нерв сприймається не як суб'єктивне подразнення самого зорового нерва, а як об'єктивна форма речі, що знаходиться поза очима» [24].

Як виходить, що подію усередині нашого власного організму ми безпосередньо сприймаємо як об'єктивну (що в зовнішньому просторі знаходиться) форму речі, «переживаємо» свій власний внутрішній стан як щось «інше», як щось поза собою? Як і чому ми бачимо речі поза, а не всередині нас самих?

Легко - в принципі, зрозуміло, - пояснити за допомогою оптики і фізіології органів чуття та мозку, що одна річ викликає своїм світловим впливом зміну в іншій речі (в нервовій тканині мозку), простежити весь ланцюжок фізичних, хімічних, біохімічних і т.п. процесів, які забезпечують акт зору. Але набагато важче зрозуміти, як і чому інша річ (тобто наш власний мозок) починає раптом сприймати викликану фізичними причинами зміну, що відбулася всередині неї, як подію, котра розігрується десь поза оком та мозком - в реальному зовнішньому просторі...

І коли фізіологи (за допомогою або без допомоги кібернетиків) пояснять нам це, а рано чи пізно вони пояснять, позаяк робота мозку так само пізнавана, як і все матеріальне, - до нашого розуміння цього феномену таке пізнання по суті справи не додасть нічого. Бо фізіологи (і кібернетики) досліджують зовсім не психічні здібності, а зовсім інший

«предмет» - ті матеріальні механізми, за допомогою яких здійснюється відповідна діяльна здатність. А психічні здібності і їх матеріальні механізми - речі абсолютно різні, хоча і нерозривно пов'язані між собою. Так само різні, як, наприклад, «структура паровоза» і той результат, якого людина з її допомогою досягає, наприклад купання в Чорному морі або побачення з родичами.

Подібне відбувається і з загадковою «проекцією» внутрішніх станів системи очей - мозок ззовні, з психічним «виносом» на екран реального простору, який ми здійснюємо щораз, коли щось бачимо, сприймаємо. Адже не дарма давні вважали, що світло йде не від речі до ока, а навпаки, з ока до речі, ніби «обмацуючи» її найтоншими світловими щупальцями, за аналогією з пальцями, що обмацують зовнішню річ. Так зір здавався зрозумілішим.

Теоретична психологія встановила, що проекція, яка цікавить нас, виробляється силою уяви, котра змінює, перетворює оптичне явище на поверхні сітківки в образ зовнішньої речі, «у явлення» (звідки і саме слово уява, німецькою *Einbildungskraft*). Зазвичай під «уявою» розуміють здатність вигадувати те, чого насправді немає, - здатність складати казки або фантастичні романи, здатність творити химерні образи фантазії. Тим часом це - лише окрема, й до того ж вторинна, похідна функція уяви. А головна її функція дозволяє нам бачити те, що є, те, що лежить перед очима, робити те, що «найважче на світі».

Уява як вид (або «модус») психічної діяльності є процесом, що протікає не всередині нас, не між клітинами нашого

мозку, хоча ними й забезпечується, а між нами і зовнішньою річчю. «Бачить» не око і не мозок, а Людина, що знаходиться в реальному контакті з зовнішнім світом, тобто система «людина - річ», а не система нейронів.

Такою є корінна відмінність справді матеріалістичного розуміння зору від спрощеного механістичного його тлумачення. Тільки матеріалізм Маркса - Енгельса - Леніна зміг пояснити, як і чому Я бачу річ, а не «результат впливу речі на мене», переломлений через вроджену - апріорну - специфіку моїх органів сприйняття, як уявлялося це Берклі та Канту.

Принципове розв'язання загадки зору стало можливим тільки тоді, коли Маркс і Енгельс, піддавши ретельному критичному аналізу філософію Фіхте, Гегеля та Феєрбаха, зрозуміли сам процес чуттєвого сприйняття речей не як простий дзеркальний відбиток одного тіла в іншому тілі, а як акт діяльності, за допомогою якої саме й відбувається «таємниче» перетворення зорових вражень (тобто результатів світлової дії речі на зоровий нерв) в образ зовнішньої речі, в бачення її форми і кольору.

Форма психічної діяльності, котра забезпечує «перетворення», втілення «у явлення» чисто фізичного факту, і є уявою. Діяльність уяви прямо й співвідносить зорові враження з реальними формами речей, з тими самими реальними формами, з якими людина має справу насамперед в реальній предметній життєдіяльності, там, де вона сама виступає не «споглядаючою» істотою, а реальним матеріальним тілом серед інших так само реальних тіл.

Якщо моя рука обмацує річ, то контур руху руки є таким самим, що й обрис речі; тією самою формою, тільки один раз даною в просторі, а іншим разом - розгорнутою рухом у часі. Один раз її точки розташовані в просторі одна поруч з іншою, а іншим - ті самі точки слідуєть одна за одною у часовій послідовності руху по ним. Це добре розумів вже Спіноза.

І тільки співвідносячи зорові враження з формами руху нашого власного тіла (зокрема руки) за реальними контурами зовнішніх речей, ми навчаємося і в зорових враженнях бачити реальні контури, а не результат впливу речей на сітківку наших очей. Кожен з нас «школу» такого співвіднесення пройшов в ранньому дитинстві, і для дорослої людини акт уяви є так само автоматичним і мимовільним, як, скажімо, ходіння на двох ногах.

Уява, як всезагальна людська здатність, без наявності якої ми б не змогли бачити навколишній світ, в її нижчих, елементарних формах виховується самими умовами життєдіяльності, умовами життя живої істоти. І в елементарних формах вона нічого специфічно-людського в собі не містить. Собака теж бачить речі поза собою. Але бачить він в навколишньому світі саме те, і тільки те, що є «важливим» з його «собачої точки зору», то, що йому потрібно бачити, щоб біологічно пристосуватися до умов свого існування. Його погляд управляється чисто біологічними потребами і «схоплює» (помічає) тільки те, що знаходиться в прямому зв'язку з ними. Тому, хоча той таки собака здатен розрізняти такі найтонші відтінки запахів, які людина просто не в змозі відчутти, він бачить в навколишньому світі нескінченно менше, ніж людина. Людина бачить в

навколишньому світі незмірно більше, бо її поглядом керує не органічна потреба її тіла, а засвоєні нею потреби розвитку суспільно-людської культури.

Тварина бачить очима того виду, до якого вона належить. Людина бачить світ очима «роду людського», а значить, бачить також і те, що жодного відношення до безпосередньо-фізичних потреб її тіла (її шлунку, зокрема) не має. «На тварину справляють враження тільки безпосередньо для життя необхідні промені сонця, на людину – байдужне сяйво найвіддаленіших зірок. Тільки людині доступні чисті, інтелектуальні, безкорисливі радості і афекти; тільки людські очі знають духовні бенкети», - добре сказав Л.Феєрбах.

Але звідки береться людська особливість очей? Тут Феєрбах виявився безпорадним. Він лише констатував, що вона є, і все.

Так, людський погляд є дійсно вільним від диктату фізіологічної потреби. Точніше кажучи, він і стає вперше справді людським тільки тоді, коли органічні потреби тіла задоволені, коли людина перестає бути їх рабом. Очі голодної людини будуть шукати хліба, на сяйво найвіддаленіших зірок вона просто не зверне уваги. З таким відтінком думки Феєрбаха ніколи не сперечалися класики марксизму. Маркс навіть повторив його, правда, поглибивши: «Для зголоднілої людини не існує людської форми їжі, а існує тільки її абстрактне буття як їжі: вона могла б з таким самим успіхом мати саму грубу форму, і неможливо сказати, чим відрізняється це поглинання їжі від поглинання її твариною. Пригнічена турботами, нужденна людина є несприйнятливою

навіть до найпрекраснішого видовища... Почуття, яке знаходиться в полоні у грубої практичної потреби, має лише обмежений смисл» [25].

Коли фізіологічні потреби тварини задоволені, її погляд стає байдужим і сонним. Чим же керується погляд людини, яка звільнилася від тиску «грубих практичних потреб»? Що змушує її спати ночами, звертати погляд до зоряного неба і насолоджуватися саявом нешкідливих і непотрібних найвіддаленіших світил?

Ідеалістична філософія і психологія з подібним питанням справлялися легко: в гру-де вступає вища - духовна - природа людини та її безкорисливі потреби, які не мають жодного відношення до матеріального світу. Само собою зрозуміло, що й тут ми отримуємо лише констатацію факту, яка видається за його пояснення.

Але одне, принаймні, є зрозумілим: діюча в даному випадку потреба не є органічно, з народженням, властивою тілу людини. Вона «вселяється» в її тіло звідкись ззовні. Звідки? Очевидно, не з зірок.

Якщо вірним є те, що першими філософами були астрономи, а теорія починалася із споглядання небес, які виявилися першим предметом «безкорисливого, незацікавленого споглядання», то такий факт, з точки зору марксизму-ленінізму, пояснюється ясно і просто. «Необхідно вивчити послідовний розвиток окремих галузей природознавства. - Спочатку астрономія, яка вже через пори року є абсолютно необхідною для пастуших і землеробських народів» [26], - писав Ф. Енгельс, ніби полемізуючи з Феєрбахом, який думав,

що краса нічного неба «нагадує людині про її призначення, про те, що вона створена не тільки для діяльності, а й для споглядання»...

Тут і міститься розгадка. Звернути погляд до неба людину змусила, зрозуміло, не краса неба, а земля з її земними - матеріальними - потребами. Але «інтерес» та «потреби», які розбудили погляд людини і направили його до об'єктивного (позбавленому особистої користі) споглядання навколишнього світу, були вже не потребами тіла окремого індивідуума. Тут була владна потреба зовсім іншого організму - організму людського колективу, що виробляє своє матеріальне життя спільною працею. Психіка людини й була продуктом та наслідком життєдіяльності цього організму. Він створив людські-мислячий мозок і людські-бачаче око.

Людське око вчиться бачити по-людські там, де людина має справу з предметами, форма яких сама по собі стала «людською», роз'яснював Маркс. «Око стало людським оком точно так само, як його об'єкт став суспільним, людським об'єктом, створеним людиною для людини» [27].

Іншими словами, людина навчається бачити по-людськи тільки там і тільки тоді, коли вона має справу з предметами, що створені людиною і для людини, з предметами, які залучені в процес суспільної праці, в ній функціонують, нею перетворюються. Навіть зоряне небо, в якому праця людини реально нічого не змінює, стало предметом уваги людей лише тоді, коли воно перетворилося на знаряддя життєдіяльності «пастуших і землеробських народів», в їх природний «годинник», «компас» та «календар»...

Тільки як суспільна істота, як представник свого народу, свого колективу, окремий індивід є вимушеним розглядати речі «очима роду».

Вміти бачити світ по-людськи - й означає вміти бачити його очима іншої людини, очима всіх інших людей, з точки зору їх загальних(спільних), колективних потреб. А значить, і в самому акті безпосереднього споглядання діяти як повноважний представник «роду людського», його історично сформованої культури. Звідси й виростає та сама психічна здатність, яка називається людською уявою (іноді - фантазією, інтуїцією). Вона й дозволяє індивіду бачити світ очима іншої людини, реально в неї не перетворюючись.

Здатність уяви від початку й до кінця, на всі сто відсотків, і за своїм походженням, і за суттю, є історичним продуктом, розвивається вона лише в ході діяння з предметами, які створені людиною для людини, з продуктами та предметами творчо-людської праці.

А вже будучи розвиненою, сила уяви «застосовується» потім й до решти світу, забезпечуючи вміння іще не перероблений людиною світ теж бачити по-людськи, з точки зору людини, її інтересів, потреб. Саме вона дозволяє бачити, тобто виділяти й оформляти в образ, ті риси, ті властивості речей навколишнього світу, які є «цікавими», «важливими» та «істотними» з точки зору справжніх інтересів загальнолюдського розвитку, суспільно-людської культури, а не з точки зору вузькоособистих, вузькокорисливих потреб тіла окремої людини...

І, якщо вже говорити про виховання уяви, то особливу, величезну і не завжди враховувану роль тут відіграє мистецтво.

* * *

Мистецтво є продуктом розвиненої, професійно вдосконаленої сили уяви, фантазії. Твори мистецтва постають предметно втіленою, реалізованою в словах, в звуках, в фарбах, в камені або в русі людського тіла силою уяви. Тією самою силою, про яку йшлося вище, яка перетворює розрізнені враження в цілісний образ зовнішнього світу.

Художній образ відрізняється від тих образів, які кожен з нас створює в своїй індивідуальній уяві, не тільки й не стільки тим, що він винесений поза нас, існуючи поза нами, як предмет споглядання, як статуя, картина, симфонія або книга. Його справжня відмінність полягає в тому, що для художника створення образів перетворюється в головну справу життя, в професію та покликання, тоді як для будь-якої іншої людини воно є лише стороною або моментом якоїсь іншої діяльності. Природно, що художник розвиває в собі здатність уяви до таких висот культури і вміння, до яких зазвичай не піднімається не-художник.

Але художник творить образи для людей, не для себе. Причому байдуже, що і як він при цьому думає. Він може творити заради власного задоволення, навіть заради грошей. Але виробляє він такий продукт, який «споживається» іншими людьми. Так що об'єктивно, незалежно від його уявлень та намірів, художник завжди творить суспільно-значимий продукт, творить для суспільства, для іншої людини. Тільки

тому суспільство, часто відмовляючи собі в інших речах, на перший погляд більш важливих, і годує художника.

Але художник створює продукт особливий. Угамовуючи потребу в їжі, людина з'їдає - знищує - хліб. Твори мистецтва в «споживанні» не знищуються. Їх «споживання» не тільки задовольняє, не тільки втамовує потребу, а й розвиває її, підсилює. «Предмет мистецтва - щось подібне відбувається з будь-яким іншим продуктом - створює публіку, яка розуміє мистецтво і здатну насолоджуватися красою. Виробництво виробляє тому не тільки предмет для суб'єкта, а й суб'єкт для предмета» [28], - писав Маркс.

Значить, «споживання» плодів мистецтва розвиває в людині ту саму силу (здатність) уяви, яка в них реалізована («опредметнена»). Ту саму здатність, яка дозволяє не просто «витріщатися» на навколишній світ, не просто пасивно відчувати зорові враження, а дозволяє бачити світ, тобто переробляти зорові враження в образи. І людина вчиться бачити твори мистецтва, скажімо картини, зовсім не для того, щоб вміти насолоджуватися красою інших таких самих готових картин. Сила уяви, що розвинена спогляданням («споживанням») предметів мистецтва, обертається потім не тільки і навіть не стільки на наступні картини, скільки на увесь інший, ще не оброблений нею світ. Людина, уява якої розвинена мистецтвом, починає реальний світ бачити повніше, ясніше, вірніше, починає його бачити не з вузькоіндивідуальної точки зору, а з точки зору висоти культури, бачити очима Рембрандта, чути вухами Моцарта.

Тому у розвиненій уяві речі виглядають не так, як в уяві («в очах») людини, далекої від мистецтва. Вони виглядають так само, як і в очах суспільства, тобто в їх повному значенні для розвитку культури, яскравим світлом якої вони осяюються.

Тут ми підходимо до принципово важливого питання. Карл Маркс, пояснюючи суть діалектичного методу дослідження, спеціально підкреслював, що він полягає в переробці матеріалів споглядання та уявлення в поняття. Тому, продовжував Маркс, те «ціле», яке відтворюється мисленням у вигляді системи понять, має «постійно витати в нашій уяві як передумова» всіх теоретичних операцій.

Отже, перш ніж міркувати, роздумувати про той чи інший предмет, потрібно вміти утримувати його в уявленні як щось «ціле», як образ. Легко утримати в уявленні таке «ціле», як сірникова коробка або навіть образ доброго знайомого. Особливої сили уяви тут не вимагається. Спробуйте, однак, здійснити те саме, коли йдеться про «ціле», яке безпосередньо мав на увазі Маркс у вищенаведених міркуваннях. А саме таке «ціле», як суспільний організм, як суспільство на певному щаблі його історичного розвитку, те саме «ціле», про яке мовиться в «Капіталі»... Для розв'язання такого завдання потрібна сила уяви значно розвиненіша і культурніша, ніж та, яка вихована на спогляданні сірникових коробок, вулиць, зовнішності людей і тому подібних предметів.

На цю колосально важливу функцію уяви ми часто не звертаємо уваги, не виховуємо і не розвиваємо її або розвиваємо від випадку до випадку, не продумано, не

систематично. Або - що ще гірше - перетворюємо уроки літератури в дивно нудний і педантичний аналіз готових образів. Вчимо розсікати їх на частини, препарувати, перетворювати в суху схему розсудку. Таким «споживанням» плодів мистецтва сила уяви не тільки не виховується, а прямо вбивається, вмирає.

І нам вельми цікавими здаються пошуки професора Л.В. Занкова, який використовує уроки літератури саме для того, щоб виховувати в дітях живу силу уяви, орієнтовану, до того ж, на красу. Оскільки зв'язок уяви з почуттям краси, з умінням бачити красу і насолоджуватися нею, є глибоким і нерозривним. Там, де такого вміння немає, немає і живої, справді вільної уяви. І навпаки.

Як давно показала філософія, краса - така сама загальна форма чуттєвого споглядання, як істина - форма логічно-теоретичного мислення. Там, де чуттєве споглядання навколишнього світу відбувається на рівні справжнього людського ставлення до світу, завжди є присутнім і критерій розрізнення краси і потворства. Такою є глибинна особливість уяви, позаяк у формі краси переживається факт збігу форми речі з формою розвиненого сприйняття, своєрідне почуття задоволення від такого збігу.

Щоправда, не кожна форма сприйняття узгоджується з дійсно красивою формою речей, а значить, викликає задоволення. Сприйняття, котре є не розвиненим в естетичному відношенні, взагалі не відгукується на красу. Немає з чим їй «узгоджуватися» в людині, в «суб'єкті, що споглядає». Вона тому почуття краси і не відчуває, залишаючись до неї глухою і

байдужою. І навпаки, якщо людині з розвиненою уявою, з розвиненим почуттям краси потрапляє в поле зору негарна річ, то вона викликає в ній відповідну реакцію - почуття відрази, гніву, сміх, іронію, скорботу і т.д. і т.п.

Саме розвинене почуття краси постає тут внутрішнім критерієм людські-естетичного ставлення до речі, явища, події, людини. Воно дозволяє людині відразу, без довгих міркувань, правильно орієнтуватися у світі людської культури. Людина, котра позбавлена такого критерію, виявляється певною мірою сліпою, незрячою і набагато частіше потрапляє в халепу. Вона просто не бачить тих «знаків», які легко читає на обличчі людей і подій людина з розвиненою уявою, з розвиненим почуттям краси, не чує тих застережних сигналів, на які швидко й безпомилково реагує розвинене естетичне споглядання...

І естетично-психічна сліпота, з одного боку, й розвинена гострота погляду - з іншого, позначаються не тільки в плані морально-особистісних взаємин, а й в будь-якій сфері людського життя. Уміння уважно помічати малопомітну, але насправді дуже важливу деталь й судити по ній про «ціле» - те вміння, яке найчастіше називають «інтуїцією», - важливе в будь-якій справі, в будь-якій професії. І в науці, і в житті, і в математиці, і в розслідуванні злочинів; немає такої царини, де воно було б зайвою розкішшю.

Це, мабуть, не варто й доводити. Доводити доводиться інше: що так звана «інтуїція» є органічно, нерозривно пов'язаною з почуттям краси, яке тільки й розвивається в людях великим і справжнім мистецтвом.

Від великих математиків нерідко доводиться чути, що краса і почуття краси саме й керують спеціально-математичною інтуїцією, тобто вступають в дію там, де йдеться не про педантично-строгу побудову доведення, а про здогадку щодо загальної ідеї доказу, не про деталі розв'язання, а про загальний план розв'язку, про гіпотезу, яку ще лише належить довести, про «правдоподібне міркування».

Само собою зрозуміло, що людина з розвиненою уявою, з живою фантазією виявляється і в математиці значно продуктивнішою, ніж людина з формально-вишколеним, але педантичним, машино-подібним інтелектом.

Спроба дати розгорнуте пояснення таких фактів завела б нас надто далеко в таємниці психології. Тому повернемося до безпосередньо знайомих фактів і спробуємо на них розкрити зв'язок почуття краси та інтуїції. Вона й тут може бути простежена доволі ясно.

Кілька років тому на одній естетичній нараді письменник Лев Кассіль розповів вельми сумний, хоча й забавний, випадок. Якийсь директор школи отримав з райвно «цінну вказівку»: слід-де відволікати увагу старшокласників від такої делікатної теми, як любов. Наскільки «цінною» була сама вказівка - питання інше. Цікавішим є те, як вчинив директор.

Само собою зрозуміло, що передусім він довів вказівку до відома вчителів. Але в даному випадку він виконав лише функцію телефону - тут творчості від нього не вимагалось. Подумавши, однак, він вирішив отриману вказівку конкретизувати, конкретно застосувати до умов ввіреної йому школи. Він наказав вчительці Любові Іванівні змінити ім'я,

називатися в школі, при учнях, якимось інакше, бо ім'я її може викликати в них непотрібні асоціації, перешкодити виконати цінну вказівку райвно. Любов Іванівна в сум'ятті написала лист Кассілю.

Випадок є гранично карикатурним. Але саме в таких випадках ясно виступає те, що в звичайних ситуаціях розгледіти важко, зокрема, тут наочно видно зв'язок між формально-бюрократичним ставленням до роботи й до життя, з одного боку, і відсутністю живої уяви, з'єднаної з почуттям краси, - з іншого. Хіба засумнівається хтось в тому, що, якщо наш директор потрапить в Третьяковську галерею, то він і її оглядатиме тим самим поглядом? І напевно побачить в ній лише величезну виставку дорогих навчальних посібників, більшість яких не варто було б показувати дітям... Відбере десяток-другий картин, корисних при вивченні російської історії, а решту закриє у сховищі.

Найголовнішого, заради чого й була колись створена галерея, - краси живопису і скульптури - він напевно не побачить.

Позаяк естетичний зміст художніх творів є зовсім не пов'язаний з реальним життям так прямо, як він звик розуміти. А він бачить лише прямий зв'язок, лише такий зв'язок між явищами, який описаний у формулах, в інструкціях, у вказівках райвно і тому подібних документах.

Саме тому не бачить він і краси. Тієї самої краси, яка міститься і в імені скривдженої ним вчительки, і в тому великому почутті, яке називається в російській мові тим самим ім'ям.

Він з радістю перейменує Любов Іванівну в Хавроню Іванівну, а уявлення старшокласників про кохання віддасть формувати

вулиці. Потім він першим обурюватиметься, коли ці уявлення виявляться свинськими.

Формальний, нерозвинений тип інтелекту саме й відрізняється тим, що реального життя - в усій його повноті, барвистості та складності - він органічно не здатний бачити. У реальному житті він «бачить» тільки й виключно те, що йому вже заздалегідь відомо: з підручників, інструкцій, вказівок та інших строго відпрацьованих зібрань формул.

Він «бачить» в навколишньому світі тільки те, що йому вже відомо, тільки те, що словесно закодовано в його мозку. Все інше зливається для нього в строкату мішанину незрозумілих «ухилень» від відомого, в марево небажаних подробиць. На них він дивиться, але їх він не бачить. Вони для нього є нецікавими, незрозумілими, вони його дратують самим своїм існуванням.

Самостійно побачити в житті, в реальності, щось нове, щось таке, що ще не знайшло свого вираження у фразі, у формулі, він не вміє. Там, де влада штампа (тобто відносна істина, що в словесному штампі виражена) закінчується, він губиться і від дії за строгим штампом, від чисто машино-подібної дії, відразу, одним стрибком, переходить до дії за чистим свавіллям, за примхою. Само собою зрозуміло, що нічого, крім конфузу, тут вийти не може.

Здатність живої, культурної уяви тут саме й є відсутньою. Бо саме вона забезпечує вміння бачити в реальності, в житті, в навколишньому світі щось (загальне)спільне, яке наразі ще не сформульовано в словах, в термінах, ще не виражено у формулі підручника. Те саме «(загальне)спільне», яке наука й

повинна розкривати людям, - ще не розкрита закономірність, котра керує реальними, чуттєво-споглядаємими фактами. У них вона й повинна бути «побачена» і зрозуміла.

Побачити «загальне» в одиничному або «одиничне» побачити як частковий вияв деякого закону, деякого «всезагального», - в цьому й полягає мистецтво кожного дійсного дослідника, кожної творчо працюючої в науці людини. І знову-таки без розвиненої сили уяви такого вміння немає.

А чи варто доводити, що сила уяви, котра дозволяє майстерно утворювати і перетворювати в уявленні зорові образи, площинні та об'ємні форми тіл, спеціально й професійно розвивається та виховується саме в образотворчому мистецтві - в живописі, в графіці, в скульптурі? А тепер - і в кіно? Чи потрібно доводити, що вона створюється, і вдосконалюється там, де дитина вчиться самостійно малювати, ліпити, в тому числі і на тих самих уроках малювання, на які ми часто дивимося як на «другорядної важливості» предмет, як на не дуже потрібний (порівняно з математикою, скажімо) предмет?

Альберт Ейнштейн - творець теорії відносності - мав майже професійне ставлення до музики, насолоджуючись рухом музичних форм як предметом, який має органічно-глибоке відношення до сприйняття часу. Він любив Баха і Моцарта і не любив Вагнера і Р.Штрауса. У перших його приваблювала та «гармонія» руху музичних мас в часі, якої він не знаходив у інших, бо чув у «новій музиці» занадто знервовану, розбурхану емоційність, що заважає людині дивитися на світ

спокійним, «об'єктивним» поглядом, тим самим поглядом, який потрібен був йому, як фізику, як математику...

І той-таки Ейнштейн обронив якоесь примітну фразу: «Достоевський дав мені більше, ніж всі теоретики, більше, ніж сам Гаусс...» Якщо Ейнштейн і перебільшив, то не без підстави. Достоевський міг дати стимул думці Ейнштейна не тільки міркуваннями Івана Карамазова про безпорадність «евклідового розуму». Він міг розвинути фантазію Ейнштейна й іншими своїми образами, котрі ламають вузькі рамки формального, чисто розсудкового мислення, безпорадного і в житті людей, і в житті всесвіту...

Чи не забуваємо ми про все це, коли виховуємо дитину? На жаль, забуваємо занадто часто. Забуваємо і тоді, коли думаємо, що малювання - другорядний предмет, що є незрівняним за важливістю з математикою. Забуваємо, коли підносимо фізику в збиток ліриці, тобто тієї самої літератури, яка розвиває фантазію на ситуаціях як морально-особистісного плану, так і на інших «предметах», зокрема на образах природи, привчаючи дивитися і на природу уважним поглядом людини, жителя всесвіту, а не поглядом байдужого стороннього спостерігача... Забуваємо і там, де дивимося на уроки музики як на забаву, яка виховує - в кращому випадку - звичку «красиво» проводити вечори.

Але ж фантазія, що виховується великим мистецтвом, «потрібна не тільки поетові»; без неї не було б ні диференціального, ні інтегрального числення, говорив Ленін. «У науковому мисленні завжди є присутнім елемент поезії.

Справжня наука і справжня музика вимагають однорідного розумового процесу», - вторив йому Альберт Ейнштейн.

Забуваючи про це, ми і виховуємо з дитини не математика, здатного ставитися до математики творчо, а лише лічильника-обчислювача(калькулятора), якого завтра з успіхом замінить лічильно-обчислювальна машина(комп'ютер). Забуваючи про це, ми приписуємо потім незалежно від наших зусиль талант, що сформувався, природі, починаємо думати, що якщо грамотно мислити ми вчити можемо, то жива уява є невідконтрольною нашої владі, вона - рідкісний дар природи-матінки, щось невиховане, некультивоване, ірраціональне.

Тим часом ірраціональність тут ні при чому. Талант є результатом виховних впливів життя на людину, тільки впливів, яким ми не те що не допомагали, а навіть заважали робити свою справу. Заважали, коли обривали ігри дітей презирливими зауваженнями, на кшталт «хватить вам байдикувати, зайнялися б краще серйозною справою». Заважали, коли зневажливо фіркали на уроки малювання і музики. Заважали, коли замість вміння насолоджуватися красою повісті Пушкіна виховували нудну манеру піддавати її псевдовченому «аналізу».

А потім дивувалися, звідки береться талант, вміння самотійно бачити в навколишньому світі те, про що не можна ще прочитати в книгах, в підручниках і програмах. Звідки береться вміння бачити світ самотійно, без підказки, без натаскування, вміння відкривати нові факти, нові царини, нові закономірності? Звідки береться пристрасть дослідника, любов до уважного розуміння звичних фактів, вміння раптом

побачити в звичних, навіть обридлих, фактах і речах новий штрих, нову важливу деталь, нову красу? Побачити за деталлю, яку бачив кожен, не звертаючи на неї уваги, цілий світ, цілу проблему, цілу закономірність?

Чи не годі дивуватися? Чи не пора на серйозні речі подивитися серйозним поглядом? Чи не час зрозуміти, що лірика є не менш важливою річчю для фізика, ніж фізика для лірика?

Ось приклад, де спеціально-математичну проблему прямо й безпосередньо допомогла розв'язати найвідвертіша «поезія», - точніше, та форма організації уяви (фантазії), яка тисячі разів описана в підручниках літератури і саме літературою професійно культивована: «Протягом більш ніж двох десятиліть я дуже цікавився добре відомою теоремою Фабрі про пропуски в статечних рядах. Було два періоди: перший "споглядальний" і другий - "активний". В активний період я виконував деяку роботу, пов'язану з цією теоремою, і знайшов різні доведення, узагальнення та аналоги до неї. У споглядальний період я практично не робив нічого що, пов'язано з теоремою, я тільки милувався нею і час від часу згадував її в трохи кумедному, притягнутому за волосся формулюванні, на кшталт:

"Якщо нескінченно неймовірно, щоб в статечному ряду вибраний навмання коефіцієнт був відмінний від нуля, то не тільки нескінченно ймовірним, а й безсумнівним є те, що цей статечний ряд є не продовжуваним". Очевидно, ця сентенція не має ні логічних, ні літературних достоїнств, але вона

послужила мені хорошу службу, зберігаючи мій інтерес живим.

Ідея певного доведення прийшла мені в голову доволі чітко, але протягом декількох днів після цього я не намагався розробити остаточну форму доведення. Впродовж цих днів мене переслідувало слово "пересадка". Дійсно, це слово описувало вирішальну ідею доведення настільки точно, наскільки можливо одним словом описати складну річ.

Я вигадував, звичайно, різні пояснення для цієї "сили слів", але, мабуть, краще почекати з поясненнями...»

Ми привели цитату з книги відомого американського математика Д.Пойа «Математика і правдоподібні міркування» повністю, нічого в ній не опускаючи, щоб позбавити себе від підозри в упередженості цитування лише «вигідних» для нас місць.

Та «сила слів», що влучно і точно виражають «складні речі», про яку говорить американський математик, є не що інше, як «сила уяви», розвинена здатність уяви. «Пересадка» - магічне слово, яке відіграло таку роль в його мисленні, є типовою метафорою, тобто тією формою організації уяви, яка спеціально культивується мистецтвом, зокрема поезією.

Математик Пойа тому і вважає, що «краще почекати з поясненнями», позаяк наражається на проблему зовсім не математичну. «Метафора», як одна з форм організації «сили уяви», науково досліджується не математикою (математика може виступати тут тільки помічницею), а психологією і естетикою.

Слів, подібних слову «пересадка», в мові науки маса. Обмовимося, що ми маємо на увазі справжню мову справжньої Науки, а не ту «мову науки», про яку люблять говорити представники так званої «лінгвістичної філософії» - творці штучно-схематичної «мови науки». Ось приклади: троянда вітрів, ефірний вітер, вулканічна бомба, баранячі лоби, перисті хмари, дощова тінь, Чумацький Шлях, «грішники, що каються» (так називаються своєрідні форми вивітрювання на поверхні льодовиків), замкнений горизонт (підземна вода), піски, що співають...

Приклади взяті нами зі статті географа І.Забеліна «Про культуру мислення». І кожне таке «слово» дозволило вченим влучно і точно «схопити» складну річ, утримати її в уяві, зафіксувати предметом аналізу. «У цих термінах світ відображений в образній формі, таким, яким побачили його вчені», - каже І.Забелін. І висновок: немає і не може бути творчо мислячого теоретика без розвиненої «сили уяви», або сили «образного мислення», як вважає за краще її називати І.Забелін.

Нам здаються глибоко справедливими слова географа І.Забеліна: «Чи усвідомлюється це вченими чи не усвідомлюється, але без усього попереднього мистецтва неможливою була б сучасна наука. Так, якщо на секунду уявити собі неймовірно - що в історії людства ніколи не було поезії, то можна сміливо стверджувати, що сьогодні у нас не було б і тих блискучих наукових досягнень, якими ми по праву пишаємося. Не тому, зрозуміло, що вчений А. не може жити без віршів поета Б., а тому, що сучасна наука не може розвиватися без високої здатності вчених до образного

мислення; а виховується образне мислення поезією, мистецтвом».

Окремий вчений, звичайно, може думати, що мистецтво не мало й не має жодних особливих заслуг перед цивілізацією і що наука «сама по собі» розвиває фантазію значно багатшу й вигадливішу, ніж всі види мистецтва. Ось зразок такої невдячної зарозумілості: «До речі, про фантазію. Літератор, поплескуючи вченого по плечу, готовий, мабуть, визнати: так, вам теж потрібна фантазія». «Теж»! А ось відомий математик ХХ століття Гілберт, коли йому повідомили, що один його учень кинув математику заради поезії, сказав: «Він пішов у поети?.. Чому б і ні? Для математики йому явно не вистачало фантазії...»

Гілберта можна зрозуміти: образився на учня, якому, можливо, і справді не вистачало фантазії. Навіть для математики.

Але важко зрозуміти фізика Е.Фейнберга, який підводить під окремий випадок таке загальнотеоретичне обґрунтування: «Можливо, саме через те, що накладені умови тут є більш імперативними, фантазія дійсно повинна бути багатшою, ніж в мистецтві: слід нафантазувати значно більше різноманітних варіантів, щоб бодай один з них задовольнив всі вимоги, які безжально пред'являє природа... Тут не можна допустити «бруду або приблизності, пояснивши це для власного заспокоєння як реформаторство, доводиться шукати та фантазувати знову й знову».

Е.Фейнберг мав би рацію, якби говорив тільки про поганих поетів, про людей з бідною та безхребетною фантазією. Так, у

хорошого математика фантазія, як правило, є багатшою, ніж у поганого поета. Але робити звідси висновок, нібито поетична фантазія взагалі за її природою є біднішою, ніж фантазія математика, - щонайменше нелогічно. Думати, буцімто поетична фантазія на відміну від фантазії математика може миритися і з «брудом» і з приблизністю своїх вигадок, що в поезії не потрібно «шукати знову й знову», оскільки тут не пред'являється особливо строгих вимог, що тут зійде будь-яка фантазія, - значить судити про поетичну фантазію за віршами поганих поетів.

Якщо мати на увазі справжню поезію, то міркуванню фізика Е.Фейнберга можна протиставити таку антитезу: «Математик, поплескуючи по плечу поета, готовий, мабуть, визнати: так, тобі теж потрібна дисципліна мислення... Теж... А ось один поет, коли йому повідомили, що один з його учнів проміняв поезію на математичну логіку, сказав: «Він пішов у математики? Чому б і ні? Для поезії йому явно не вистачало ясності і строгості мислення. Ось і довелося її компенсувати вказівками формул-алгоритмів...»

Можливо, саме тому, що «накладені умови» в поезії є не менш наказовими, ніж в математиці але, на відміну від математики, не задані у вигляді формалізмів, фантазія тут і не може бути довільною, тобто капризно-суб'єктивною. Вона повинна бути висококультурною, тобто вільною.

Тут не можна нагромаджувати одну довільну фантазію на іншу сподіваючись, що в підсумку щось вийде. У поезії немає лакмусових папірців, що дозволяють відшукати в купі «поганих» фантазій одну хорошу. Тут доводиться з самого

початку керуватися «умовами», які накладені на фантазію розвитком людської цивілізації, що саме й знаходять своє узагальнено-образне вираження в естетичних критеріях.

І якщо фантазія математика обмежується тими «умовами», які знайшли своє вираження в символіці, а тому може дозволити собі будь-яке «припущення», аби воно «не суперечило» абстрактній схемі, то поезія має для своїх фантазій суворіші критерії.

Наприклад, декому з математиків здаються наївними поетично забарвлені мрії про майбутні зустрічі космонавтів з мислячими істотами, схожими набагато більше на нас самих, ніж на гриби або на калюжки рідини... Між тим, в цих фантазіях, підказаних почуттям краси, міститься куди більше здорового глузду і науковості, ніж може здатися на перший погляд.

Справа в тому, що мисляча істота необхідно повинна бути рухливою, і не просто рухливою, а й такою, що вміє активно діяти згідно з формою й розташуванням всіх інших тіл та істот. По-друге, вона повинна активно змінювати, переробляти навколишнє природне середовище, будуючи з нього своє «неорганічне тіло» - тіло цивілізації. Ні гриби, ні калюжі, навіть великі, як океан, в таких діях потреби не відчують. З цієї причини і мислення їм потрібне не більше, ніж возу п'яте колесо. Інакше кажучи, тут немає абсолютно ніякої необхідності та потреби, заради якої мислення в них могло б розвинутися... Бо мислення, як це добре зрозуміла філософія та психологія, - суть функція активної предметної діяльності, котра її забезпечує і заради неї виникає. А не функція

безтурботного лежання на каменях далеких і близьких планет.

Тож, у мислячої істоти неодмінно повинні бути органи активної предметної діяльності, органи перетворення навколишньої природи. Схожі в усьому на руки чи не дуже - питання інше. Але таку саму «кількість рівнів свободи», як рука людини, ці органи повинні мати. Інакше не буде необхідної умови мислення.

Можна собі уявити такий орган, який є досконалішим за своєю структурою та будовою, ніж людська рука? Тобто орган, який ще краще пристосований до виконання головної функції мислячого тіла? Скажімо, схожий на щупальця спрута? Не будемо гадати. Але зате ми знаємо (і палеонтологія це довела), що природа-матінка за мільярди років своїх експериментів, на основі трильйонів «проб і помилок» - шляхом природного відбору - не змогла винайти «більш досконалої» конструкції органу універсальної предметної діяльності, ніж людська рука. А думка та мислення народжуються з необхідністю (а не за дивом) тільки на основі праці, в процесі предметної діяльності, що перетворює всю природу, включаючи сюди і природу того тіла, в якому зрештою прокидається мислення.

Розумінням цієї вирішальної обставини саме й відрізняється справжній матеріалізм - матеріалізм Маркса, Енгельса і Леніна - від всіх інших спроб «матеріалістичного» пояснення мислення, і насамперед від спроби зрозуміти мислення з будови мозку людини. Позаяк працюючий людський мозок сам є продуктом праці, а наявність самого кращого в анатомо-

фізіологічному відношенні мозку ще зовсім не гарантує наявності мислення.

Те саме міркування є застосовним і до очей, і до вух, і до всіх інших органів мислячого тіла, котрі можуть в силу їх специфічної будови забезпечувати максимально точну орієнтацію в просторі та часі і тим самим активну дію серед інших тіл. Наприклад, природа ходом своєї еволюції практично довела (а біологія і палеонтологія цей факт теоретично усвідомили), що одного ока - мало, а третє око - явно зайве. Так само, як і третє вухо чи друге серце (якщо, звичайно, перше справно виконує свої функції), як шостий палець тощо. Природа практично «розсудила», що подібні «архітектурні надмірності» були б абсолютно безглуздою тратою світової матерії, явною дурістю, навіть за наявності нескінченних ресурсів будівельного матеріалу та часу, відпущеного на проектування мислячих істот.

Так що у нас все-таки більше підстав думати, що якщо космонавти прийдешніх століть зустрінуть десь своїх мислячих побратимів, то ці побратими за розумом будуть швидше схожими на нас самих, а не на лишайники чи телеграфні стовпи. Це так само ймовірно, як і переконання математиків, згідно з яким і на Марсі, і на планетах туманності Андромеди арифметика буде тією самою, що й на Землі, а число «Пі» буде виражатися таким самим довжелезним дробом, що й на Землі.

Адже закони Природи (які відкривають і формулюють не тільки математики, а й хіміки, біохіміки і біологи-дарвіністи) не змінюються від планети до планети до повного

невпізнання. Тому-то ми й думаємо, що космонавти, потрапивши на іншу планету, зроблять правильніше, якщо вони не будуть зупинятися біля кожного розпластаного на каменях лишайника і з'ясовувати: «А чи не мислить він? Чи не спробувати встановити з ним телепатичний контакт?», А пошукають явно виражену цивілізацію («неорганічне тіло» мислячих істот) - перша об'єктивна ознака наявності інтелекту, мислення.

Уява, як і мислення, завжди керується, як своїм верховним принципом, реальними потребами розвитку людини, живого індивіда, як «родової» - соціальної істоти, а не абстрактно-науковими (математичними) формулами, не науковою «цікавістю» і не анатомо-фізіологічною структурою окремого людського організму.

«Анатомія і фізіологія» колективу, що суспільно виробляє своє життя, є тим «цілим», тією «системою», частинами та органами якої є людські мислячий мозок і людське око, що бачить.

«...Історія промисловості та виникле предметне буття промисловості є... чуттєво посталою перед нами людською психологією... Така психологія, для якої ця книга, тобто саме чуттєво найдотичніша, найдоступніша частина історії, є закритою, не може стати дійсно змістовною і реальною наукою» [29], - сформулював Маркс своє розуміння «предметної» реальності людської психології.

Іншими словами, в розгляді анатомо-фізіологічної структури людського тіла не можна «вчитати» психологічні визначення людської істоти. Вони написані в інший «книзі».

«Психологічні» визначення людини мають свою дійсність, своє «буття», не в системі нейродинамічних структур кори головного мозку, а в значно ширшій і складнішій системі - в системі відносин виробництва.

Тут-то й виникає специфічно людська форма споглядання - здатність бачити все те, що особисто для мене, як такого, абсолютно жодного корисливого інтересу не становить, але є дуже важливим і цікавим з точки зору сукупного інтересу всіх інших людей, їх загального розвитку, з точки зору інтересів роду.

Вміти бачити предмет по-людськи - значить вміти бачити його очима іншої людини, очима всіх інших людей, значить в самому акті безпосереднього споглядання виступати повноважним представником «людського роду» (а в умовах класового розчленування «роду» - класу, котрий реалізує суспільний прогрес). Вміти дивитися на навколишній світ очима іншої людини - значить, зокрема, вміти приймати близько до серця інтерес іншої людини, її запити до дійсності, її потребу, тобто вміти зробити всезагальний інтерес своїм особистим інтересом, потребою своєї індивідуальності.

І це неможливо зробити без розвиненої сили уяви. Адже тільки вона й дозволяє бачити речі очима іншої людини, з її точки зору, не перетворюючись реально в неї.

Само собою зрозуміло, що діяльність такої уяви зовсім не полягає в здатності просто підсумовувати образи, що є наявними у інших людей, які не є здатністю виділяти з них щось спільне, що всі вони мають між собою. Діяльність розвиненої уяви народжує новий продукт, новий образ, а не

просто виділяє в чистому вигляді те загальне, що і без неї вже є у будь-якої іншої людини. Якщо таке загальне і є, то не в готовому вигляді, а тільки у вигляді «натяку», «тенденції», розвинути які в цілісний, інтегральний образ може тільки розвинена сила уяви. Ось чому з самого початку вона стає продуктивною, тобто творчою, виробляючою, а не просто відтворюючою, як, наприклад, діяльність «пам'яті».

Людина з розвиненою уявою ніби бачить річ очима всіх інших людей (в тому числі й людей минулих поколінь) «відразу», інтегрально, безпосередньо, не "уявляючи" себе на місці кожної з них.

Така уява може мати місце тільки в тому випадку, якщо її робота з самого початку організована та регулюється формами, що мають «універсальний» характер. А форми, що організують роботу уяви, є продуктами такої самої тривалої «дистиляції», як і логічні форми, категорії логіки. У них виражений досвід роботи творчої уяви всіх минулих століть, всіх поколінь, на плечах яких виросла сучасна форма культури уяви.

Засвоюються ці форми тільки через ті предмети, які створені іншими людьми за допомогою і силою уяви, через споживання створених предметів, зокрема, плодів художньої творчості. Художня творчість саме й забезпечується культурою сили уяви, або, як ще кажуть, культурою «мислення в образах», здатністю формувати образ, а потім змінювати його згідно з вимогами, що містяться в змісті образу, тобто дійсності в її узагальненому вираженні.

* * *

Культурна уява в жодному разі не є довільною. Так само мало вона є дією згідно штампу, згідно готової, формально завченої схеми. Культура уяви збігається зі свободою як від влади мертвого штампа, так і від довільного капризу. Таким є секрет культури творчої уяви.

Що уява (фантазія) - інакше кажучи діяльність, котра формує образи а потім їх змінює, розвиває, - повинна бути вільною від влади штампа, мертвої схеми, мабуть, не доводиться доводити. Дія (як реальна, так і в плані уявлення), яка здійснюється строго формалізовано, за педантично розробленим рецептом, взагалі не потребує допомоги сили уяви, а не тільки «вільної» уяви. Така дія здатна тільки повторювати, тільки відтворювати, але не здатна виробляти, творити, народжувати. У таких діях людину на сто відсотків здатна замінити машина. І не тільки у виробництві матеріального життя, а й у виробництві «духовного життя». Машина вже сьогодні вміє писати вірші та музику, причому аніскільки не менш досконалу, ніж та, яку вміють писати ремісники від музики та віршомази.

Набагато важче відрізнити вільну уяву від свавілля, від капризу; зі свавіллям свободу плутають найчастіше, і не тільки в мистецтві, а й у політиці і в соціології. Розуміння свободи як особистого свавілля лежить в основі всієї буржуазної ідеології, і зокрема в основі розуміння свободи художника. Тому розрізнення свободи і свавілля має не тільки естетично-теоретичне значення, а й прямо вплітається в ідеологічну боротьбу в царині естетики та мистецтва.

Варто сказати, що дійсно великі художники (навіть буржуазного світу) ніколи не плутали свободу і свавілля. Протестуючи проти розуміння художньої фантазії як примхливої гри особистої уяви, великий Гете, наприклад, говорив, що така форма фантазії властива лише поганим митцям, а художній геній визначав як інтелект, що «затиснутий в лещата необхідності», маючи на увазі сукупну, інтегральну необхідність розвитку людства .

І дійсно, примхливе свавілля уяви містить в собі так само мало свободи, як і дія за штампом. Крайнощі, як давно відомо, сходяться. Довільна дія взагалі - будь то в реальному житті чи тільки в уяві, у фантазії, - ніколи й на мить не може вистрибнути за рамки об'єктивної детермінації. Біда свавілля, яке уявляє себе свободним, полягає в тому, що воно завжди і всюди є абсолютним рабом найближчих, зовнішніх, дрібних обставин і сили їх тиску на психіку.

Це прекрасно видно на прикладі мистецтва і естетики сюрреалізму. Пензлем художника водить тут по полотну зовсім не «вільна» дія уяви, а та сама болісно зірвана фізіологія, яка в інших випадках породжує болісні кошмари білої гарячки, марення шизофреніка, тобто всі ті образи, від влади яких людей доводиться лікувати з метою врятувати їх життя. Контури образів зміщуються тут зовсім не вільно, а прямо навпаки, під безпосереднім тиском такого грубо матеріального факту, як патологічне відхилення фізіології організму від норми. З ослабленими формами таких відхилень знайома майже кожна людина. Звідси і створюється ілюзія, ніби сюрреалістичні образи розкривають в закінченій формі ті «зародки», які кожна людина може в

собі знайти. Звичайно, самі зриви в фізіології вищої нервової діяльності є завжди більш-менш віддаленими наслідками зривів індивідуума в соціальному плані. І суспільство, яке естетично санкціонує сюрреалізм, тим самим обхідним шляхом висвітлює і ті соціальні відносини, всередині яких такі зриви робляться правилом, законом.

Ось чому незалежно від своїх намірів сюрреалісти в неподобстві і огидності створених ними образів естетично дуже точно виражають неподобство та огидність організму суспільних відносин, на ґрунті яких розцвітає подібна форма роботи уяви. Таким чином, знову-таки не фізіологія як така, а соціальна (предметно-людська) дійсність, хоча й переломивши свою дію через фізіологію, через її патологічне порушення, постає паном, який диктує своєму рабу форми роботи уяви, тим напрямком, в якому зміщуються форми образного бачення світу.

Ніякої свободи тут по суті немає, або її так само мало, як і в діях за штампом. Бо справжня свобода полягає в діях, які бувають успішними лише тоді, коли вони відбуваються в руслі загальної необхідності, яка міститься в сукупній взаємодії всіх дійсних (а не тільки дрібних і зовнішніх) умов та обставин.

Іншими словами, свобода є там і тільки там, де є дія згідно певної мети, і в жодному разі - не згідно тиску випадкових обставин. Свобода взагалі, а свобода уяви зокрема, є невіддільною від мети роботи уяви. У художній уяві, особливо чітко - в мистецтві, мета знаходить форму ідеалу, тобто краси. Тому краса або ідеал й виступає найважливішою, найзагальнішою формою організації роботи уяви, умовою

вільної уяви, її суб'єктивним критерієм і формою її продукту. Зі свободою уяви краса пов'язана нерозривно.

Принципове розв'язання даної проблеми докладно розвинене Марксом. Як факт, зв'язок свободи з красою був систематично, навіть педантично, описаний німецькою класичною філософією, зокрема естетикою Гегеля. Відмінність Маркса від Гегеля полягала не у визнанні або запереченні самого факту, а лише в його загальнотеоретичній (філософській) інтерпретації. Гегель «виводив» необхідність органічного зв'язку свободи уяви з красою із духовної природи людської діяльності. Маркс пояснював («виводив») духовну діяльність з усіма її особливостями із умов матеріального життя, із способу виробництва й тим самим пояснював те, що Гегель описав, але не зрозумів (точніше, зрозумів невірно).

Зв'язок свободи з красою Маркс пояснював з особливостей людського ставлення до природи. Людина, на відміну від тварини, виробляє та відтворює не тільки своє фізичне існування (своє «органічне тіло») але, залучаючи до процесу виробництва все ширші сфери природи, нові й нові маси природного матеріалу, продукує своє «неорганічне тіло» - предметне тіло цивілізації. І якщо тварина формує природний матеріал тільки під тиском фізіологічних потреб і згідно міри та потреби того виду, до якого вона належить, то людина «виробляє навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в істинному значенні слова тільки тоді й виробляє, коли вона вільна від неї» [30], а значить, змінює природу відповідно до її власної міри, а не в міру своєї видової фізіології. «...В силу

цього людина формує матерію також і за законами краси» [31].

В результаті вміння формувати матерію «свободно», тобто згідно її власної необхідності та міри, «за законами краси», народжує і суб'єктивне почуття краси, яке супроводжує акти дійсно вільного формування природи (як в реальній практиці, так і в уявленні, в уяві, в фантазії), і, будучи розвинене, виявляється і суб'єктивним критерієм «вільної» діяльності. Розвинуте естетичне почуття (почуття краси) не приймає продукти довільної, тобто невільної, некультурної, нецивілізованої і нерозвиненої уяви, так само як і ремісничі вироби, що виготовлені без участі уяви, за готовими штампами і рецептами. У продукті довільної уяви немає краси, бо немає свободи уяви, а є лише її ілюзія. У продукті дії за штампом краси теж немає, бо немає уяви взагалі.

Вільна уява відрізняється від дії за штампом тим, що в ній завжди є присутньою більш-менш очевидна індивідуальна варіація від тих форм діяльності, які вже «заштамповані», виражені в строго однозначних формулах і приписах. Водночас індивідуальне відхилення, індивідуальна варіація загальних принципів взагалі не є довільними.

Випадкові відхилення від загальної норми роботи можна легко закодувати і в завданні машині. Потрібно тільки закодувати в ній вміння швидко реагувати на індивідуальні особливості ситуації, на чисто випадкові її відхилення від уже відомих загальних контурів. Але ні свободи, ні краси не буде і за цієї умови.

Справа в тому, що індивідуальні зрушення в загальних, уже засвоєних та описаних в підручниках формах роботи уяви у людині диктуються зовсім не просто «випадковістю», не «дурною індивідуальністю» ситуації чи матеріалу, а тільки всезагальною, сукупною, інтегральною картиною дійсності, тими самими загальними ідеями, які, як кажуть, «носяться в повітрі» і чекають тільки людини, яка здатна їх чуйно вловити і висловити. Коли вони висловлені, їх приймають, суб'єктивно погоджуються з ними і навіть дивуються, чому кожен сам не зумів висловити (виразити) настільки самоочевидну річ... Але «індивідуальне» відхилення від загальної норми роботи уяви, яке викликане не примхою, а тими чи іншими серйозними і загальнозначущими мотивами, причинами і потребами, що стосуються всіх людей, і є дією вільної уяви або вільною дією уяви, на відміну і на противагу дії як за заштампованою традицією, так і за чистою сваволею, вільною від будь-якої традиції, від будь-якої загальної норми.

У дії справді вільної уяви завжди можна аналітично виявити як момент «індивідуального відхилення від норми», так і момент «слідування нормі». Тільки їх органічне поєднання і характеризує свободу уяви, тим самим - красу. Але просте механічне поєднання загального та індивідуального в роботі уяви не дає свободи і краси. Індивідуальний каприз уяви залишається як і раніше капризом, дивацтвом навіть в поєднанні з найдосконалішою формальною майстерністю, а формальна майстерність - мертвим формалізмом, якщо вона приводиться в дію тільки особистим капризом чи свавіллям уяви...

Звичайно, відрізнити каприз від свободи уяви не завжди просто, і прикладів їх сплутування кожен може пригадати чимало. Випадків зовнішнього, механічного поєднання формальної майстерності з індивідуальною примхливістю уяви можна вказати більше, ніж може здатися на перший погляд.

Значно рідше індивідуальна «гра» уяви є формою, в якій виражає себе не тільки і не стільки особистість художника, скільки загальна, яка назріла в суспільстві та чуйно вловлена художником необхідність, потреба. Тут ми й маємо справу з генієм. Естетично схоплена, художньо усвідомлена необхідність, що чинить тиск на всіх і кожного, але не усвідомлена поки ніким, не виражена ще в строгому формалізмі поняття, і є свободою художньої уяви, художньої фантазії. Вона-то й породжує всезагальний загальнозначущий естетичний продукт у формі індивідуального зсуву в системі образів, створених попередньою діяльністю уяви. Тим самим у вигляді індивідуального зсуву в колишніх формах роботи уяви народжується нова, всезагальна норма роботи уяви.

Її потім опишуть в підручниках з естетики, виразять в «алгебрі» понять мистецтвознавства та естетики, їй стануть слідувати як штампу погані художники і як всезагальній нормі роботи уяви, котра вимагає нових індивідуальних варіацій і відхилення, - хороші художники.

Робота справді вільної уяви тому-то й полягає в постійному індивідуальному, ніде і ніким не описаному відхиленні від уже знайденої і узаконеної форми, причому в такому відхиленні, яке хоча й є індивідуальним, але не довільним. В

такому відхиленні, яке є результатом вміння чуйно схопити всезагальну необхідність, яка назріла в організмі суспільного життя.

Така, як сказав би Гегель, «хімічна» або «органічна» сполука індивідуальності уяви із всезагальною нормою, за якої нова, всезагальна норма народжується тільки як індивідуальне відхилення, а індивідуальна гра уяви прямо й безпосередньо породжує всезагальний продукт, що відразу знаходить відгук у кожного, і є суттю й секретом свободи уяви та супроводжуючого її почуття краси.

Водночас це два продукти розкладання художньої форми, форми вільної уяви. Скільки і в яких пропорціях не змішуй, не поєднуй їх, вони не дають «хімічної» сполуки. Необхідні особлива реакція, особливі умови.

На два зазначених «вихідних» продукти, які одночасно є кінцевими продуктами розкладання художньої форми, виразно й розпадається нині «модерністське» мистецтво. Не випадково крайні форми його розкладання може імітувати, з одного боку, машина, що поєднує слова та фрази за формальними канонами віршотворення, а з іншого - осел, що маже полотно абсолютно «довільними» і «індивідуально неповторними» помахами свого хвоста. У таких полюсних формах, як легко помітити, зникає не тільки «вільна» уява, а й взагалі відпадає необхідність в будь-якій уяві. Її роль тут виконує в одному випадку штамп програми, в іншому - абсолютно випадкові фізіологічні спонуки.

І природно, силою вільної уяви може володіти тільки людина, що діє не за особистою забаганкою, а виключно за метою, що

має всезагальне значення і характер, - індивідуум, який чуйно вловлює широкі суспільні потреби, які звучать в незрозумілому гуркоті мільйонів голосів, і вміє перетворити суспільно значиму потребу в особистісно забарвлений пафос. Так що уява взагалі, якщо вона дійсно є - завжди є вільною уявою. Невільна уява - нонсенс, дерев'яне залізо, круглий квадрат. Де немає свободи уяви - немає і самої уяви, а є лише її ілюзія, її сурогат - замаскований штамп або замасковане рабство щодо найближчих умов психічної діяльності. Тут немає роботи уяви за ціллю, за ідеалом, за розвиненим почуттям краси. Є все що завгодно, крім уяви, як найдорогоціннішої, специфічно людської здатності.

Уява є воістину дорогоцінною здатністю, оскільки лише вона забезпечує людині можливість правильно співвідносити загальні, виражені в поняттях, знання з реальними ситуаціями, які є завжди індивідуальними. Перехід від системи загальних, у школі засвоєних норм і правил людського ставлення до природи, до одиничних фактів та обставин завжди виявляється фатальним для людини з нерозвиненою силою уяви. У тому пункті, де завчені загальні схеми, рецепти і приписи не можуть вже дати однозначної, алгебраїчно вивіреної вказівки щодо того, як діяти в даному випадку, в даній ситуації, з цим явищем, з даним фактом, людина з нерозвиненою силою уяви губиться і відразу, безпосередньо від дії за штампом, переходить до дії за чистою сваволею, починає блукати та шукати за відомим методом «проб і помилок», поки (і якщо), бува, не наштовхнеться носом на вихід, на розв'язок.

Метод «проб і помилок» є надзвичайно непродуктивним і в житті, і в науці. Його закон - чистий випадок. До успіху він призводить так само рідко, як і спроба отримати осмислену фразу шляхом розсипання типографського шрифту з надією: чи не вляжеться він, бува, в якійсь забавній послідовності... Тому «чистим» методом «проб і помилок» не діє жодна людина. Дія в полі вільного вибору завжди передбачає, в тій чи іншій мірі, здатність продуктивної уяви. У такій функції вона найчастіше називається «інтуїцією», яка дозволяє відразу, без випробовування, відкинути масу шляхів розв'язку і віддати перевагу більш-менш обмеженому колу пошуку. Вона обмежує сферу «проб і помилок», і чим інтуїція є розвинутішою та культурнішою, тим визначенішим з самого початку стає пошук.

* * *

Інтуїція здається доволі таємничою та загадковою. На фактах, пов'язаних з її дією, особливо люблять спекулювати прихильники ірраціоналізму в філософії. Причому, самі факти є настільки строкатими і різноманітними, що можна впасти у відчай при спробі дати їм раціональне матеріалістичне тлумачення, підвести їх під якесь загальне правило, виявити бодай якийсь загальний принцип і закон, яким вони всі підкоряються.

Ми все таки спробуємо окреслити деякі характерні особливості інтуїції. Для ілюстрації скористаємося цікавою геометричною теоремою, аналіз якої прямо зіштовхує з дією інтуїції або сили уяви, котра є підвладною тому оригінальному відчуттю, яке називається відчуттям краси... Оригінальність

цієї теореми, яка займала свого часу розум Декарта, полягає в тому, що чисто формальні доведення виявляються тут абсолютно безсилими, якщо вони позбавляються опори на інтуїтивне міркування, що має яскраво виражений естетичний характер, на міркування, вірніше, на доказ безпосереднього чуття, який сам по собі знову-таки жодному формально логічному доведенню не піддається і тим не менш лежить в основі досліджень такого строгого математика, яким був, наприклад, Кеплер.

Йдеться про так звану «ізопериметричну теорему». Суть теореми, яка сформульована Декартом, така. Порівнюючи коло з іншими геометричними фігурами, котрі рівні йому за площею, ми переконуємося, що він має найменший периметр. Декарт склав відповідну таблицю, яка виглядає так:

Периметри фігур рівної площі:

Коло - 3,55

Квадрат - 4,00

Півколо - 4,10

Рівносторонній трикутник - 4,56

і т.д. Не будемо продовжувати таблицю Декарта, де наведені десять фігур.

Далі надамо слово автору книги «Математика і правдоподібні міркування». «Чи можемо ми звідси за допомогою індукції вивести, як пропонує Декарт, що коло має найменший периметр не тільки серед десяти перерахованих фігур, а й серед усіх можливих фігур? Жодним чином», - каже Пойа.

Узагальнення, яке отримане з десяти випадків, ніколи не дає гарантії того, що в одинадцятому випадку буде те саме. Ми маємо справу з тією самою проблемою всезагальності та необхідності висновування, котре базується на обмеженій кількості фактів. Кант, як відомо, «розв'язав» її, висновуючи, що жодне поняття, яке виражає «загальне» в фактично спостережуваних явищах, не може претендувати на всезагальність і необхідність і завжди знаходиться під загрозою тієї долі, яка спіткала знамените судження «всі лебеді - білі».

Проте, продовжує Пойа, Декарт, як і ми, хто розглядає ізопериметричну теорему, був чомусь переконаний, що коло є фігурою з найменшим відношенням периметра до площі не тільки в порівнянні з десятьма перерахованими, а й в порівнянні «з усіма можливими» фігурами. Справді, наше переконання є настільки сильним, що ми не потребуємо продовження ряду, в подальших порівняннях.

У чому тут справа? У чому відмінність від іншої подібної ситуації, наприклад від такої: підемо в ліс, виберемо навмання десять дерев різних порід, виміряємо питому вагу деревини кожного з них і виберемо дерево з найменшою питомою вагою. Іншими словами, ми зробили те саме, що й з геометричними фігурами... Чи розумно звідси висновувати, що ми знайшли дерево, питома вага якого є меншою від питомої ваги всіх існуючих і можливих дерев, а не тільки тих, які ми виміряли і зважили?

«Вірити цьому було б не тільки не розумно, а й безглуздо.

Чим ця ситуація відрізняється від випадку кола? Ми схиляємось на користь кола. Коло - найдосконаліша фігура; ми щиро віримо, що разом з іншими своїми досконалостями коло для даної площі має найменший периметр. Індуктивний аргумент, висловлений Декартом, здається таким переконливим тому, що він підтверджує припущення, яке є правдоподібним з самого початку».

Ось все, що може сказати в обґрунтування правильності ізопериметричної теореми строгий математик. Якщо він хоче сказати щось більше, він змушений звернутися за допомогою до естетичних категорій. І Пойа наводить ряд висловлювань, в тому числі Данте, який (слідом за Платоном) називав коло «нойдосконалішою», «найпрекраснішою» і «найшляхетнішою» фігурою...

Факт є фактом. Теорема тримається, як на «таємному» фундаменті, на аргументі почуття естетичного характеру, почутті «краси», «досконалості», «шляхетності» тощо. Позбавлена подібного фундаменту, теорема розвалюється. Інтуїція, тобто аргумент естетично розвиненої уяви, тут включається в строгий хід математичного формалізму, навіть задає йому зміст.

Дальше - більше. Теорема є переконливою навіть для людини, яка й не тренувала своє сприйняття спогляданням геометричних фігур. Якщо ту саму теорему сформулювати не на площині, а в просторі, то ми будемо мати справу з кулею, яка, за тим самим Платоном, є ще «прекраснішою», ще «шляхетнішою», ніж коло...

«На користь кулі ми схиляємося, мабуть, навіть більше, ніж на користь кола, - пише Пойа. - Справді, здається, що сама природа схиляється на користь кулі. Дощові краплі, мильні бульбашки, Сонце, Місяць, наша Земля, планети кулясті або майже кулясті».

Чи не тому куля здається нам «прекрасною фігурою», що вона - та природна межа, до якої «схильні» - а чому, - невідомо - не тільки ми, а й сама природа? Чи не тому, що вона - щось на зразок мети (або ідеалу), до якої тяжіють інші природні форми? Тоді що це за мета? Знову неясно. Зрозумілим є одне: всі спроби визначити мету або причину, за якою сама природа «схильна» до форми кулі, повинні зазнати невдачу. І не тільки тому, що природі взагалі безглуздо приписувати мету, «схильність» і тому подібні категорії, які взяті з суто людського побуту, не тільки тому, що антропоморфізм взагалі є поганим принципом пояснення природи. Навіть якщо на секунду припустити наявність мети, спроби пояснення все одно залишаються невдалими. Штучно наклавши категорію мети на такі факти, ми відразу переконаємося, що цілі тут не тільки різні, а й прямо протилежні.

Куля виявляється формою, яка чомусь «вигідна» для найрізноманітніших цілей, які нічого спільного не мають між собою. Одна справа - мильна бульбашка, а інша - кіт, який, як жартує Пойа, теж може навчити нас ізопериметричній теоремі... «Я думаю, ви бачили, що робить кіт, коли в холодну ніч він готується до сну: він підтискає лапи, згортається і таким чином робить своє тіло наскільки можна кулястим. Він робить так, очевидно, щоб зберегти тепло, зробити мінімальним виділення тепла через поверхню свого тіла. Кіт, який не має

жодного наміру зменшити свій обсяг, намагається зменшити свою поверхню... Мабуть, він певною мірою знайомий з ізопериметричною теоремою».

У kota, як у живої істоти, ще можна сяк-так допустити «бажання» і «дію за ціллю». Але якщо ми (за прикладом Канта) гіпотетично припустимо, що поняття мети можна застосувати і до дощової краплі і до Сонця, то відразу переконаємося, що неможливо зрозуміти і виразити в понятті ту мету, яку однаково переслідує і кіт, і дощова крапля, і мильна бульбашка... Ми не знайдемо між їхніми цілями рівно нічого спільного. Іншими словами, припустивши тут наявність мети, ми прийдемо до кантівського визначення краси як доцільності, але доцільності, що не охоплюється поняттям і не дає жодного поняття про себе; доцільності, яка може усвідомлюватися лише естетично, інтуїтивно, але ніяк не раціонально... Ми «відчуваємо» наявність мети, наше сприйняття свідчить про «доцільність», але всі раціональні аргументи говорять за те, що ніякої мети ми допустити не маємо права.

Так і залишається описана теорема загадкою, в наші дні так само, мабуть, темною, як і за часів Кеплера та Декарта. І для однобічно-математичного (формального) підходу вона залишиться темною назавжди. Бо пов'язана її таємниця вже не з математичним аналізом, а з тією дійсністю, яку досліджує естетика. Математик може з її аналізу зробити тільки той висновок, який і робить Д.Пойа: «ізопериметрична теорема, яка глибоко корениться в нашому досвіді та інтуїції, яку так легко припустити, але не так легко довести, є невичерпним джерелом натхнення».

Як же бути? Чи піддається ця таємниця поясненню у матеріалістичній естетиці? Чи можна матеріалістично пояснити інтуїцію, дію уяви, що пов'язана з відчуттям краси? Або факти, що з її дією пов'язані, назавжди залишаться ласим шматочком для ірраціоналізму та містики в естетиці?

Як всі інші проблеми та труднощі, котрі пов'язані з духовним життям людини, наша проблема розв'язується лише на тому ґрунті, який зорав Маркс. На ґрунті розуміння предметно-людського ставлення до природи як предметної діяльності, яка природу змінює, перетворює та преображає.

Преображення (перетворення) світу в фантазії, тобто дія, уяви, яка пов'язана з відчуттям краси, є здатністю, яка народжується на основі реального, предметно-практичного перетворення світу й одночасно забезпечує таке перетворення. У предметно-практичній діяльності суспільної людини, яка змінює і природу і саму себе, саме й полягає таємниця народження фантазії, інтуїції, уяви.

Уява, яка розвинена на продуктах людської діяльності і ними організована, власне й пов'язує в собі відчуття доцільності з красою, робить його суб'єктивним критерієм правильності своїх дій навіть тоді, коли вони спрямовані на природу, ще не оброблену працею людини, на природу, яка не містить в собі жодних цілей. Інтуїція (тобто дія культурно розвиненої, вільної уяви) дійсно схоплює будь-який предмет (в тому числі природний) «під формою доцільності».

Таке обертання специфічно людської категорії (цілі) на природу є, звичайно, антропоморфізмом. У науці подібний прийом заборонений: категорії, що виражають специфіку

людської істоти, безглуздо переносити на природу поза людиною, безглуздо приписувати їй.

Однак справа є хитрішою, ніж може здатися на перший погляд. Насамперед, визначення природи самої по собі наука виробляє не на основі пасивного споглядання явищ природи, а тільки на ґрунті й на основі активної зміни природи, на основі практики суспільної людини. Форми мислення та форми споглядання (тобто форми роботи уяви) виникають лише на основі «олюдненої» (тобто обробленої, переробленої працею) природи.

Реальна «антропоморфізація природи», тобто надання природі «людських» форм, зовсім не є справою фантазії. Такою попросту є праця, виробництво матеріальних умов людського життя. Змінюючи природу згідно зі своїми цілями, людина і «олюднює» її. В такому сенсі слово «антропоморфізація», є само собою зрозумілим, нічого поганого не представляє. Більш того, вона саме й розкриває перед людиною суть природних явищ, що залучені до процесу виробництва, перетворені на матеріал, з якого будується предметне тіло цивілізації, «неорганічне тіло людини».

Якщо потім людина відносить визначення, які виявлені нею в «олюдненій» природі (тобто в тій частині природи, яка вже залучена в процес виробництва), на природу, ще не залучену в цей процес, ще не «олюднену», то тут знову-таки немає нічого забороненого. Навпаки, таким є єдино можливий шлях і спосіб пізнання природи самої по собі. Справа в тому, що тільки практика людини (тобто «олюднення» природи) здатна

довести всезагальність визначень, відокремити всезагальні (тобто і за межами практики значущі) визначення природи від тих, якими вона зобов'язана людині, від специфічно людських, людиною привнесених визначень та форм.

Всі без винятку всезагальні категорії й закони науки (і не тільки філософії, а й фізики, хімії і біології) безпосередньо виробляються та перевіряються на всезагальність саме в ході «олюднення» природи, тобто в процесі, що протікає за людськими цілями.

Тому всі визначення природи самої по собі суть прямо і безпосередньо є визначеннями «олюдненої» та «олюднюваної» природи. Але такі антропоморфізми власне й не містять в собі абсолютно нічого специфічно людського, крім одного - чистої всезагальності, чистої універсальності. Адже в процесі «олюднення» природних явищ людина саме й виділяє їх «чисті форми», їх всезагальну сутність і закони з того сплетіння, в якому вони існують і діють в «не-олюдненій» природі. У природі самій по собі не можна побачити безпосередньо «чистої форми» речі, тобто її власної, специфічно їй властивої структури, організації та форми руху. У «не-олюдненій» природі власна форма і міра речі є завжди «загородженою», «ускладненою» і «спотвореною» більш-менш випадковою взаємодією з іншими такими самими речами.

Людина в своїй практиці виділяє власну форму та міру речі та орієнтується у своїй діяльності саме на неї. І форма краси, що пов'язана з доцільністю, є не чим іншим, як «чистою» формою і мірою речі, на яку завжди орієнтується цілеспрямована

людська діяльність. У формі краси схоплюється, таким чином, універсальна (всезагальна) природа даної, конкретної, одиничної речі. Або, навпаки, одинична річ схоплюється тільки з того боку, з якого вона безпосередньо виявляє свою власну, нічим не «загороджену» природу та форму, універсальний закон всього того роду, до якого вона належить. Ще інакше - у формі краси схоплюється «природна» міра речі, яка в «природному» вигляді, тобто в самій по собі природі, ніколи не виступає в чистому вигляді, у всій її «незатмареності», а виявляється тільки в результаті діяльності людини, в реторті цивілізації, тобто в «штучно створеній» природі.

Форма речі, що створена людиною для людини, і є тим прообразом, на якому виховується, виникає та тренується культура сили уяви. Та сама таємнича здатність, яка змушує людину сприймати як «прекрасне» такі «чисті» форми природних явищ, як куля. Вони зовсім не обов'язково відрізняються якоюсь формальною ознакою - симетрією, витонченістю, правильністю ритму тощо. «Чистих», тобто власних, форм речей в складі світобудови нескінченно багато. А значить, безмежною є і царина краси, різноманіття її форм та мір. Річ може бути і симетричною і несиметричною, і все-таки красивою. Важливим є одне: щоб в ній сприймалася і була наявною «чиста», тобто власна, не перекручена зовнішніми щодо неї впливами, форма та міра цієї речі... Якщо така є наявною - естетично розвинене почуття відразу зреагує на неї як на красиву, акт її споглядання буде супроводжуватися тією самою естетичною насолодою, яка свідчить про «гармонію» форми розвиненого сприйняття з

формою речі або, навпаки, форми речі - з людські розвиненою формою сприйняття, уяви.

Тут, між іншим, секрет та самоочевидність геометричних аксіом і тих форм, про які ми говорили вище (кола та кулі).

Художня творчість, спеціально розвиваючи почуття краси, тим самим й формує, організовує здатність людської уяви в її найвищих і найскладніших проявах. Звідси можна зрозуміти, чому естетично розвинене око вміє відразу розпізнавати «ціле раніше частин». Коли таке око схоплює предмет, форми якого узгоджуються з формами естетично розвиненого сприйняття, то людина може бути впевненою, що вона побачила якесь ціле, якусь конкретну систему явищ, що склалася за її власною мірою, а не просто сплетіння багатьох цілих, що випадково зіткнулися, не вінегрет з різнорідних частин, не випадкове поєднання складових частин від різних цілих.

Ось простий приклад. Погляньмо в нічне небо крізь скло потужного телескопа. Що відразу кинеться нам в очі? Те, що всі космічні утворення, є відокремленими одне від іншого фантастично величезними «порожніми» просторами і тому майже не «спотворюють» одне іншого своїми взаємними впливами, явно тяжіють за своїми геометричними контурами до тих чи інших «чистих», правильних форм. Насамперед, це наша стара знайома - «найдосконаліша, найшляхетніша і найпрекрасніша фігура» - куля; потім фігури, які більш-менш явно наближаються до неї чи віддаляються від неї, - куля, яка здавлена відцентровою силою в диск; диск, периферія якого тією таки силою рознесена і закручена в спіралеподібні

гілки... До таких контурів, як до своєї межі, явно тяжіють обриси всіх або, вірніше, майже всіх космічних утворень.

Навпаки, там, де «чистота» їх форм є порушеною, «покаліченою», ми відразу, без подальших доказів, схильні підозрювати результат зовнішнього зіткнення двох самотійно сформованих систем, тобто відразу бачимо тут дію катастрофічного порядку, а не результат природного розвитку системи. Ми сприймаємо дане видовище як результат взаємного спотворення принаймні двох предметів, як суміш, вінегрет, а не як результат природного, тобто вільного, формоутворення, що протікає згідно з власною, іманентною мірою й закономірністю речі... Наше естетичне почуття відразу підказує нам, що ми побачили не єдине конкретне ціле, хоча й сприйняли даний предмет як щось «одне», чітко локалізоване в просторі.

Тут явно працює «правильна» форма нашого сприйняття (уяви), яка розвинена на спогляданні предметів, створених людиною для людини, тобто речей, всі складові частини яких прямо і безпосередньо обумовлені їх цілим (або ціллю). Доцільність в даному випадку можна визначити як згідність частин з цілим. Складові частини, тобто деталі і подробиці видовища, тут відразу сприймаються як «природні похідні» від деякого цілого, як частини, що народжуються з лона цілого, як його «органи»....

Така узгодженість форми речі з формою розвиненого естетичного сприйняття (уяви) і пов'язана з почуттям краси. Тому-то чуття краси й супроводжує акт схоплювання цілого до схоплювання та аналізу його складових частин.

Звичайно, ми навели найпростіший приклад. Якщо йдеться про схоплення цілого не в космосі, а, скажімо, в суспільно-людському житті, то правильність геометричної форми вже не може служити доказом. Навіть навпаки, кругле або квадратне живе тіло здасться нам не тільки не прекрасним, а й прямо потворним. Недарма кажуть - «круглий дурень». Щоб вірно схопити ціле, тут потрібним стає естетичне сприйняття, яке розвинене вже не на простих геометричних фігурах, а на інших, складніших і хитріших предметах, створених людиною для людини. На яких саме - потрібно досліджувати окремо. Але досліджувати слід на тому самому шляху. Іншого шляху до матеріалістичного пояснення зазначеного феномена, мабуть, немає.

Такою є таємниця тієї здатності, яку І. Кант назвав «інтуїтивним розсудком», тобто здатністю схоплювати спочатку ціле, а вже від нього переходити до аналізу та синтезу його складових частин. Кант зізнався, що пояснити природу зазначеної дивної здатності він не в змозі. Гете зауважив, що така здатність йому властива як художнику, як поетові, що взагалі вона є специфічною здатністю художника. Але звідки вона береться, Гете не міг пояснити, так само як і Кант. Ні той, ні інший не спробували бачити загальну основу здатності уяви в матеріальній праці, в перетворенні природи людською працею.

Формування здатності уяви як здатності бачити ціле раніше його частин, і бачити правильно, є, звичайно, не містично-божественним процесом, як і не натурально-природним. Здійснюється він і через ігри дітей, і через естетичне виховання смаку на предметах та продуктах художньої

творчості. Сама здатність є типовою формою детермінації людської психіки з боку об'єктивної дійсності. Простежити всі необхідні етапи та форми утворення здатності уяви - надзвичайно вдячне завдання теоретичної естетики і психології.

Надзвичайно важливим і показовим є те, що у колиски теоретичної культури комунізму стояли не тільки Гегель, Рікардо і Сен-Симон, не тільки теоретики філософії, політекономії та утопічного соціалізму, а й найвеличніші генії художньої культури. І зовсім не випадковим є той факт, що автор «Капіталу» з юності мав особливі симпатії до вельми характерного кола художників, а саме: Есхіла, Данте, Мільтона, Шекспіра, Гете, Сервантеса. Всі вони - найвеличніші представники епічної поезії, тобто тієї форми мистецтва, яка «бачить» і зображує свою епоху в гранично типових для неї образах, в образах масштабу Едіпа і Макбета, Донкіхота і Фауста, в образах, через які епоха, що в них виражена, постає не строкатою мішаниною деталей та подробиць, а єдиним цілісним образом «цілим», «суб'єктом, індивідуальністю. Образом, який можна «утримувати в уявленні» як повноважного представника всієї епохи.

Варто перечитати сторінки, де Маркс вперше намагається розібратися в соціально-економічній сутності грошей («Економічно-філософські рукописи 1844 р.»), як відразу кинеться в очі вкрай примітна обставина: головними авторитетами, на які спирається Маркс-філософ, Маркс-економіст, виявляються тут не фахівці в галузі грошового обігу, не Сміт і Рікардо, а ...Шекспір і Гете.

Парадокс? Тільки на перший погляд. Очима Шекспіра і Гете, тобто «очима» розвиненого на вищих зразках мистецтва уяви, молодий Маркс «схопив» загальну сутність грошей набагато чіткіше (хоча й надто ще загально), ніж всі буржуазно-обмежені економісти, разом узяті. Останні займалися частковостями, деталями і подробицями грошового обігу, банківської справи та ін., а поетично розвинений погляд Шекспіра і Гете відразу вловлював загальну роль грошей в цілісному організмі людської культури за їх інтегральним, підсумковим відношенням до долі людського розвитку і не звертав уваги на ті подробиці, які займали економістів. Завдяки Шекспіру і Гете Маркс-економіст побачив тут за деревами ліс, той самий ліс, якого буржуазні економісти не бачили...

Звичайно, від початкового, інтегрального схоплювання суті грошової форми до строго теоретичного розкриття законів її народження та еволюції, виробленого тільки в «Капіталі», було ще дуже далеко. Якби Маркс зупинився на «поетичному схоплюванні» суті справи, він став б не Марксом, а одним з «істинних соціалістів». Але й без «поетичного схоплювання» він Марксом б не став. Образно-поетичне усвідомлення соціальної суті, грошей в цілому було першим, але абсолютно необхідним кроком на шляху до їх конкретно-теоретичного розуміння.

Характерною є, між іншим, і така «таємнича» обставина; великі математики-теоретики вважають, і, мабуть, небезпідставно, одним з «евристичних принципів» математичної інтуїції красу.

Інший приклад, з іншої сфери. У монографії М.В. Серебрякова «Фрідріх Енгельс в молодості» (Л., 1958) ретельно простежуються етапи духовного розвитку Енгельса. До певного часу, до 1840 року, молодий Енгельс ще не визначив чітко своїх позицій в царині філософії. Його філософські симпатії і антипатії були ще доволі невиразними.

Переломним пунктом стало знайомство з лідером «Молодої Німеччини» поетом і критиком Людвігом Берні. Саме Берні спонукав Енгельса звернути критичну увагу на філософію Гегеля, приступити до систематичної критики і вивченню гегелівської філософії та стати в ряди лівогегелянців.

Своє ставлення до гегелівської філософії німецький поет сформулював у вигляді яскраво емоційної характеристики особистості її автора. Нарікаючи на консервативність свідомості німців, на їх боязливе ставлення до революційного пафосу, Берні енергійно висловився в бік Гете і Гегеля, обізвавши їх сповідниками холопства: Гете - «холопом римованим», а Гегеля - «холопом неримованим». Образ є явно несправедливим, неправильним, і Людвігу Берні сильно дісталось за нього від Гейне, який набагато краще розумів Гете і Гегеля. Проте в поетичний образ відлилась підвищено роздратована реакція письменника на те, суть чого він сам не зрозумів, але змусив інших постаратися це зрозуміти...

Енергійний образ, як в поетичному фокусі, виразив важливу ідею - потребу побороти Гегеля, логіку його мислення, зламати владу його «системи». У формально неправильній оцінці, з точки зору філософії та поезії навіть дещо малограмотній, Берні поставив надзвичайно важливе завдання і тим спонукав Енгельса спеціально нею зайнятися.

Суть таких парадоксів прекрасно пояснив згодом сам Фрідріх Енгельс. Ми маємо на увазі доволі глибоку думку, висловлену ним в зв'язку з політичною економією, яка має пряме відношення і до суті естетичної оцінки фактів.

Заперечуючи тим «соціалістам», які вимагали знищення капіталістичної експлуатації тільки тому, що вона є «несправедливою», Енгельс вказував, що з точки зору науки подібний аргумент є абсолютно безпідставним, оскільки є простим додаванням моралі до політичної економії.

«Коли ми говоримо: це є несправедливим, цього не повинно бути, - то до цього політична економія безпосередньо немає жодного відношення. Ми проголошуємо лише те, що цей економічний факт суперечить нашому моральному почуттю. Тому Маркс ніколи не обґрунтовував свої комуністичні вимоги такими аргументами, а ґрунтувався на неминучій, з кожним днем всезростаючій на наших очах катастрофі капіталістичного способу виробництва; Маркс говорить тільки про той простий факт, що додаткова вартість складається з неоплаченої праці» [32]. Іншими словами, апеляція до морального чи естетичного почуття - прийом заборонений, коли йдеться про науку. Бо наука зобов'язана розкрити факт в його відношенні до іншого факту, а зовсім не до почуттів і до самопочуття людини.

Далі Енгельс пише: «Але, що є невірним в формально-економічному сенсі, може бути вірним у всесвітньо-історичному сенсі. Якщо моральна свідомість маси оголошує будь-який економічний факт несправедливим, як свого часу рабство або панщину, то це є доказом того, що цей факт сам

пережив себе, що з'явилися інші економічні факти, в силу яких він став нестерпним і незбережним. Позаду формальної економічної неправди можливо, приховується справжній економічний зміст» [33].

Думка Енгельса має безпосереднє відношення до марксистського розуміння сутності і функції естетичного судження, реакції розвиненого естетичного почуття на явища та події об'єктивної дійсності. Суть питання ось у чому. У вигляді протиріччя факту нашому почуттю (естетичним або моральним установам нашої особистості) ми констатуємо насправді щось інше, а саме - протиріччя між двома фактами. Естетична реакція, таким чином, є не чим іншим, як суб'єктивним оглядом їх важливості, життєвої значущості для особистості, індивідуума.

Естетичне почуття показує в даному випадку, що людина, індивідуум, виявився ніби затиснутим в лещатах протиріччя. І він відчуває його тиск на свою психіку тим болючіше, чим чуйнішою виявляється організація його чуттєвості.

Товстошкіра чуттєвість, само собою зрозуміло, відреагує на таке протиріччя набагато пізніше, лише тоді, коли «лещата», між якими її затиснула дійсність, стиснуться доволі туго...

Тонка, загострено естетична чуттєвість, розвинена сила уяви, відреагує на такий стан набагато швидше, гостріше і точніше.

Вона зафіксує наявність об'єктивно-конфліктної ситуації, так би мовити, «за власним самопочуттям», за розладом своєї організації з сукупною картиною дійсності.

Які ці факти, яка їхня власна, жодним чином від людської чуттєвості не залежна, структура, їх чисто об'єктивний контур,

естетичне самопочуття сказати, зрозуміло, не може. Тут воно зобов'язане поступитися місцем строго теоретичному аналізу, який позбавлений будь-яких сентиментів. Але свою справу воно зробило: засвідчило наявність протиріччя, що має безпосередньо важливе значення для індивідуума, для його людські-чуттєвої організації, для його самопочуття. Погодьтеся, не так уже й мало.

Але до такої дії здатна тільки справді розвинена естетична (художня) уява, точніше людина, яка нею володіє. Уява нерозвинена, некультурна, примхлива і довільна здатна швидше дезорієнтувати людину (в тому числі людину науки), направити роботу її мислення не до неба істини, а в хмари омани.

Звичайно, розібратися і з'ясувати, де свобода, а де штамп чи свавілля, не так-то легко, як того хотілося б любителям легкого життя в мистецтві і в естетиці. Кожна людина легко пригадає десятки, якщо не сотні випадків, коли такі любителі плутали одне з іншим і намагалися перетворити власну плутанину в загальновизнаний канон судження про художника.

Адже обзивали одні Пікассо хуліганом... Адже приходили інші в естетське захоплення побачивши полотна, вимазані помахами ослиного хвоста! І зовсім не випадково.

Формаліст від канцелярії, для якого «красивим» є тільки те, що загальновизнано і наказано визнавати за таке, завжди оголосить «суб'єктивно довільним вивертом» все те, що не вміщується в рамки зазубрених ним штампів. У тому числі й справжню красу свободи, коли та постала вперше і ще не

zareєстрована у відповідній канцелярії, ще не отримала посвідчення за авторитетним підписом... Нічого не поробиш - в очах раба штампа свавілля дійсно зливається зі свободою. Його очі відрізнити одне від іншого не можуть. Так само як і очі його антипода, шанувальника повної «розкутості» уяви. Ні раб штампа, ні естетствуючий індивідуаліст не бачать в творіннях генія головного. Тієї самої свободи, про яку ми говорили. Вони бачать лише поверхню полотен, покриті лініями і фарбами. А вже захоплюються вони при цьому чи обурюються - залежить від їх «відомчої» приналежності, від наказів моди і тому подібних речей, що до справжньої свободи та краси жодного відношення не мають.

Полотна Пікассо, наприклад, - своєрідні дзеркала сучасності. Чарівні і злегка підступні. Підходить до них один і каже: «Що за хуліганство! Що за свавілля - у синької людини чотири помаранчевих вуха і чотири ноги!» Обурюється і не підозрює, наскільки точно він охарактеризував... самого себе - просто в силу відсутності тієї самої здатності уяви, яка дозволяє погляду Пікассо проникати крізь вилощені покриви буржуазного світу в його страшне нутро, де корчаться в муках, в пеклі «Герніки» покалічені люди, обпалені тіла без ніг, без очей і все ще живі, хоча й до невпізнання спотворені в страшній м'ясорубці війни - цього неминучого сліdstва капіталістичного способу життя. Нічого такого формаліст від канцелярії не бачить.

Підходить інший - починає ахати і охати: «Ах, як це прекрасно, яка розкутість уяви, як незвично за кольором, за обрисами! Як вільно зламана традиційна перспектива, як добре, що немає

подібності з Аполлонами і Ніками Самофракійськими! Як добре, що у людини півтори ноги!..»

І знову він охарактеризував сам себе. Він - каліка, що насолоджується своїм каліцтвом, своєю «несхожістю» на античні образи прекрасної, всебічно розвиненої індивідуальності. Тієї самої, крізь призму якої бачить світ та його реальні образи Пікассо і не бачить буржуа-обиватель, насолоджується красою фраків і декольте, холодильників та офіцерських мундирів і не бачить прихованої під ними порожнечі й людського каліцтва...

Так що відрізнити вільну красу від каліцтва свавілля та штампа можна, тільки володіючи і справжньою естетичною та теоретичною культурою і умінням співвідносити образи мистецтва з дійсністю. А без розвиненої уяви не можна обійтися й тут.

Саме тому справі комуністичного перетворення суспільних відносин є принципово ворожим те «мистецтво», яке культивує та виховує в людях свавілля індивідуальної уяви, маскуючи його назвою «свобода фантазії» художника, - так само як і «мистецтво», котре культивує штаповану, машиноподібну «уяву», традиційні формалізми, сухо-розсудковий тип фантазії.

І навпаки, справжнє мистецтво, яке виховує справжню свободу уяви, пов'язане з тією «грою фантазії», яка з'являється від надлишку сили уяви, свободи руху в матеріалі, є «природним» союзником комуністичного ідеалу.

Розвиваючи естетичні потенції людини, культуру та силу уяви,

мистецтво тим самим збільшує в цілому її творчу силу в будь-якій сфері діяльності.

Ще й досі гармонійне поєднання розвиненої логічної здатності з розвиненою силою художньо-культурної уяви не стало загальним правилом. У тій «передісторії» людства, де розвиток здібностей був «відчуженим» як Один від одного, так і від більшості індивідуумів, таке з'єднання виявлялося швидше рідкісним винятком, щасливою випадковістю долі. Талант, а в ще більшій мірі геній, і був рідкістю, винятком, ухиленням від загальної норми індивідуального розвитку.

Комунізм - те «царство свободи і краси», яке ми вже почали будувати, - зробить нормою саме гармонійне поєднання рівно розвиненої сили художньої уяви з рівно розвиненою культурою теоретичного інтелекту. Те саме з'єднання, яке досі було винятком, продуктом щасливого збігу обставин особистої долі, а тому навіть здавалося багатьом теоретикам «вродженим» (анатомічно-фізіологічним) фактом, «даром божим».

Марксизм-ленінізм показав, що такий гармонійний розвиток здібностей є так само маломірним природно-фізіологічним даром, як і «божественним». Він є від початку й до кінця - і за походженням, і за умовами свого виникнення, і за своєю потаємною сутністю - чисто соціальним фактом, продуктом розвитку особистості людини в відповідних умовах; в умовах, що дозволяють всім і кожному розвивати себе через духовне спілкування з плодами людської культури, через споживання кращих дарів, створених людиною для людини, через спілкування з працями Маркса і Леніна, Ньютона і Ейнштейна,

Рафаеля та Мікеланджело, Баха і Бетховена, Пушкіна і Толстого .

* * *

Фантазія (строгіше - продуктивна уява) є універсальною людською здатністю, що забезпечує людську активність сприйняття навколишнього світу. Не володіючи нею, людина не може ні жити, ні діяти, ні мислити по-людськи ні в науці, ні в політиці, ні в сфері морально-особистісних відносин з іншими людьми. Мистецтво є формою розвитку вищих видів здатності уяви, яка перетворилася в силу відомих історично минутих умов в професію. Естетика з такої точки зору постає загальною теорією, яка розкриває всезагальні форми і закономірності роботи людської чуттєвості. Але оскільки людська чуттєвість найповніше і найчистіше виявляє себе саме в художній творчості (і безпосередньо в мистецтві), остільки естетика одночасно виявляється також і загальною теорією художньої творчості, теоретично пояснює таємницю мистецтва.

Всезагальні форми людської чуттєвості розкриваються найточніше і найстрогіше саме через аналіз мистецтва, художньої творчості. Іншими словами, всезагальні моменти людської чуттєвості як такі слід розвинути раніше й цілком незалежно від аналізу мистецтва, щоб потім зрозуміти, як вони розвиваються в форми художнього почуття. Але щоб виділити їх в їх людській визначеності, й потрібно з самого початку орієнтуватися на «вищі» форми, на ті їх розвинені модифікації, з якими можна зустрітися тільки в художній творчості. А значить, визначення «чуттєвості взагалі» можна

правильно отримати лише як абстрактно-всезагальні визначення художньої творчості та його продукту.

Таким способом ми вбиваємо одразу двох зайців. Аналізуючи художню творчість, розкриваючи її з боку всезагальних та простих моментів, ми й розкриємо таємницю людської чуттєвості взагалі. Водночас ми закладемо міцний фундамент під теоретичне розуміння «вищих», вже специфічно художніх, форм діяльності сприйняття і уяви. Іншими словами, ми зробимо те, що зробив К. Маркс своїм аналізом простої форми товарного обміну. Ми знайдемо «клітинку», жолудь, з якого «природно» розвивається вся пишнота художньої культури, її могутній стовбур, її розлога крона, в тіні якої тихо зріють нові плоди, нові насіння, зародки нових, вічно зеленіючих садів...

В даному випадку двох зайців - таємницю всезагальних визначень людської чуттєвості і таємницю народження, розквіту та плодоношення мистецтва - можна вловити думкою тільки відразу, тільки заодно. За одним поженешся - жодного не спіймаєш.

I, нарешті, мораль ...

Мається на увазі мораль байки, котра розказана нами на початку, а не мораль як форма суспільної свідомості, як сукупність моральних норм, приписів і т.п. алгоритмів хорошого тону і поведінки. Мораль в останньому сенсі - дуже потрібна і важлива річ. Вона чітко формулює загальні критерії, з точки зору яких суспільство судить про відповідність індивідуальної поведінки тим загальним нормам, які прийняті

в даному суспільстві. У цьому мораль є аналогічною праву - системі правових норм, з тією лише різницею, що дотримання норм моралі забезпечується не насильством, здійснюваним відповідними державними органами, а моральним впливом, тобто безпосереднім впливом всіх оточуючих людину людей, їх докорами, настановами, іноді глузуванням, навіть часом всього лише тоном голосу, який прекрасно вміє виражати схвалення чи несхвалення, повагу або неповагу до вчинку чи слову.

І в деяких випадках мораль є більш дієвим фактором у житті людини, ніж страх перед силою права, перед силою закону. Це було відомо давно, задовго до народження науково-матеріалістичного розуміння історії, і марксистсько-ленінське вчення зовсім не заперечує ні моралі, ні сили морального впливу, ні користі правильно й чітко сформульованого морального кодексу.

Але що дійсно відрізняє марксистсько-ленінське вчення від усіх попередніх йому концепцій моралі, так це тверезе та об'єктивне розуміння її можливостей, розуміння того, що найкраща система моральних норм (як і норм права) сама по собі не здатна зробити життя людей справді моральним.

На наш погляд, не позбавленим сенсу є розрізнення, яке нерідко проводять між мораллю і моральністю.

Мораль існує та діє у вигляді сукупності чітко сформульованих загальних вимог, нормативів, у вигляді словесно запрограмованої схеми поведінки, яка є обов'язковою для кожного члена даного суспільного організму. Це - форма свідомості, свідомої регламентації вчинків.

Моральність є реальним способом ставлення людини до іншої людини і до самої себе (до людини взагалі), що виявляється в реальній дії, а не тільки в свідомості. Оскільки хороші слова можуть доволі істотно розходитися з реальними вчинками, оскільки й мораль в відомих умовах може так само суттєво розходитися зі справжніми вимогами моральності. Прямої тотожності тут немає, що й проявляється в тому, що реально-аморальні справи (приклад тому - лицемірство правлячих класів буржуазного суспільства) доволі часто виступають під маскою високomorальних міркувань, прикриваються щитом моралі. Адже скільки бридких і підлих справ відбувалося в історії з фразами високої моралі на устах!

Можливо, тому люди дійсно високої моральності й не люблять моралізувати, виголошувати перед іншими абстрактно-загальні (тобто придатні на всі часи, і тому непридатні ніколи й ніде) фрази про мораль.

Моральність як реальний (на відміну від словесно декларованого) спосіб ставлення людини до людини, дійсну (часом навіть не усвідомлювану або усвідомлювану помилково) мотивацію вчинків і їх реальний соціальний зміст створюють та змінюють зовсім не словесні проповіді, не моралізування, а значно потужніші чинники. Тому найталановитішим моралізуванням реальну моральність не зміниш. Ні поліпшиш, ні погіршиш. Позаяк створюють етичний (або моральний, що в даному контексті одне й те саме) вигляд людини зовсім не фрази і проповіді, а реальні умови життя. Вони завжди є сильнішими за найскладнішу мораль, і, в разі розбіжності між вимогами, що в ній сформульовані, та реальними вимогами дійсності (найсильнішими тут

виявляються економічні умови), останні завжди візьмуть верх. Саме вони визначають дійсне, а не уявне, моральне обличчя людини. Тим важливіше це слід пам'ятати, коли йдеться про поведінку не окремої людини, а цілих класів, широких верств суспільства. Тут на мораль розраховувати не можна, не прирікаючи себе на поразку.

У цьому сенсі й варто розуміти Леніна, коли він підтримує тезу, що звучить для вух обивателя дивно, що в «марксизмі... немає ні грана етики». Той, хто намагається тлумачити цю тезу в тому сенсі, ніби Ленін взагалі проти етики, проти моральності або моралі, рівно нічого не розуміє ні в етиці, ні в ленінізмі. Теза Леніна означає одне: марксизм, як наукове розуміння історії і законів людської життєдіяльності, не може спиратися в своїх планах та програмах на абстрактно-загальні моральні критерії, не може покладати на мораль завдання, яку вона все одно вирішити не в змозі, завдання створити справді людську, комуністичну моральність.

Ленін говорить слідом за Марксом: якщо ви всерйоз хочете створити високу моральність, про яку тисячі років безплідно мріяли найкращі, найдобріші і найшляхетніші уми людства, то подбайте про те, щоб «зробити обставини людяними».

У «марксизмі... немає ні грана етики» - це значить, що марксизм спирається не на абстрактну мораль, а на соціально-економічну базу й зобов'язує не до моральної, а до конкретно-історичної оцінки будь-яких людських дій, їх мотивів і фраз, з якими ці мотиви формально зв'язуються. Адже фрази можуть суттєво відрізнитися від реальних мотивів дій, що відомо кожному психологу, і щодо своїх власних

дійсних мотивів можуть трагічно помилятися не тільки окремі індивіди, а й цілі класи в особі навіть кращих своїх літературних представників.

Тому-то Маркс і Ленін й не покладали на мораль завдання, що є для неї об'єктивно непосильним. Вони розуміли, що мораль є хорошою і дієвою тільки в одному випадку, якщо її правила прояснюють для індивіда (доводять до його свідомості) ті найзагальніші принципи поведінки, які владно диктуються йому потужними силами соціального організму, умовами його буття. Узгоджуються між собою ці дві низки вимог - прекрасно. Це означає, що свідомість узгоджується з буттям. А не узгоджуються, ніяка мораль не допоможе. Більш того, вона навіть викличе у свідомості людини прямо зворотний ефект - переконає в святенницькій брехливості навіюваних «правил» і допоможе знайти ясну (і нерідко цинічно-тверезу) «моральну самосвідомість», тобто чітке розуміння того, чого насправді потребує від неї життя.

Якщо умови життя людини такі, що інакше, як крадіжкою або пригніченням ближнього, вона не може забезпечити собі справді людські умови життя, то скільки ви не декламуєте про «любов до ближнього», вона не перестане красти чужу працю. Та ще й посміється над дійсно дорогими для кожної справді культурної людини моральними цінностями, вбачаючи в них тільки святенництво і лицемірство мораліста, який благополучно влаштувався в житті.

А з цього прямо й випливає теза справді матеріалістичного вчення про моральність - мораль можна тільки виховати в людині, створивши об'єктивні умови, всередині яких вона з

дитинства звикла б діяти морально так само природно і невимушено, як вмиватися вранці.

Ось чому моральність не можна «відокремити від індивіда» навіть в абстракції. Адже вона і є не що інше, як соціальний аспект особистості, індивідуальності, - живого реального індивіда. Тому її й не можна передати іншій людині. Акт такої передачі вбиває сам предмет передачі, перетворює його в повну протилежність тому, що мріяли «передати». Позаяк моральність означає вміння індивіда самотійно усвідомлювати соціальний зміст своїх вчинків та рішень і діяти згідно з останніми. Якщо я передаю іншому обов'язок самому відповідати за суспільне значення своїх вчинків, покладаючи на іншого функцію такого судження, то я покладаю на нього й моральну відповідальність за мій вчинок та рішення. Але тим самим я перестаю розглядати себе самого як особистість в моральному сенсі слова. І якщо я передаю свій обов'язок (= право) судити про соціальний сенс своїх індивідуальних дій іншому, то я тим самим перестаю дивитися на себе як на людину. І той, кому я передав свій обов'язок і право, буде правим, якщо перестане дивитися на мене як на людину. І буде неправим, якщо буде ставитися до мене по-людськи. Та й на себе самого в такому випадку я дивлюся як на «річ», як на точку прикладання «зовнішніх чинників», тобто мислю себе під тією самою рубрикою, що й сокиру, качан капусти, самописну ручку чи гвинтівку. «Моїми» руками дію вже не Я, а та «інша людина», якій я подарував це право...

І немає більшої аморальності, ніж дивитися на людину як на річ. Що з того, що така людина - я сам? Тим безглуздіше і мерзенніше. Адже якщо вже я сам перестав дивитися на себе

самого як на людину, тобто як на особистість, то я не маю права засмучуватися і нагадувати, коли і та «інша», якій я передав свої моральні обов'язки, також перестане дивитися на мене як на людину і поводитиметься зі мною як з неживим предметом... Якщо я перестав застосовувати до індивіда (перед самим собою) вимогу бути моральним, бути суб'єктом, відповідальним перед суспільством за свої вчинки і рішення - значить, відмовився від будь-якої моральної міри, значить, тепер «все дозволено». Така відмова від моральної відповідальності на користь іншої людини і була зведена у вищий принцип етики гітлерівського рейху: за всіх думає і відповідає фюрер.

Про моральність ми заговорили зовсім не випадково. Справа в тому, що мрії деяких філософів і літераторів наділити машину всіма перевагами живої людини, послідовно їх формалізуючи, на прикладі моральності особливо помітно виявляють свою неспроможність. Адже передача моральності - функцій морального судження - машині є просто нонсенсом, абсурдом. Я хочу змусити машину ставитися до мене «по-людськи», як до людини, оголошуючи себе не-людиною, річчю, окремою деталлю великої машини, деталлю, що згодна на будь-які дії, які мені продиктує машина. І машина буде права, якщо почне ставитися до мене як до свого власного гвинтика, як до деталі, як до будь-якої неживої залізяки.

Моя особистість таким відношенням виключається, перетворюється на щось не тільки непотрібне, а й на те, що навіть заважає, в синонім некондиційності. Машині потрібна строго кондиційна деталь, абсолютно тотожна, стандартна.

«Особистісні» відмінності з її точки зору - лише зазубринки на стандартно оформленій поверхні... Спроба «зрозуміти» (висловити у вигляді формально-несуперечливої схеми) моральність і її критерії веде до умертвіння самого предмета розуміння. А ще точніше, просто до ігнорування його, до міркування вже не про моральність, а зовсім про інше - про повну протилежність моральності.

Мріяння про «передачу» моральності людини машині саме й передбачає відділення «всезагального» (абстрактно-загального) від «особливості» та «одиночності» - акт абстрагування власне від індивідуальності людської особистості як від чогось, що «для науки є несуттєвим». Для такої науки, як математика, кібернетика, - так, несуттєве. Бо це просто не її предмет, чи той предмет, де її формалізми не пояснюють нічого, точно так само, як найкращі формалізми хімічної науки нічого не можуть пояснити в Героїчній симфонії Бетховена або в Сікстинській мадонні Рафаеля. Тут кібернетично-математичні поняття застосовуються просто за законними межами їх застосовності. Ось і виходить ілюзія «наукового розуміння» - формально-правильне, а по суті пустопорожнє розмірковування про речі, які не можна укласти в прокрустове ложе обмежених «формалізмів».

І якщо ми прагнемо до дійсного пізнання, то воно буде успішним тільки за умови, що в ньому працює не «логіка побудови формально-несуперечливих схем» (зрозуміло, на своєму місці необхідна й вона), а справжня логіка дійсного людського наукового мислення, - діалектика, як логіка і теорія пізнання матеріалізму. Логіка, яка не боїться протиріч і не тікає від них як від чуми, а сміливо йде їм назустріч, щоб

виразити їх в поняттях, що відображають будь-який конкретний, й до того такий, що розвивається, «предмет» як конкретний синтез протилежних визначень, як «всередині себе розчленовану єдність» всезагального, особливого та індивідуального, як конкретне.

Так звана логіка науки (назву дали їй сучасні неопозитивісти) - операторика побудови формально-несуперечливих схем - з подібним завданням впоратися не в змозі. А не будучи в силах з нею впоратися, вона намагається оголосити таку задачу ненауковою, перед-науковою або донауковою витівкою, поезією, белетристикою і тому подібними іменами, які їй здаються лайливими і зневажливими. Але проти такої позиції правою є все таки поезія.

Вона - навіть при формальній неправильності своїх аргументів - набагато ближча до конкретної істини, ніж формально-бездоганні, що всім правилам математичної логіки відповідають, міркування деяких кібернетиків або «структуралістів». Так буває. Поезія бачить конкретність людини, а адепти логіки науки - одну тільки логіку, що стала для них фетишем, ідолом.

За поезією та моральним почуттям в даному випадку стоїть перевага конкретності погляду, перевага «інтегрального» образу предмета спору перед абстрактно-одностороннім відображенням того самого предмета. В даному випадку - людини. Моральне почуття і справді є нерозривно пов'язаним з уявленням про людину як «самоціль», тобто як про вищу цінність в шкалі всіх цінностей цивілізації. І якщо це почуття чомусь вперто чинить опір мріям про машину розумнішу,

добрішу і красивішу за людину, то над цим варто замислитися всерйоз, а не відмахуватися від нього зневажливими слівцями на кшталт «психологічної рутини», «дурного і безглузлого страху» і тому подібними ярликами. Адже це теж є чисто моральним аргументом проти моралі.

Звичайно, такі міркування – не аргумент в науковій суперечці, тим більше, що на них може спекулювати і антинаукове мракобісся. Адже відкидали свого часу теорію Дарвіна на тій підставі, що для людини, нібито, є образливим допущення її спорідненості з мавпою. Але тут не варто випускати з уваги, що у Дарвіна вистачило морального такту, щоб не забувати про принципові відмінності людини від її предків. Про відмінності, які лежать уже за межами компетенції біології взагалі, як лише однією з наук. Дарвін не ставив знака рівності між своєю теорією і наукою взагалі.

Людину в акті абстракції можна ототожнити з чим завгодно, в тому числі і з машиною, на тій підставі, що машина тепер вміє робити те, що раніше вміла тільки людина, і навіть краще, ніж вона (але зовсім не через її «недосконалість», а саме з протилежної причини, з тієї причини, з якої забивати цвяхи в стіну зручніше все-таки молотком, а не радіоприймачем, тим більше не лобом).

Але всі ототожнення - якими б виправданими вони в кожному окремому випадку не були - вірні лише при застереженні: найголовнішого в людині не розкриває не тільки жодне з них, але і як завгодно «велика, але скінченна» за величиною купа таких ототожнень. Справа лише в тому, що жодне з таких ототожнень ніколи не дасть вам вичерпного розуміння

конкретної сутності людини. І якщо в абстракціях кібернетики, які абсолютно точно відображають те загальне(спільне), що людина має з машиною, починають бачити конкретне, і навіть гірше того, «єдино наукове» розуміння людини, то це слід розцінити зовсім не як «морально неприпустиме» блюзнірство, а як наївне уявлення, невірне й неточне з чисто наукової, з чисто теоретичної точки зору. Бо людина може ототожнювати себе і з жирафом (що вона робить як зоолог в понятті «ссавець»), і з каменем (в поняттях теоретичної механіки), і зі склянню колбою, в якій протікає хімічна реакція (роблячи так, вона стає хіміком або біохіміком), і з лічильною машиною (коли вона - бухгалтер), і взагалі з будь-яким предметом у всесвіті.

Але ототожнити себе і з тим, і з іншим, і з п'ятим, і з десятим вона може саме тому, і тільки тому, що вона, як «особливий предмет», є не тотожною жодному з ототожнюваних з нею предметів, що жодна з можливих абстракцій не виражає «ознаки», яка притаманна їй, як людині. До «сутності людини» належить саме та сама здатність до будь-якого «ототожнення», до виробництва будь-якої окремої абстракції, яка дозволила Аристотелю назвати «розум» («мислячу душу») формою форм, а пізнішій філософії побачити головну якість людини в її універсальності.

Саме тому, що в людині - в будь-якому людському індивіді - заздалегідь, апріорі, не заковано (не закладено структурно-генетично, в механізмах генів, дезоксирибонуклеїнових кислот чи «природних нервових мереж») жодного з тих обмежено-вірних способів дій, які вона практикує як професійно-обмежений індивід, - як хімік, поет або

кібернетик, - будь-яка жива людина якраз і здатна до будь-якого з таких «вживань».

Здатність поводитися з будь-якою річчю згідно її власної логіки, а не згідно апріорі привнесеної схеми, не згідно закодованого в руці або в голові штампу дії, саме й робить людину мислячою істотою, суб'єктом мислення.

Мисляча істота тим і відрізняється від не мислячої, що вона вміє діяти «за логікою іншого» (за об'єктивною логікою зовнішнього світу), тоді як не мисляча істота діє тільки за своєю власною логікою, підкоряючись структурно-властивому їй і строго специфічному закону, фізично, хімічно або біологічно закодованому в ній алгоритму.

Іноді кажуть, що філософія й досі не дала наукового визначення мислення, строгої дефініції. Неправда. Якщо говорити про дефініцію, то й вона є, хоча й не в ній справа, бо однією дефініцією суть мислення не вичерпується. Мислення є здатністю людини відобразити (відтворювати) форму і міру будь-якої речі поза мисленням і продовжує діяти згідно такої міри і форми в єдності, а не всупереч їй.

Одного визначення, звичайно, мало. Але філософія вже давно підготувала навіть і зображення (модель) структури здатності мислення, саме - логіку. Ми маємо на увазі не «математичну логіку» як схему побудови формально-несуперечливих ланцюжків термінів, а науку про форми та закони розвитку мислення, яка з певного часу називається діалектикою... Ту логіку, етапи розвитку якої відзначені не іменами Буля, Кантора, Рассела і Фреге, а іменами Аристотеля, Спінози, Канта, Гегеля, Маркса і Леніна.

Але діалектична логіка для цілей машинного моделювання не годиться. І не годиться тому, що вона є логікою живого людського мислення, тобто здатності відобразити протиріччя об'єктивної реальності, витримувати «напругу протиріччя», знаходити їм реальне, конкретно-змістовне розв'язання. Така логіка не приходить в стан самозбудження, коли зіштовхується з ситуацією $A = \text{не-}A$, а розглядає її як сигнал до включення мислення, як форму, в яку необхідно відливається конфлікт між обмежено-вірним формалізмом, з одного боку, і конкретним багатством реального предмета, з іншого. Крім того, вона розуміє, що у вигляді конфлікту між абстракцією мислення і конкретністю об'єкта в мисленні виражається зрештою не що інше, як діалектика (тобто суперечливість) самого об'єкта, конкретної єдності різних і протилежних моментів, яке тільки й народжує, розвиває, та губить будь-яку «скінченну» річ. У тому числі і будь-який «скінченний формалізм».

Машина, що побудована за схемою математичної логіки, протиріч не любить, не виносить. Вони руйнують схему її роботи. Вона ламається. Як будь-яка «скінченна» річ. Як собака в експерименті І. П. Павлова. Як нерозвинена щодо справжньої логіки людина, яка чіпляється за звичний, вбитий їй в голову формалізм, алгоритм, - за схему дії, якою можна керуватися не думаючи, не мислячи, не "включаючи" свою творчу індивідуальність з її механізмами уяви. Як морально нерозвинена людина, яка втовкмачила собі в голову «несуперечливу догму», коли вона стикається з іншою людиною, котра незгодна з її думкою, з людиною, що «перечить» їй.

Машину, яка є тотожною в усьому таким «людцям», побудувати, напевно, можна. І навіть доволі легко. Але що вона буде «тотожною» не лише таким «людцям», а взагалі всім можливим представникам роду людського, вельми сумнівно.

Теза про можливість побудувати машину, так само розумну і так само морально-обачливу як Людина, є вірною лише за наявності припущення, що поняття «людина» є скроєним на зразок таких людей, які дійсно більше схожі на машину, ніж на людину. З подібних «людців» (а точніше, з реальних людей в їх машино-подібних функціях) і зроблено, мабуть, те «індуктивне узагальнення», яке може здатися визначенням поняття «людина».

Щодо поняття «людина» в повному розумінні слова, то її «визначеність» полягає у відсутності будь-якої заздальгідь і назавжди закодованої в ній визначеності. В універсальності. Тієї самої універсальності, яка дозволила їй зробити все те, що вона зробила в процесі свого історичного розвитку. І все, що їй ще належить зробити в світі. У тому числі і кібернетичні машини, ті й такі, які їй знадобляться. І саме для цілей її власного розвитку, тобто розгортання всіх закладених у ній можливостей. Зрозуміло, будучи в принципі, в «суті», універсальною (тобто здатною до будь-якої людської дії та існування), реально-емпірично будь-яка людина - не є універсальною, а є визначеною (тобто «обмеженою») істотою. Людина є там, де є така індивідуалізована універсальність, «уодичена всезагальність», як висловився б Гегель. Або «всезагальна індивідуальність», особистість, що одне й те саме.

Згідно «свого власного поняття», або своєї власної всезагальної природи (як розшифровував цей гегелівський вираз матеріаліст Маркс), кожен людський індивідуум є універсальною, всезагальною істотою. Іншими словами, за своїми можливостями, які закладені в ньому матінкою-природою разом з біологічно-вродженою йому видовою (чи родовою) організацією, разом з «нормальною структурою» мозку, рук і всього іншого, він є всім тим, що може зробити з нього суспільство, умови його життя. У можливості - він і токар, і поет, і сталевар, і скрипаль, і філософ, і міліціонер, і чиновник, і кібернетик - все, що завгодно. А насправді він є тим, що суспільство з нього зробило.

Тому «обмеженість» (= визначеність) кожного живого індивіда - його відмінність від його власного поняття, відмінність скрипаля від людини, відмінність кібернетика від людини і т.д. - міститься зовсім не в біологічній недосконалості. Біологічно він є універсальним (досконалим). Його реальна «обмеженість» - завжди лише результат і форма прояву обмеженості тих умов, на ґрунті яких і всередині яких він перетворювався з біологічної особини виду «*Homo sapiens*» в людську Індивідуальність.

Реальна задача, яку поставив перед людством розвиток цивілізації останніх століть, а науково сформулював Карл Маркс, полягає вже не в посиленні професійної обмеженості кожного живого індивіда, не в поглибленні відмінності між існуванням і поняттям людини, а прямо навпаки - в створенні таких соціальних умов, на ґрунті яких кожна жива людина «відповідала б своєму власному поняттю" не в фантазії, а в реальному існуванні. Говорячи простіше, суспільство стало

вже достатньо багатим, щоб дозволити собі розвивати свою культуру не за рахунок перетворення індивіда в професійно-обмежену, «часткову», людину, а за рахунок максимально-повного розгортання всіх можливостей, які закладені в ньому природою.

Вищесказане не означає, звичайно, що кожен індивід розчиниться в невизначеному ефірі «чистої універсальності», «розосередиться» в стані блаженного і бездіяльного дилетантизму. Ні. Зосередження його індивідуальності в якомусь обраному напрямку збережеться як умова, без якої взагалі нічого путнього зробити не можна. Але одна справа, коли розвинений індивідуум сам «накладає на себе обмеження» («Хто хоче здійснити велике - повинен бути зібраним, - в обмеженні виявляє себе майстер», - говорив Гете), а зовсім інше, коли людину з дитинства, користуючись її беспорядністю, заганяють в клітку вузького професіоналізму, перетворюючи її в обмеженого фахівця, приковують на все життя до візка її професії і прирікають на довічну обмеженість.

У першому випадку вона - людина, котра добровільно накладає на себе розумні самообмеження, індивідуалізована універсальна сила природи - майстер. У другому випадку - ззовні, причому вкрай однобічно, сформована сила природи.

У першому випадку з індивіда роблять людину, надаючи їй потім вільно вибирати сферу застосування своєї майстерності. У другому - його з самого початку формують як обмежену істоту, як «часткову людину", не зробивши його попередньо людиною, а зробивши відразу скрипалем або продавцем,

балериною або математиком. Тобто не подбавши про те, щоб розвинути в ньому, передусім, до сучасного рівня культури, універсальні людські гідності - інтелект, моральність, фізичне здоров'я.

У першому випадку він в кожному обмеженому виді діяльності виступає повноважним представником «роду людського», розуміє і сенс і значення своїх дій в контексті всієї культури. У другому - представником лише того обмеженого виду діяльності, на який його «натаскали». Різниця величезна.

Виконанню великого та шляхетного завдання створення для всіх, в сенсі для кожного, умов людського розвитку, умов перетворення кожного в людину, а не в токаря або пекаря, і повинна послужити кібернетика. Вона може створити хороші і могутні машини, які візьмуть на свої могутні плечі виконання всіх машинних функцій, а тим самим звільнять від виконання машинних обов'язків живих людей, звільнять від тих функцій, які не вимагають для свого виконання ні справжнього - діалектично-розвиненого - інтелекту, ні справжньої високої моральності, ні розвиненої сили уяви, ні фізично повноцінного здоров'я.

З точки зору машинно-технічних критеріїв людина є «суцільною надмірністю». У ній занадто багато «зайвого». Занадто багато «деталей», які абсолютно не потрібні для виконання будь-якої «окремої операції», будь-якого вузькоспеціалізованого виду праці за жорстко-запрограмованою схемою. І коли подібну машину поділ праці прирікає на довічне виконання монотонної конкретної операції, вона починає вередувати, псуватися. Чому? Тому,

що її використовують «не за призначенням», тому, що вона від природи здатна на значно більше. Тому, що «універсальну силу природи» використовують як «часткову», тобто на лише якісь десяти чи навіть соті частки відсотка її «проектної потужності». Структурно така примхлива машина зовсім не призначалася природою до виконання машино-подібних операцій. Навпаки, для повноцінного функціонування їй потрібна систематична зміна видів діяльності, інакше одні вузли «нервової сітки» атрофуються від надмірних навантажень, а інші, не використовуються, - від недостатності. При одному виді діяльності відсихає мозок, при іншому - м'язи рук і ніг. І чим дрібнішою стає спеціалізація праці, тим наполегливіше вимагає «природа» людини (тобто природою створене органічне тіло людини) постійної зміни видів діяльності, відповідно - постійного переміщення навантажень на різні органи тіла, на різні м'язи, на різні відділи кори мозку тощо. Адже тіло - натурально-природна передумова людської особистості і діяльності. Руйнуючи її, особистість підрізає той самий сук, на якому розцвіла вся людська цивілізація - натурально-природну передумову самої себе.

Будучи наділена «самопочуттям» і «самосвідомістю», «універсальна» (за своїми «конструктивними можливостями») «сила природи» і кричить, і пищить, і обурюється, і протестує проти безглуздо-нераціонального, неефективного та неоптимального її використання. Навпаки, машина є тим кращою, чим відповіднішою є її конструкція (її структура) тим «окремим функціям», які вона повинна виконувати, чим менше в ній зайвого, чим вужче вона спеціалізована.

Елементарний здоровий глузд повинен підказати: не все є добрим для людини, що є добрим для машини.

І коли деякі шанувальники кібернетики, забувши про все це, починають говорити, що людина є абсолютно (а не тільки частково) тотожною машині, що людина - «це теж машина» і тільки, а все інше від лукавого, від поезії або від «ірраціональних емоцій», то вони і з'їжджають саме з рейок науковості на рейки справжнісінької міфології. Позаяк будь-яка міфологія й народжується з абсолютизації відносно вірних уявлень, з абсолютизації абстракцій, які на своєму місці є добрими і правильними, але стають привидами-ідолами, як тільки їх починають застосовувати за законними межами їх застосовності.

І тоді, як і будь-яка міфологія, така абсолютизована, тобто міфологізована, кібернетика починає по суті справи виконувати невластиву науці функцію. Як і будь-яка релігійна міфологія, вона починає служити способом духовного примирення людини з реальними нелюдськими умовами життєдіяльності більшості людей на земній кулі. Вона починає «освячувати» від імені науки те, що живі люди досі змушені виконувати при машинах чисто машинні функції, грати при машинах важку роль деталі, «частини часткової машини» (Карл Маркс). Людина все ще змушена «прислужувати» машинам, замість того, щоб, передавши всі чисто машинні, чисто механічні функції машинам, самій присвятити весь свій вільний час праці справді людській, праці творчій, праці в сфері виробництва, науки, мистецтва та соціальної творчості.

Тоді й народжуються положення, згідно з якими людина - це жахлива, дуже недосконала, примхлива і погано керована машина, починається світова скорбота з приводу того, що людина «взагалі» є погано влаштованою, що вона «від природи недосконала» і тому не заслуговує на кращу долю, ніж рабське служіння при інших, досконаліших і розумніших машинах... Це, на жаль, не казка, а справжнісінький лейтмотив міркувань деяких західних філософів про людину, про її «недосконалість» та про її прийдешню долю. І цей лейтмотив точно відображає генеральну лінію долі людини в умовах товарно-капіталістичного способу виробництва та властивого йому поділу праці.

Тому позиція грамотного марксиста в цьому питанні й визначається зовсім не побоюванням з приводу того, що якийсь над винахідливий кібернетик і справді створить машину розумнішу та досконалішу за всіх нас, грішних. Чим «розумніші» і «досконаліші» машини подарує людству кібернетика, тим краще. Честь і хвала їй.

Біда не в тому, що хтось мріє зробити машину, на сто відсотків подібну живому людському індивіду. Нехай собі роблять на здоров'я. Біда в тому, що величезний відсоток живих індивідів на земній кулі досі ще змушений виконувати стовідсотково-машинні функції, що й робить їх занадто схожими на машину. Біда в тому, що товарно-капіталістичний розподіл праці перетворює живу людину в машину. «Машина пристосовується до слабкості людини, щоб перетворити слабку людину в машину», а «спрощенням машини, спрощенням праці користуються для того, щоб з абсолютно

ще не розвинутої людини, що тільки формується, з дитини зробити робітника...» [34]

Ось він, той реальний ґрунт, на якому зростають на Заході усілякі міфи про «природну недосконалість людини» та божественних «досконалостях» машин і взагалі будь-якої техніки. Ці ідеї, звичайно, є абсолютно чужими природі комуністичного суспільства. Машина - річ чудова, але перетворювати її в нового бога, в нового ідола все-таки не слід. Для людини «вищим предметом» є інша людина, навіть при всіх її нинішніх «недосконалостях».

«Адже для кожної людини найкориснішим є те, що співпадає з її природою, тобто (само собою зрозуміло) людина» [35]. Це головна думка не тільки Спінози, а й Маркса, згідно з яким реальна людина в процесі свого розвитку, власне, й починає ставати вперше людиною саме там і тоді, коли вона починає «ототожнювати себе» з іншою людиною. Там, де вона починає виділяти з усієї маси «предметів» навколишнього світу іншу людину - як вищий, за словами К. Маркса, і найцікавіший для людини «предмет». Там, де вона починає «ставитися по-людськи» до іншої людини. Тільки тут - і не раніше, і не інакше - починає вона ставитися й до самої себе як до людини, починає дивитися і на саму себе як на людину, як на форму прояву роду «людина». Тут-то власне й міститься справжній та єдино-можливий «початок» і людського інтелекту, і людської (а іншої не буває) моральності.

«Оскільки вона народжується без дзеркала в руках і не фіхтеанським філософом: «Я є я», то людина спочатку дивиться, як в дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись

до людини Павла як до себе подібної, людина Петро починає ставитися до самої себе як до людини. Разом з тим і Павло як такий, у всій його павловській тілесності, стає для нього формою прояву роду «людина» [36].

Якщо ти дивишся, як в дзеркало, в машину, якщо для тебе машина є «формою прояву» того роду, до якого ти себе зараховуєш, то ти набудеш принципово-машинного ставлення й до самого себе, і до будь-якої іншої людини. І в собі, і в іншому ти насамперед бачитимеш ті характеристики, в яких ти сам і інший є «тотожним машині».

На будь-яку іншу людину, як і на самого себе, ти дивитимешся очима машини, замість того, щоб на машину дивитися очима людини. І мислитимеш за логікою машинного, а не людського, мислення. У будь-якій людині бачитимеш недосконалу машину, а в машині - ідеал людини, «досконалої людини». Всі ті характеристики, в яких нинішня людина є тотожною машині, тобто всі історично-минуці характеристики її діяльності, ти розглядатимеш як гідності, як вічні і невід'ємні від людини визначення поняття людина. А все те, в чому реальна людина від неї відрізняється, і передусім її індивідуальність, котра нерозривно пов'язана з її людським тілом і зі здатністю творити не за штампом, не за шаблоном, а за логікою істини і краси, розглядатимеш як недолік, як історично неподолану ще «конструктивну недосконалість», як «некондиційність», як «каприз», що є нетерпимим в строго формалізованому співтоваристві людей-машин.

І замість того, щоб швидше позбавити людей від виконання машино-подібних функцій і звільнити їх для специфічно-людської життєдіяльності, ти мріятимеш про те, як би швидше наділити машину надлюдськими достоїнствами, надлюдським розумом, моральністю, фантазією та могутністю. Але тоді, хочеш ти цього чи не хочеш, а живі люди так і залишаться в стані «біологічно» (а насправді соціально-історично) успадкованої ними «недосконалості».

Ось це і є мораллю розказаної нами на початку байки.

Якщо ти зійшов з рейок людської логіки, ти потрапляєш на рейки логіки машинної і котитимешся ними до кінця. Граничний, до кінця доведений, а тому, природно, і полемічно загострений образ машинної цивілізації і намагалися ми намалювати. Нічого хорошого вона живій людині не обіцяє.

Але якщо технократична міфологія (в тому числі і в її «кібернетичному» оформленні) з неминучістю породжується умовами капіталістичних виробничих відносин, то в інших умовах вона може бути пояснена як результат недомислу, в кращому випадку - захопленості дійсно грандіозними перспективами розвитку кібернетики. І я сильно сподіваюся, що Адам Адамович все-таки ще залишається людиною, хоча й звик дивитися на все з точки зору інтересів машинного, а не людського, роду. Сподіваюся, що він все-таки зможе поглянути і на самого себе, і на іншу людину очима людини. Очима філософії і мистецтва. Очима науково обґрунтованої політики, що виражає інтереси робітничого класу і всіх трудящих.

Тому-то я й сподіваюся, що ми ще зможемо розмовляти один з одним як два представники людського роду, а не як представники двох різних, ворогуючих «родів» - машинного і людського. На мою думку це є і розумнішим, і гіднішим нас обох. Машині - машинне, а людині - причому кожній живій людині, а не деяким тільки - всю повноту людського, всього того, що людина створила і що по праву належить їй і тільки їй.

Але як бути, якщо Адам Адамович полюбив машину більше, ніж людину? Що, якщо він не в машині бачить засіб і знаряддя виконання людських цілей, а, навпаки, в людині - лише сировину і напівфабрикат машинного виробництва? Цілком можливо, що людина - живий людський індивід - для нього давно вже не становить «найвищого» і «найцікавішого» предмета у всесвіті.

Тоді, зрозуміло, логіка людського мислення вже не матиме жодного авторитету для її розумового апарату. Тоді вона скаже: все, що ви тут наговорили, можливо є й логічним, але тільки за умови, якщо дивитися на світ очима людини, з точки зору людини. Але я, Адам Адамович, вважаю таку точку зору ненауковою, донауковою і навіть антинауковою. Я вважаю за краще дивитися на світ і на людину очима науки, з точки зору науки. А тоді «людина» - такий самий «об'єкт наукового аналізу», як і все інше, нітрохи не кращий і не гірший.

Наука... Даремно Адам Адамович привласнює собі монопольне право виступати від її імені. Адже крім кібернетики і математики існують ще й інші науки - політична економія, біологія, психологія, філософія, нарешті. Вони - теж

гілки Науки, і тільки всі вони разом мають право говорити від імені науки взагалі.

Правда, Адам Адамович, щоб утриматися на своїй точці зору, змушений оголошувати всі інші науки, крім своєї власної, науками другосортними - недосконалими і постасями «наукового мислення». Для нього наукою заслуговує називатися тільки його власна. Сумна омана. Омана, яку неважко зрозуміти, хоча й важко вибачити. Коренем подібної омани, як і всіх інших аберацій, в які впадала грішна і не досконала людина, є проста необізнаність. Необізнаність щодо історії наукового пізнання. Відносно понять інших наукових дисциплін. Найяскравіше і найочевидніше виявляється зазначена ситуація, мабуть, там, де Адам Адамович починає користуватися термінологією філософії та психології.

Так, термін «пізнання» для нього - лише синонім «логічного опису явищ за допомогою скінченного числа слів». Науково пізнаним для нього є лише те, що «описано за допомогою скінченного числа слів». «Мислення», відповідно, власне й є здатністю здійснювати такий «логічний опис». А «логічним» називається тут, як неважко здогадатися, формально-несуперечливе.

Ось зразок виступу Адам Адамовича в ролі філософа, або точніше, філософа з позицій Адам Адамовича. «Теорема Маккалока-Піттса стверджує, що будь-яка функція природної нервової сітки, яка може бути логічно описана за допомогою скінченного числа слів, може бути реалізована формальною нервовою сіткою. Це означає, що немає таких функцій

мислення, які, будучи пізнаними і описаними, не могли б бути реалізовані за допомогою скінченної формальної нервової сітки, а значить і в принципі відтворені машиною...»

Щоб прийняти наведений аргумент як доказовий, потрібно прийняти на віру такі передумови:

1. Що «мислення» є «функцією природної нервової сітки», без вказівок на те, в чому саме вона полягає, в чому її спеціальна характеристика, на відміну, скажімо, від зубного болю, від умовного рефлексу собаки чи жаби. Такі відмінності, мабуть, з точки зору прийнятої абстракції є зовсім несуттєвими.

2. Що зазначена «функція» повинна і може бути «описана за допомогою скінченного числа слів», тобто представлена у вигляді «формально несуперечливої системи термінів і висловлювань».

3. Що такий «опис» і є науковим пізнанням мислення, його всезагальних форм і закономірностей, тобто логікою як наукою...

Якщо всі ці передумови прийняти на віру, то аргумент «від Маккалока-Піттса» доводить те, що хочуть з його допомогою довести. Якщо про «мислення» мати більш серйозні уявлення, то теорема Маккалока-Піттса доводить можливість змоделювати його в машині нітрохи не більше, ніж теорема Піфагора.

Логіка давно переконалася в тому, що створити формально-несуперечливий «опис» всіх логічних форм («функцій») мислення не так легко, як пообіцяти. Більш того, у логіки є

серйозні підстави думати, що така затія є так само нездійсненою, як і бажання створити вічний двигун.

Звичайно, будь-яку «окрему функцію» мислення (будь-який окремий випадок його застосування) можна зобразити у вигляді несуперечливої «схеми». Адже йдеться про мислення в цілому, а не про якийсь один окремий випадок його застосування... Йдеться про здатність людини пізнавати конкретну повноту навколишнього світу, що передбачає вміння діяти не тільки згідно зі «схемами», а й згідно з дійсністю, здатність чітко фіксувати протиріччя (в тому числі і протиріччя між кожною окремою формально-несуперечливою схемою і конкретним багатством предметного світу). З формального боку мислення включає в себе акт «заперечення» будь-якого «скінченного формалізму» - будь-якого встановленого ним самим «опису» в тій точці, де «опис» розходиться з реальністю, починає її «суперечити»...

Тож якщо вам дуже вже хочеться створити машинний інтелект, бодай рівний людському, то ви повинні почати з того, щоб навчити його «виносити напругу протиріччя» - стан $A - \neg A$, у вигляді якого завжди виражається всередині скінченного формалізму факт його «скінченності», тобто його конфлікту з конкретним різноманіттям явищ природи та історії.

Такою є тільки перша умова. Якщо ви хочете штучно створити матеріальну систему, що здатна мислити, то створювати вам доведеться зовсім не «модель мозку», а значно складнішу модель. Мозок як такий, сам по собі, здатний мислити так

само мало, як ноги самі по собі (тобто відрізані від тулуба) - ходити. Мозок, відокремлений від людського тіла (байдуже, скальпелем хірурга чи тільки ножем абстракції) - таке саме «не-мисляче тіло», як безмозга людина. Мислить не мозок, а людина за допомогою мозку, за допомогою органу мислення.

Для того, щоб «модель мозку» почала мислити, вам доведеться забезпечити її також усіма необхідними органами взаємодії з навколишнім світом, чимось на кшталт очей, вух і, передусім, рук - органів предметної діяльності. Позаяк людина вчилася використовувати свій мозок для мислення рівно настільки, наскільки вона вчилася активно змінювати, активно перетворювати навколишній світ і саму себе. Рівно настільки, наскільки вона споруджувала «проти себе», поза мозком, предметне тіло цивілізації, своє власне «неорганічне тіло», світ знарядь праці, машин, міст, заводів і фабрик, шляхів сполучення, циклотронів і синхрофазотронів тощо, аж до книг і статуй.

Мислення й виникло і розвивалося як функція (як похідне) від реальної предметно-практичної діяльності, своєї передумови і умови «*sine qua non*». Немає таких передумов і постійно відтворюваної діяльністю людей умови - немає й мислення. Навпаки, чим складнішим стає створене працею людини «неорганічне тіло людини», тим багатшим і конкретнішим стає її мислення.

Так це виглядає в очах науки. І якщо вам як і раніше дуже вже хочеться створити «матеріальну модель мислячого тіла», то створювати вам доведеться модель не мозку і навіть не цілого організму людини (її «органічного» тіла), а значно

хитромудрішу модель. Модель всієї людської цивілізації, модель «неорганічного тіла людини». Адже мозок «мислить» тільки там і тоді, коли він перетворюється в орган такого «тіла». Допоки він залишається лише органом тіла окремого індивіда (його «органічного тіла») - особини виду «Homo sapiens», - він і залишається тільки органом «керування» біохімічними процесами, що протікають всередині тіла, процесами кровообігу, травлення і тому подібними речами.

В процесі дійсного мислення індивід виступає повноважним представником «роду людського». Тому для того, щоб мозок окремого індивіда набув здатності мислити, його власник повинен бути з дитинства включений в систему суспільно-людських відносин і розвинений згідно з її вимогами та нормами. Привчаючись активно діяти з речами навколишнього світу згідно нормам культури (а не згідно біохімічно закодованим в ньому схемами «безумовних рефлексів»), індивід тільки й стає «суб'єктом мислення», починає мислити.

Здатність використовувати свій мозок для мислення індивід набуває тільки в суспільстві, тільки від суспільства і через суспільство. Вона визначається зовсім не морфологічною організацією тіла індивіда, а тільки організацією тієї складної системи, яка мовою науки називається сукупністю суспільних відносин між людьми. І ця система включає в себе не тільки величезну масу живих людей, що пов'язані між собою взаємними відносинами, а й всю ту сукупність «речей», з приводу виробництва і споживання яких суспільні відносини зав'язуються. Мислення і є діяльною функцією такої системи.

Похідною від її «структури», від її «морфології», від її «анатомії і фізіології», від її потреб та можливостей.

Щоб створити штучний розум, бодай рівноцінний людському, доведеться створювати зовсім не модель окремого «мислячого тіла», не модель індивіда, а модель всього того грандіозного «тіла» культури, всередині якого індивід з його двадцятьма мільярдами клітин мозку сам є всього лишень тільки «клітиною», яка сама по собі здатна «мислити» так само мало, як і окремий нейрон...

Іншими словами, треба буде поруч з нашою, людською цивілізацією породити на земній кулі ще й самостійну машинну цивілізацію, яка мусить бути абсолютно незалежною від нас, від людей, повинна буде розвиватися без нашої допомоги. Інакше вона так і залишиться лише несамостійним «відростком» людської культури, її «окремим проявом», а штучний розум – всього лиш «шматочком» людського розуму, залежним від нього і щодо цілей, і щодо засобів, і щодо «понять» про те й про інше. «Нова» цивілізація повинна буде переслідувати свої власні цілі, що не мають нічого спільного з цілями людини і людства. Іншими словами, вона повинна розглядати себе як самоціль. А людину з її цивілізацією - як засіб, як такий самий елемент «зовнішнього» (для неї) світу, як і все інше, як сировину і напівфабрикат побудови свого власного «тіла». Вона муситиме здійснювати розширене відтворення самої себе, повинна буде розвивати в собі свої внутрішні суперечності зростання і самовдосконалення, бо інакше вона буде позбавлена будь-якого внутрішнього стимулу до розвитку, до «самовдосконалення».

Тільки тоді кожна окрема машина, як повноважний представник штучної цивілізації, може сподіватися на набуття розуму «розумнішого за людський».

Правда, можна піти іншим шляхом - спробувати створити таку машину, яку можна було б включити на правах рівноправного члена в нашу людську цивілізацію, що природно розвинулася, щоб виховати її в «мислячу істоту» на основі нашої матеріальної і духовної культури. Але тоді машину довелося б зробити абсолютно подібною до живих людей. Її довелося б забезпечити всіма без винятку «органами», за допомогою яких жива людина долучається до готової людської культури та асимілює її. Така істота має володіти всією повнотою людських почуттів. Інакше для неї залишаться наглухо закритими двері до скарбниці світового мистецтва й поезії. І тоді вона залишиться недорозвиненою щодо такої здатності, як фантазія, творча уява. В результаті вона не зможе мислити на рівні живих людей, й так і залишиться збитковим виродком у великій людській сім'ї... І тим паче не стане генієм.

Дійсно великі й серйозні представники кібернетичної науки зазначені обставини прекрасно розуміють. Так, академік А.І.Берг заявляє абсолютно категорично: «Спроби оголосити мисленням відтворення окремих формально-логічних функцій мозку машинами є абсолютно неправомірним, оскільки мислить не ізольований мозок, а людина, що живе в людському суспільстві, людина з її потребами, цілями та соціальними умовами». А академік А.Н.Колмогоров в одній зі своїх статей написав: «У жартівливій формі: можливо, що автомат, котрий спроможний писати вірші на рівні великих поетів, не можна побудувати простіше, ніж промоделювати

весь розвиток культурного життя того суспільства, в якому поети реально розвиваються».

Тільки ми думаємо, що стверджувати це не тільки «можна», а й потрібно. І не тільки «в жартівливій», а й у самій серйозній формі. І не тільки про «великих поетів», а й про самих кібернетиків, як великих, так і малих.

Втім, проблема, що обговорюється нами має й інший бік, значно тісніше пов'язаний з перспективами суспільного розвитку, з цілями, які постають перед людством. Йдеться про технократично орієнтовані мріяння про над-мудрого електронного правителя суспільними справами. Мріяння ці носять на собі виразний відбиток тих колізій всередині сучасної культури буржуазного суспільства, на тлі яких вони виникли.

Треба ж так зневіритися в здатності живих людей організувати своє життя на розумних засадах, на засадах науково продуманого управління власними справами, щоб розмріятися про зішестя в наш грішний світ надлюдські, божественно-мудрого «кібернетоса».

Це дуже стара пісня. Живі люди де від природи вже такі, їх мозок є занадто малим, занадто неповоротким і необачним, надто недосконалим, щоб впоратися із завданням раціонального планування і управління продуктивними силами, що гігантськи розрослися, звідси де всі кризи, всі війни та інші неприємності.

Безсилля людського індивіда перед обличчям цього «демона машинерії», що вийшов з-під контролю людей, і народжує на капіталістичному Заході всіляку міфологію.

Люди темні чекають порятунку від влади «машинної демонії» у другому пришесті Ісуса Христа. Люди з вищою освітою покладають свої надії на такого собі електронно-кібернетичного Лоенгріна. Гряде де такий - і одразу налагодить з математичною точністю всі людські стосунки. І пропорції виробництва розрахує, і від криз позбавить, і навіть дружину відповідну кожному підбере. Але тут таки починають з'являтися й сумніви: а раптом цей Лоенгрін заодно зробить всіх людей безробітними і непотрібними, раптом він в суперечці між людиною і машиною займе бік ворога? Ось і крутяться такі роздуми навколо проблеми: може чи не може людина створити розум розумніший за свій власний і чи не ризиковано такий розум робити?

У підсумку сама проблема, що поставлена на такому ґрунті, починає трагічно нагадувати давнє каверзне питаннячко, яке придумане колись не в міру старанними («відчайдушними») друзями теології: може чи не може всесильний господь бог створити камінь, настільки важкий, що й сам не в силах буде його підняти?

На питання, яке поставлене так, відповіді й справді знайти не можна, і тому залишається покладатися тільки на милість нового бога, сподіваючись на те, що він буде не тільки розумнішим, а й добрішим до людей, ніж вони самі, що він краще розбиратиметься в проблемі добра і зла... На що ще сподіватися?

«Існує культ техніки. Люди заморожені технікою. Машини призначені для служби людині, і якщо людина вважає за краще передати все питання про спосіб їх вживання машині,

через сліпе машино-поклоніння або через небажання приймати рішення (назвете ви це лінощами або боягузством), тоді ми самі напрошуємося на неприємності», - говорить сам «батько кібернетики» Норберт Вінер в одному з інтерв'ю.

Його запитали: «Чи згодні ви з прогнозом, який ми іноді чуємо, що справа йде до створення машин, які будуть винахідливішими за людину?»

- Насмілюся сказати, що якщо людина не є винахідливішою за машину, це вже занадто погано. Але тут немає вбивства нас машиною. Тут просто самогубство...»

І «самогубством» пахне тут не фігуральним, а самим що ні на є справжнім.

«- Д-р Вінер, чи варто сьогодні використовувати обчислювальні машини для військових рішень?»

- Так, і вони можуть бути використані доволі нерозумно. Я не сумніваюся, що проблема того, коли натиснути «велику кнопку», трактується зараз з точки зору машин, що навчаються. Я був би дуже здивованим, якби ситуація була інакшою, адже це ходові ідеї...

- Д-р Вінер, чи не змінює людина навколишнє середовище понад свої здатності пристосування до неї?

- Це питання №1. Людина, безсумнівно, змінює її надзвичайно сильно, а робить вона це понад свої здатності, ми дізнаємося доволі скоро. Або не дізнаємося - нас більше не буде».

Культ машини («машино-поклоніння»), як і будь-який інший культ, є підступним і страшним тим, що він знімає з живої людини будь-яку моральну відповідальність за свої справи.

І відбувається те саме, що відбувалося з будь-якими релігіями. А саме: віра в машинний розум, як в ідеал розуму взагалі, стає лише способом примирення людини з існуючим, з нинішнім станом справ в нерозумно влаштованому, в тричі шаленому світі.

Фантасти останніх десятиліть старанно розробляють сюжет «бунту машини проти людини». Машина, яку людина зробила розумнішою і сильнішою за себе, виходить з-під контролю свого власного творця, вона не бажає більше підкорятися його велінням, а бажає служити тільки цілям свого власного самовдосконалення. Вона починає здійснювати розширене відтворення собі подібних машин і підпорядковує всі галузі виробництва егоїстично-машинній меті. Людину, оскільки їй такий стан не подобається, вона ставить на місце, на місце тієї дешевої і готової деталі, яку їй простіше використовувати готовою, ніж виготовляти.

На жаль, в даному випадку ми маємо справу зовсім не з безпідставною фантазією. Вона відображає абсолютно реальну машину і реальне становище людини в її присутності. Біда не в тому, що хтось мріє таку машину створити. Біда в тому, що вона давно вже створена, вже давно вийшла з підпорядкування своєму творцеві, давно переслідує свої власні – анти-людські - цілі, а живу людину розглядає як сировину і напівфабрикат свого власного самовдосконалення. Більш того, вона вже давно навчилася використовувати живий

людський мозок як орган, за допомогою якого вона здійснює свою «самосвідомість»...

Облаштування такої - на жаль, зовсім не фантастичної - машини ще сто років тому детально проаналізовано і навіть «описано за допомогою скінченного числа слів» у відомому творі під назвою «Капітал. Критика політичної економії».

Капіталізм - товарно-капіталістична система взаємовідносин між людьми, що зав'язалася з приводу виробництва речей за допомогою машин, - і є виробництвом заради виробництва, величезною машиною, що складається з мільйонів малих машин, всередині якої жива людина грає незавидну роль «часткової деталі часткової машини». Вона давно вже вийшла з-під контролю людського розуму і волі, стала «розумнішою» і «сильнішою» за будь-якого живого людського індивідуума, перетворивши його в свою власну «деталь». І свою владу над живою людиною вона здійснює за допомогою своїх численних «дочірніх систем» - за допомогою механізмів ринку, державно-бюрократичного апарату, військово-поліцейської машини, машини голосування і багатьох інших «ієрархічно-організованих» систем управління. І ми зовсім не граємо словами. Бюрократична або військово-поліцейська машина - машина в самому точному і буквальному сенсі цього поняття. Спробуйте поглянути на неї очима кібернетики, з точки зору понять кібернетики, і ви переконаєтеся.

І коли знаходяться люди, які бачать свою місію в тому, щоб створити універсальну машину, вже поготів і беззастережно «розумнішу» і «завбачливішу», ніж живі люди та існуючі вже

машини, то вони не повинні особливо засмучуватися, якщо їхні обіцянки викликають у живих людей не захоплення й не радість, а зовсім інші почуття. І вони є абсолютно раціональною та раціонально зрозумілою «емоційною» реакцією морально розвиненої самосвідомості людини, затиснутої в лещата сучасних соціальних протиріч.

Позаяк одна з найгостріших сучасних проблем, необхідність розв'язання якої безпосередньо відчуває кожна жива людина на землі, полягає зовсім не в тому, щоб якомога швидше створити ще одну машину «розумнішу і сильнішу за людину», а в тому, щоб живу людину швидше зробити розумнішою, сильнішою і завбачливішою, ніж машинерія, що вийшла з-під її контролю, сучасна громада продуктивних сил капіталістичної індустрії. У тому, щоб повернути людині владу над тими машинами, які готові жбурнути людство разом з усією його культурою (включаючи самих себе) в топку ядерного пожарища...

Багато чесних людей навіть в капіталістичному суспільстві замислюються над цими питаннями. Нерідко вони шукають порятунку там, де його немає. Але все частіше й частіше саме життя прямо підштовхує їх до правильного висновку. Ось точка зору Норберта Вінера: «Сучасна промислова революція повинна знецінити людський мозок, принаймні в його найпростіших і рутинних функціях. Зрозуміло, подібно тому як кваліфікований тесляр, кваліфікований механік або кваліфікований кравець пережили так чи інакше першу промислову революцію, кваліфікований учений і кваліфікований адміністратор можуть пережити й другу. Але уявімо собі, що друга революція завершена. Тоді середня

людина із середніми або ще меншими здібностями не зможе запропонувати для продажу нічого такого, за що варто було б платити гроші.

Вихід один - побудувати суспільство, яке засноване на людських цінностях, відмінних від купівлі-продажу. Для будівництва такого суспільства буде потрібна велика підготовка і велика боротьба, яка за сприятливих обставин може вестися в ідейній площині, а в іншому випадку - хто знає як? Тому я вважав своїм обов'язком передати мої відомості і моє розуміння ситуації тим, хто активно зацікавлений умовами і майбутнім праці, тобто профспілкам».

Саме життя, таким чином, підводить вченого, навіть далекого від марксизму, до ідеї союзу наукової культури з робітничим рухом. Інших шляхів для порятунку культури нині не існує. Інша альтернатива - безпросвітний соціальний песимізм.

Західна науково-технічна інтелігенція тому й заплуталася в проблемі «Людина - Машина», що не вміє поставити її правильно - як соціальну, тобто обумовлену відношенням людини до людини, класу до класу, яке є лише «опосередкованим» через машину. Тому на поверхні явищ воно й уявляється як відношення людина - машина. Насправді тут три члени: людина - машина - людина. І якщо теоретик бачить лише одну (праву або ліву) «половинку» складної взаємодії, то зрозуміло, що реальна соціальна проблема розуміється їм однобоко, тобто помилково, і починає здаватися чисто технічною.

Зовсім інакше, зовсім навпаки розв'язується проблема «Людина - Машина» (і саме тому, що вірно поставлена) на

основі марксистсько-ленінського розуміння сучасної ситуації на земній кулі. Вихід з неї полягає, як відомо, в комуністичному перетворенні всієї системи ставлень людини до людини, у створенні суспільства без класів. Йдеться про створення таких умов, всередині яких кожен член суспільства перетворювався б у процесі свого людського розвитку в повноважного представника «всезагального розуму і волі». Комунізм бачить своє завдання в тому, щоб створити умови, за яких «люди поступово звикнуть до дотримання елементарних, століттями відомих, тисячоліттями повторюваних у всіх прописах, правил співжиття, до дотримання їх без насильства, без примусу, без підпорядкування, без особливого апарату для примусу, який називається державою» [37].

А поки такі умови й такі люди ще не «створені», потреба в державі зберігається і при соціалізмі. Звичайно, як говорив В. І. Ленін, це вже не держава у власному розумінні, бо вона передбачає поширення демократії на таку переважну більшість населення, що «потреба в особливій машині для придушення починає зникати» [38].

Проблема держави прекрасно змальована в геніальній ленінській праці «Держава і революція». До неї ми й відсилаємо читача, що бажає познайомитися з марксистсько-ленінським розв'язанням питання детальніше. Ми думаємо, що першоджерело є набагато кращим, ніж будь-який його переказ. У ньому з науково-теоретичною строгістю обґрунтовано шлях подальшого розвитку державності, перехід до комуністичного суспільного самоврядування.

Звичайно, процес цей є тривалим і складним. Він передбачає комуністичне перетворення всієї системи соціально-економічних умов, створення матеріально-технічної бази, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини. І тут неможливо обійтися без зміцнення і розширення соціалістичної демократії у всіх сферах суспільного життя.

Коли знаходяться люди, які вважають, ніби вся проблема реорганізації «управління» полягає лише в тому, щоб замінити нинішні державні органи машинами - плануючими і керуючими пристроями, розміщеними в ящиках на кшталт холодильників, вони, свідомо чи несвідомо, стають на ґрунт своєрідної технократично-бюрократичної ілюзії.

Бюрократа, зрозуміло, можна замінити машиною. І машину звичайно можна (і потрібно) використовувати для складання господарського балансу, планування транспортних потоків, регулювання технологічного процесу на виробництві. Тому побудова комуністичного суспільства є немислимою без використання всіх досягнень сучасної техніки, в тому числі й кібернетичної техніки, для управління багатьма суспільними процесами. Але дійсне перетворення суспільних відносин між людьми, створення раціонально організованого суспільства є можливим лише шляхом передачі функцій управління всіма суспільними справами демократично організованому колективу живих людей. «...Соціалізм... підніме маси, до нового життя, поставить більшість населення в умови, що дозволяють всім без винятку виконувати "державні функції", а це призводить до повного відмирання будь-якої держави взагалі» [39]. Ось дійсний крок до комунізму, крок на шляху

поступової передачі таких функцій, однієї за іншою, живим людям, озброєним всілякою сучасною технікою, в тому числі електронно-кібернетичною...

Так що якщо залишатися на ґрунті тих соціальних перспектив, які промальовані теорією наукового комунізму, то доводиться зробити висновок: сучасний стан речей характеризується зовсім не тим, що нам для повного щастя не вистачає нібито тільки «машини розумнішої за людину», машини, котра вміє виконувати специфічно людські функції, а якраз навпаки, тим, що живі люди нерідко ще виконують функції чисто машинні, специфічно машинні... У повному, стовідсотковому звільненні людини від таких функцій комунізм і бачить свою мету в плані технічного прогресу.

Тоді й кібернетика доволі чітко визначає своє місце, з'ясовуючи, як і які саме машини їй слід виробляти і про які машини варто їй мріяти. Очевидно, їй треба конструювати такі машини, які дозволять якнайшвидше звільнити людину від тягара монотонно-машинної праці, від виконання штаповано-алгоритмізованих операцій, від роботи за штампом, за жорстко закодованою програмою. Щоб звільнена від машино-подібних дій людина могла присвятити весь свій вільний час специфічно людській, творчій праці, діяльності в царині технічної, наукової, художньої та соціальної творчості...

І кожна жива людина радіє, коли кібернетики обіцяють їй таку перспективу. І навпаки, кожна жива людина нашого суспільства (та й не тільки нашого) відчуває природний і цілком законний протест, коли деякі не в міру запопадливі

друзі кібернетичного прогресу розповідають їй казки про машину розумнішу за людину і обіцяють їй створити електронного Пушкіна, електронного Рафаеля, електронного Ейнштейна...

Слухаючи такі слова, мимоволі позаздриш машині, про яку так ніжно піклуються. Бо її хочуть ошчасливити усіма тими перевагами, яких позбавлена ще й досі (і не за вроджено-біологічними, а за чисто соціальними причинами) величезна кількість живих людей на землі, замість того щоб допомогти живим людям швидше піднятися на рівень справді сучасної інтелектуальної, моральної і фізичної культури, звільнивши їх від машино-подібного існування.

Живий людський мозок є за суттю готовою, й до того надто досконалою, «машиною», здатною - за належних умов - мислити на найвищому рівні. То чи не варто, передусім, побільше піклуватися про створення умов, зокрема технічних, за яких вона «працювала» б, так би мовити, на повну проектну потужність?

Оскільки комунізм є не казкою про красиве майбутнє, а реальним рухом сучасності, який є єдино здатним розв'язати протиріччя між продуктивними силами сучасної індустрії, що колосально розрослися, і всією сукупністю відносин між живими людьми (виробничими відносинами), то й теза про всебічний розвиток усіх здібностей кожної людини теж є не ідеалом в традиційному (кантівсько-фіхтевському) сенсі, а реальним принципом планування, реальним принципом організації економіки, реальним принципом інженерно-технічного мислення, організації школи і всіх інших установ,

котрі забезпечують умови розвитку живого індивіда. В силу цього комунізм й робиться реальністю, дійсністю людських відносин вже сьогодні, стає дійсною могутньою силою сучасності, якій не здатна протистояти жодна інша сила на земній кулі.

Переклад з російської П.Л.Куліша

Кінець

Посилання

- ¹ Див. «Невозможное в кибернетике», розділ: О преимуществах вполне несерьезного, с. 86.
- ² Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т.21, с.281.
- ³ Там само, т.3, с.31.
- ⁴ Там само, т.1, с.117.
- ⁵ Там само, с.115.
- ⁶ Там само, с.116.
- ⁷ Там само, с.118.
- ⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних творів, М.: 1956. с.586-586.
- ⁹ Маркс К., Энгельс Ф. твори. т.13 с.6.
- ¹⁰ Там само, т.3, с.34.
- ¹¹ Там само, с.37.
- ¹² Там само, с.3.
- ¹³ Там само. т.4, с.335-336.
- ¹⁴ Ленін В.І. ПЗТ, т.29, с.162.
- ¹⁵ див. Ленін В.І. ПЗТ, т.29, с.79,174.
- ¹⁶ Маркс К., Энгельс Ф. твори, т.30, с.517-518.
- ¹⁷ Ленін В.І. ПЗТ, т.29,с.318,174.
- ¹⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т.23, с.178-177.
- ¹⁹ Там само, 177-178.
- ²⁰ Там само, с.178.
- ²¹ Ленін В.І. ПЗТ, т.18, с.139.

-
- ²² Див.: Давидов В.В. Зв'язок теорії узагальнення з програмування навчання /Дослідження мислення у радянській психології. М.: Наука, 1966.
- ²³ Детальний аналіз див. у кн.: Вікові можливості засвоєння знань (молодші класи школи). (за ред. Д.Б. Ельконіна і В.В. Давидова), М.: «Просвіта», 1966
- ²⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.23, с.82.
- ²⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Із ранніх творів, с.594.
- ²⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.20, с.500.
- ²⁷ Із ранніх творів, с.592.
- ²⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.12, с.718.
- ²⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Із ранніх творів, с.594,595.
- ³⁰ Там само, с.566.
- ³¹ Там само.
- ³² Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.21, с.184.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Із ранніх творів, с.601.
- ³⁵ Спіноза Б. Етика, ч. IV.
- ³⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.23, с.62.
- ³⁷ Ленін В.І. ПЗТ, т.33, с.89.
- ³⁸ Там само, с. 91.
- ³⁹ Там само, с.117.